

БУРА «национальная
библиотека»
имени М. В. Чевалкова»

JSSN 0233-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

1987

БАШТАПКИ ЧЫГАРГАНЫ

21-10000

1987 №1

БУРА «Национальная
библиотека
имени М.В. Чевалкова»

ЭЛ-АЛТАЙ

(чүмдемел-кеендик жуунты)

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы белетеген

1987

Баштапкы чыгарганы

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бронтой БЕДЮРОВ
Эркемен ПАЛКИН
Лыман БЕЛЕКОВ
Токшын ТОРБЕКОВ (редактор-тургузаачы)
Александр ЕРЕДЕЕВ
Паслен САМЫК
Оран КАТАН
Степан КАТАШЕВ

Э450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (1-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства 1987. — 136 с.

Жаңы жыл жагыны некежет. Шак онын учун жуунгана В. Распутининг «Орт» ден публицистика повези кирген ол. Онт башка кычыраачылар жуунгыбыстанг Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган юбилырбичинчи Чагат-Строен, Јана Бедюров керегинде материалдарла, улгерлерле, библиографияла, хроникала таныжар аргалу

Э 4701000000—009
М 138 (03) 87 72—87

КИРЕ СӨС

«Эл-Алтай» деп чүмдемел-кеендик жуунтыбыстын баштапкызы бы-
жыл жарлу совет бичиичи Валентин Распутинниң «Орт» деп повезиле
ачылат. Онызы жолду да, учурлу да. Не дезе, ондо көдүрилген көп
сурактар биске, Туулу Алтайдын эл-жонына, база келижип, аайы-жар-
тына чыгарын некейт.

Элден озо ол экологиянын сурагы. Валентин Распутин кижини
айландыра ар-бүткенди корыыры жанынан мөрлү иштеечи бичиичилер-
дин бирүзи. Онын Байкал көлди ару-чек тудары, түндүк сууларды
бөлийле, түштүккө агызарын токтодоры керегинде курч бичимелдери
текши жарлу. Бичиичи «Ортто» агашты аайы-төйи жок бүрткенин ле
онызы кандый жылытуга экелгенин көргүзет. Мынызы биске де, агаш-
ташту Алтайда, ол ло өйдө камык агашхостордын ортодо жаткандарга
да, эн өңзүре сурактардын бирүзи.

Повестыте ГЭС-тин буунты суузынын алдына барган Егоровка
журт керегинде, бу мыныла колбой болгон керектер айдылат. ГЭС бис-
те де тудулар. Онын да суузы бир канча журттарды алып барар.
«Ортто» ГЭС-тин суузына чөнгөн агаштар ойто көдүрилип, суунын
үстинде кайкалап жүретени, быларды самолеттон бомболоп туратаны
темдектелет. Анайып, Ангарада болгон жастыралар Кадында да болго-
дый айалга төзөлиптир... Чочыдулу да болзо, је эки тергееге текши бу
керек «Ортти» биске там жууктаат.

Алдындагы жылдарда болгон једипкестер: јайымжыраш, болорзы-
ныш, көрбөөчи болоры, мен ле эмес дейтени, јанду ла иш эдеечи болуп
јүрери, аракылаш, өскө дө сурактар, јангыс сөслө, шалжыраш повестыте
иле-јартына чыгарылып тазыл-тамыры коскорылып, шылтагы јарталат.
Мыны лапту билип алары эмди, бастыра ороондо терең кубулталар
өдүп турган өйдө, оны таып болдыртпаска тузалу да, түргендедиштин
јолыла ичкери барарга керектү де.

Партиянын јирме јетинчи съездине ууламјы берилген бу сүреен
јаан ла учурлу иштерди једимдү бүдүрерине бойынын үлүзин Валентин
Распутинниң «Орт» деп публицистикалык повези кожор аргалу. Не
дезе, публицистика өйдин сурактарына эн түрген каруу берер, эн
курч эп-арга. Онын да учун эмдиги проза там ла там публицистика
кебине жууктажат. А бистин алтай литературада кееркемел публицисти-

ка жокко жуук. Шак мынызында, литературанын бу бүдүмин алтай прозада өскүрөр амадуда, «Ортти» көчүрүп жарлаганынын база бир шылтагы.

Повестьти бичиичилик организация оылу жакыганыла жиит көчүречи Вячеслав Куртов көчүрген. Бу онын уур ла каруулу керекте — көчүриште баштапкы жаан ижи. Ол мынан озо бистин ок жакылтабысла «Эл-Алтайга» Н. Ядринцевтин куучынын, өскө дө материалдарды көчүришкен эди. Онын көчүргенине баа берери сенин, кычыраачы, керегин туру. А бис бу ишти мынан да ары улалтып, алдындагы ла эмдиги өйдиг бичиичилерининг эн талдама чүмдемелдерин көчүрүп, слерди таныштыраарыс.

Токушын ТОРБЕКОВ

О Р Т

(повесть)

I

Арга-чыдалы чыгып жүргенин Иван Петрович алдында да сезип жүргөн, же мынайда тың арып-чылаарым деп ол качан да бодобогон. Көксинде куру, айлан-дыра ээп. Бу ла. Оскө не де жок. Ол машиназын гаражта тургузып, ээн өткүүллө оромго чыкты. Гаражтан айлына жетире, кижин көксинде тыныжын сеспейтен чилеп, бирме жылга чыгара неге де бодобой, ойын кептү өткөн жолу ого баштапкы ла катап сүреен узун билдирди. Эмди ого сүреен күч болгон, мында кажы ла кулаш жерди алтаар керек, а кажы ла алтамга буттарды жылдырар, сүүртеер, ичкери үкүндөер керек. Жок, буттары база апарбай жат.

Ого келер недеде, иштейтен калганчы недеде, эмди учы-кыйузы жок, жүрүмүнөң де узун билдирди. Оны канай өткүрөң? Ого кандай чырмайыш, кандай чыдал керек? Онызын сананарга да коркышту. А онын кийининде? Онын кийининде канайып жүрөң? Ол жүрүм көскө көрүнбөй де, сагышка илинбөй де жат. Анда, ол жүрүмдө, та не де өскө, жарабас, жаңы бар да болзо, же эш кереги жоктой, эмди бу коронду минуттарда ол өлүмдүй көрүнбөс ле оңон ыраак та жоктой билдирет.

Ол недең мындый коркышту чылаган болотон? Бүгүн андый ла тың, терин-буру төгүлгөңчө,

өлө-тала иштебеген эди, керек десе, кезем куучын да, удуртедир сөс блаажыш та болбогон, кемле де өөркөшпөгөн, ачынышпаган эмес бедн. Не? Не болгон? Кайткан? Эх, жүрүмдө мындый да болотон турбай. Бастыра бойын ээнзиреп, неси де эдер күүнин, күчин чыгар. Бат, мындый күүн-тапка таптыртканы бу туру. Кече ле ичкери алдында та не де бар болгон, бүгүн десе, жок. Эртең канай турар, машинаны иштедип, ишке канай чыгар? Жарты жок. Же ол эртеңги де күнгө будери күч, же мындый туйуксынышта кижинин маказы кангадый та не де бар болгон: кезигин амырадып, өскөзине санаа алындырып, артканын ссридик, кемжүз, аайы жок, узун-узун түн тура түшкөн болзо... Онын кийининде — жаңы күн ле ончозы ондоноры, орныгары. Бот, жакшы болор эт.

Эңир жылу ла тымык болгон... Түште күн көзи жарым, оңон жылып, же тың изитпей, жерди эмди де эритпеске турган болгодой. Шүлү кар кату да жолдо, буттар алдында ойылып, терен ис арттырат; кажуны төмөн суучактар бойтылдайт. Жаңы койылып жүргөн кийиндиги ару кызыл эңирде айландыра ар-бүткөн жайылып түүлгөн бу жаскы суулар ортодо бастыра бойы сууга алдырткан, суу-талай үстинде жүзүп жүргөндөй

билдирет. Жаңыс ла эм тургуза кары ак ла ару арткан Ангара ыраактаг жараттый көрүнөт.

Иван Петрович учы-учында айлына јетти. Јолой токтой түжүп, алдында кородоп эмезе түймөп чыкканда чылап, ачурканбай, улусла куучындашканы да санаа-зына кирбейт. Ол болчок тураныг эжик алдында оног-мынан жаирадылган чеденниг јаныла бдүп, өткүүлдү јатты. Тураныг арјанынан, чеден-кажааннан Алениныг бир айлу бозуга нени де айткан јалакай үни угулды. Иван Петрович сенекте сопокторын сууруп, албан-күчле јунунып, чыдашпай салала, орус печкенниг јаан ла јылу келтегейинде тбжбккө кел түшти. «Эмди мениг јерим шак бу мында болотон јат» — деп, ол Алениныг базыдын тындалап, курсак ичеринен калаажырап сананды. Алена оны азырабаганча айрылбас. А турар күүни чек келбейт. Орб өнгдбйбрдбг болгой, нени де эдер күүни јок. Сббк јууган ородо чылап...

Алена кирип, ол орында јатканына алаң кайкап, оорыды эмеш пе деп чочый берди. Јок, оорутымуга алдыртпаган. Јүк ле бир эмеш арыган. Алена нени де куучындап, столго аяак-казанын тургузат. Иван Петрович оны укпай, нениг де учун «март» ла «блүм» деген сбстбрди бир де шылтак јоктон күүп-күч јок үйселеп јатты. Бу сбстбрдб текши та не де бар болгон. Јок, мартты ал чыгар, бу адакы неделени калганчы ийде-күчтенг ал согор керек.

Бу ла бйдб Иван Петровичтин санааларын айры-тейри кыйгылар үзе сокты:

— О-брт! Складтар күй ја-ат!

Тегин де ал-санаазы карагуйлап, күүни булгалып јаткан Иван Петровичке баштан тарый ол кыйгылар онын бойыннг көксинег чыгып тургандый билдирди. Је ол ло бйдб оны Алена ала койып тарткылады:

— Ук турун ба, Иван? Уксанда?! Сен кайдббн, курсак та ичпей јадып?!..

2

ОРС-тын складтары «Г» буква чылап, бу сүреен јаан буква турбай, үстинег төмбн, јурттаг көргбндб, јаткан неме чилеп, узун јаны Ангараны кууй, эмезе эмдиги улустын чын айтканыла, сууныг жараттарын јакалай чбйлтген, а кыска учы он јанынан Нижний оромго түртүлген. Арткан эки јаны, айтпаза да јарт, туйук бийик чеденле курчалган. Садуныг бу шибесзине оромног эки ле јол барган: элбек, јаан

каалгалар — машиналарга, оныла коштой өткүүл—чыгартулу, керектү улуска. Каалгалардын он јанында, складтарга јууктай, тал-ортозын чеденге јик јок кийдире туткан, жаңыс кирнестезин курсак-тамак ла кийим-тудум садарына эки јара бблген, ногоон будугыла, јаан көзббктбриле оромго омок көргбн магазин турды.

Нижний оромдо туралар, үсти-үстине тудулгандый, сүреен көп:

улуска суунун жуугу ла жакшы эмей. Айдарда, тапту жаан өрт ол до, бу да жанын катай алар, үстиги де жанында тураларга камылар ине. Иван Петрович болчок туразынан чыга конуп жада, озо ло баштап, складтарды канайда корып алары керегинде эмес, а элден де озо шак онызын санан калды. Мындый учуралда, чак түшкөн тушта, санаага баштап тарый түбектин эн коркышту жаны киретин, жүк ле онын кийининде санаа ла кол жааналак жеткердинг кемин кемјип, өлүлөп баштайтан эмей.

Иван Петрович бозогодон капшай ла складтарга көрди. Өрт чыкканы көрүнбеди. Же эмди бастыра жанынан үн алышкан кыйгылар там тын, там чочыдулу угулат. Иван Петрович жолды кыскартын, мааланы кечире жүгүрөт, ачык жерден өрттн көрүп ийди. Терс-кызыл таңдак тууразында, складтардан он жанында, ыраакта немедий мыйрындайт; Иван Петровичке ала тарый туралардын аржанында маалалардын жара какшаган чедендери ле мылча күйүп тургандый билдирди. Же ол ло өйдө жалбыш коройлоп, болчок-калчак складтарды жарытканча, сан өрө шууруп чык-

ты. Кыйгылар ла кодоро тарткан жостордын тызырты такып жанылана берди. Иван Петрович санаа алынды: куру колдорлу ол кайдаар бараткан? Эбире соголо, Аленага кыйгырганча, кайра жүгүрдн. Же Аленазы үйде жок болды, ол туразын алаң ачык таштап, өрт тоон уча бертир. Иван Петрович одыңжаргышта малтазын ала койып, көжүүрин кайдаар эткенн санаазына чек кирбей, чачамтыгып, мааланы айлана сокты. Же оноң туразын бектеп салар деген өскө санаага алдырып, көжүүрин салган жери санаазына кирбеди. Бу ла тушта от жаркыны тура кажагазына келтийдн, оноң жүзүн-жүүрленип бийселеп чыкты. Иван Петрович мендеген боюнча, ончозын ундып, ол ло жолло кайра тап этти.

Өрт таңдагы ором жүуктай бергенин ол жүгүриш бажында бойында темдектеп калды. Айдарда, керек коркышталып бараткан туру не. Журт турганынан ала мындый жаан өрт мынаң озо болбогон эмес бедн.

Иван Петрович чеденди тыш жаныла айлана согуп, не болуп турганын билерге аяктанып, эмди эки жаны кайра ачылган каалгаларла чеденге кирдн.

3

Өрт, жарт ла, узун жанында ашкурсакту, кыска учында кийим-тудумду складтар бириккен толыктан эмезе онын кажы бир жанынан чыккан болгодый. Складтардын ол до, бу да жаны кажы ла таңынан жабынчылү бол-

гон. Олорды тутканы да, өрт башталган жери де андый: бир ле жалбыш чыкса, кос болуп үзе күйбегенче, бир де токтобос. Складтарды тутканын, өрт чыгар-чыкпазын элден озо сананарын алза, — орус кижн орой санаала

јаантайын бай болгон, ол жеткер-дег канайда чеберленирин, жеңил уштылып чыгарын элдег озо башта тудардын ордына жаантайын не-неменин жуугын карап, ала койорго эптүзүн талдап, журтын шак андый жерде тѳзѳйтѳн. А ол ѳйдѳ, журтты мендей-шиндей тудар тушта, кем коп сананган эди; суудаг аргаданып, отты кем сананды эмеш? Је ѳрт чыккан толыкты алза, мында та кем де сүрсен санаалу болуптыр.

Јалбыш адылып, тургуза ла эки јанына јүткѳй берди. Курсак-тамакту јаныла ол јабынчыла, анда тары јайып салган чылап, коркышту турген јалбырап, јызырап баратты. Складтардын бу јанын кўскиде экелден шиферле јабарга кол јетпей, оны ол ло бойынча, чеденге коштой ўсти-ўстине эптештирип салгандар. А кийим-тудумду јаны эки јыл шифердинг алдында турган — јааш банкалу кайырчактарга эмесе кандый да галет-конфеттерге ѳткѳнн — ол јаан неме эмес, је ол ло јанмыр сызылып, јопон бѳс-саска тамчылап тўшкени — јалкын сокконына бодолду эмей. Бѳстинг ѳѳнннде акчаданг ѳскѳ база та кандый да баа бар болгодый. Оны аларга бу јерге, керек дезе, Иркутсктын бойынан да бери келгиле јат. Оттын бу да учына јабынчыла јүткѳй берерин шифер буудактап турган эмези јарт, мында ѳскѳ та не де бар болгодый. Мында эг тыг коркышталып турган јер бериги јанында учындагы складтын ичи болгон, јазап санангажын, бастыра бу керек шак мынанг башталгадый.

Шифер алдында аш-курсакту складтардын учы јаар чеденге коштой кулур ла јармалу база бир склад турган.

Качан Иван Петрович кайдаар болорын аайлабай, јўзин оттон алаканыла јажырып, складтарды кууј бazyп барадарда, јўк ле эки јерде улус јуулып, ѳртлѳ тартыжып баштаган: баштапкы бѳлўк улус ог јанында оттын куйунанг мотоциклдер чыгара ијдет, тѳрт по, беш пе кижѳ ўстѳле барган оттын јолын туй аларга, узун складтардын ортозында јабынчыны бузат. От ологро јууктай берген эмтир. Огѳѳндѳр изўге чыдашпай, ѳйлѳ кожо эскизи једип, элѳп карарган јосторды бар-јок кўчиле кодоро согуп, јер дѳѳн кылгы-кышкыла мергедейт. Иван Петрович колында малтазын эске алды. Малта ологро сүрсен керектў болбайсын. Ол складка јетире јўгўреле, ѳрѳ кажѳ туштанг чыгарын ала тарый таппай, ўстиненг тѳмѳн учкулап турган јостордон качын, ары-бери секире берди. Эх, бажѳ чек иштебей, санаазына не де кирбей барган да! Је ононг сол чеден туштанг јабынтынынг эки кырына келиштире буттарын талтайта тургузала, кем де мендештў bazyп баратканын кѳрўп ијеле, бойын ондон-бос, соксоо неме деп айткылаарын токтодып, оноор јўгўрдѳ. Эх, эрдѳй ле эр болгон эт, эмди эрденг јангыс ла тере арткан.

Анда, ўстѳнде, Афонѳ Бронников башкарып турган эмтир. Иван Петрович ологро једип, онынг кемге де тўжеле, лом эмезе агаш кажыырга јарагадый кан-

дый бир сынык-бычык темир таап экел деген жакарузын угуп калды. Иван Петровичтин санаазы тургуза ла жарый түшти: Афоня мындазы жакшы. Мында база бир бүткедий өгөөн — тракторист Семен Кольцов болгон, чыныпча, ол бери көчүп келген кижн, же Иван Петрович оныла кожо база иштеген ле, Семен кижн буткедий эр эмтир деп сананып калган.

Афоня Иван Петровичтин малтазын көрүп ийеле, көкүп чыкты:

— Же, карын, жагыс та болзо, санаалу кижн база бар эмтир! А бу былар өрт өчүрерге, курсак ийире турган чылап, кызыл колду жүгүрүшкилеп жат.

Ол Иван Петровичти складтын эжик үстиндеги жүзине тургусты. Иван Петрович көп санапбай, жосторды кодоро сого берди. Жабынтын экинчи учында Афоня бойы болчокко чыга конуп, агааш топпокло, жес маска чылап, жабынчыны алдынан өрө эки-үч жырс туду береле, онын болчогынан түжүрө калып, онызын ойто ло өскө жерге жылдырат. Олор ортодо база малталу Семен Кольцов ийиктелет. Ол, тегин күндерде көп куучындабас, төп кижн, эмди каныгып, жабынтын берп жанына келип, ол тарыйын Ангарага көргөн жүзине барып, жосторды ондоп-солдоп кодоро-оодо согуп, үзүк жоктон чукулду кыйгырат. Бот, бу мынайда, кижн бойынан бойын чыгара кыйгырып, жагыс ла атакага тур чыккан, өлтүрерге чураган эмесе эмди олор чылап, жемирерге жүткиген тушта калаптанар аргалу деп, Иван Петрович кос кырыла

ого кылчас эдип, кандый да бош жок то болзо, бойында сананды. Аш чачып эмесе ак-малына өлгөн чаап турганда кийинк чилеп багырары кижининг уч те санаазына, укаазына кирбес ине. А бис кийинк кижиден бери өткөн үйе-чакты тоолойдыс; ой өткөн — чын, же эт-каныста ол коштой жаныста. Иван Петровичтег озо бир торт кулаш жердин жозы корорылган болгон. Оныла кожо иш кайнап чыкты. Эдетен ишги оттон озо божодып ийдилер: жабынчынын алдыла орык жолдый тыйыргдап, коркышту түрген келген от куру жерди жалбыжыла жалай согуп, өрө үрдүртип чыкты. Улус нүздөнг отура түштилер. Же от куру жерди өлүп болбой, мендейле, кийинде арттырган жука жабынчы жосторды жоголторго, эбирип жүрө берди. Жос кадаган черткн агаштар ышталып, же жалбыштанбай барды. Жалбыш чыгарга жүрген жерлерди Афоня фуфайказыла өчүрө сокты.

Бу Афоня башка ла бүткен уул. Онызын Иван Петрович жагыдагы такып билди. Бистинг уул. Эмди уул да эмес, а же ле деген эр.

Кайа көр салып, женди такып шымандылар. Ломго барган уул бурылып, ломнын ордына солун табыш экелди: анда, төмөн, оттон күйүп калган «Урал» чыгарып алгандар. Коштончыкту «Урал» мотоцикл. Агашпромхозто улуска жагыс оны бер! «Жигулин» керек те жок. Мында «Урал» жаан суруда болгон. Солун экелген уулды Иван Петрович ондомында эки-үч көргөн ошкош. Эм-

ди олоҗ, башка-башка јерлерден де келгендери, энеден чыккалы мында ла јаткан да болзо, је анайда ла јакшы көрүш-таныш болбогондоры да көп. Ол ачынып кородойт:

— «Урал» болгон не, болгон. Је јангыс кемге оны јажыргандар. Мен јуукта јангы Качасевтен сурагам. Јок дийт. А ол мында ла турган.

Афоня оной кат сурады:

— Сен дом бо айса өскө неме бедреген бе?

— Јок, не де јок — деп, уул кыйгыра сокты. — Көрсөгөр: үй улус көнөк-сабатту келгендер, је суу тартар машина табылбай калган. Сууны Ангарадан карамысту тажыгылап јат. Тенериге јеткен отко — карамысту! Ол јергелей турала, өрткө түкүр турган немедий ине. Түкүр де, түкүрбе де, ого тен не де эмес.

Уул өкпөйрп, ончозынан озо жүгүр келеле, өрт өчүрер јазалды ала койгоны керегинде куучындайт.

— Мен оны өрө ал чыгала, јерге «јыр» ла тула бер, а онызы көбүк-суузы чачылар ордына өзөгін үзүлп бараткандый шыркырайла, токтой берди. Мен, бөкөзін база ла «јыр» бер — ойто ло шыркыраган табыш. Көбүк те јок, көрмөс тө јок. Та курган калган, та тыны чыккан.

Афоня ого отты өчүрп турзын деп, байагы фуфайказын тутуруп берди. Эмди ол улустын арјанынан кыйгырат. Өрө өгдөйип, тыныш та алынар арга јок, иш ортодо оның үзүктелип, тырырап турган кыйгызы там кор-

кышту угулат. Иван Петровичке кезектей бу үн изүден де ыштан тумчаланып турган коштой кижиден эмес, а стеноден јарылып тургандый билдирет. Соңында, үзүк јоктон јарыш эди, үн алышкан кыйгыларды төңүрегиче уккан кийинде, Иван Петровичке узун ла кызу энир туркунына бу стенилер, јер, тенери де јарат улуска јарт болзын деп, кижиле тилиле үнденип тургандый билдирген.

Калганчы јосты кодоро соголо, төмөн мергедеп, Иван Петрович кайра көрди. Кийин јанында јалбыш чеден ичин кызу јарылып, јаркыны јуук туралардын јабынчыларында жүзүн-јүүрленип, мында дезе, саң өрө коройлойт. Чеденинги ичиле үн јоктон уулдактар сунгулайт, промтовар складтардын куйнууда улустын сомы от јанында кандый да коо биједе айланып тургандый элбегдейт. Андагы от узун тилин суна салып, јабынты алдынан чөйө адылып, улусты бирде јууктадып, је оной ойто кайра сүрет. Улустын сомы оның да учун бийе тепкен немедий көрүнөт. «А бис тараан чачканыс, чачканыс, а бис тараан тепсеерис, тепсеерис».

Јаандар, јамылулар да једе конуп келтир. Чеденинги ичбойында бөлүктин жааныла коштой ағаш-промхозтын баш инженери Козельцов колдорула јанып, тарый-тарыи кайдаар да јүрт јаар уулайт. Борис Тимофенч оны угуп-укпай, кемге де имдеп көргүзөт: база, база... Складтар куйнула јүткип келеткен тракторды көрүп ийеле, оной тап этти.

Улус кара бајырт, арай ла болзо, бастыра јурт эмес, је олорды өрттинг јолын туй алгадый бек ийдеге бириктирер кижн чыкпаган болгодый.

Өрттинг жаркыны јурттын тураларын капсай алып, јабынтылар үстинен төмөн карайт. Туралар онын уурынан кызынып, јерге жапышып тургандый. Иван Пет-

рович көстөриле болчок туразын бедреп, туразынын жабынтызын таап алды. Онон көжүүрин кайдаар эткени санаазына жаңы кирди: эмди ол мында кандый керектү болор эди, је ол сснекте эш кереги јок јатпазын ба, эки күн мынанг озо, башкун, кар кайылып баштаарда бойы ла оноор сугуп салган эмес бедн.

4

Бу јурт город то, деремне де кеби јок, јыл ла чыгарга болуп туткандый болгон, торт ло јер болгонды јерлеп јүреле, јолой јутка алдыртып, онын өдөрин сакып, үделеп јадала, анайда ла ол ло јеринде шык тура калган немедий. Је онын бу туружында кандый да туйка сакылта бар болгон. «Је, јетти» ле деген јакылта угулзын. Ого жаңыс ла бу сөстөрдн айт, турган јеринеи тургуза ла кыймыктап, сөбк-тайагын кыырадып, көс көргөн дөбн сала берер. Онын да учун ол јол-јорык алдында тазыл-тамырын терен божотпой, седеркебей, балдар азыраарга, олордын балдарын аларга менгебей турган. Јүк ле бу јайды јайлап, ээчиде кышты кыштап алатан болзо. Је ол ло өйдө ас-мас балдар чыдап, бойлоры бала-баркалу болуп, јол јаказында база бир јурт тудулын, төрт талага јаанап, ончолоры оноор көчө бергендер. А бу мынызын эмди кижн јаткан деремне десер бе? Удурум турган үкпск, бүгүн эмес болзо, эртен ончозы онон ырбай берер. Түндер сайын Иван Петрович электростанция-

нын түни-түжи тирсилдеген табыжын тындап, ого јурт эмди-эмди ле јүре берерге, уйкуга бастыраынан жалтанып, сергектенип, бастыра бойы кулак болуп, беленде тудунып јат деп билдиретсн.

Поссоветте јурттын схемазын илгилеп салган туратан: түс оромдор, баллардын сады, школ, почто, агаширомхоз ло агашихозтыг конторалары, клуб, магазиндер, гараж, водокачка, пекарня— не керек, ончозы бар. Оромдор, чындап та, түс ле элбек болгон; алдында оло жаңыс чийүле тудулган, туразын онои чыгара тудар јан кемге де берилбейтен. Је ол јандаган јан анда ла токтоп калган: јурт јерге арай ла элбек бу оромдор уур техника алдында бастыра бойы оодылып, ойылып, үсти-үстине онкок-чигектерлү јадатан. Эмди дезе олордын јер де кебери јок. Јай өйинде јут-јулакай күн агаш тарткан машиналар ла тракторлор баштан ажыра кара балкаш-ла күркүреде-јызырада өт јадар. Суйук балкаш толкуланып, эки јара јайылып, көбүк болгончо

анданып, эжилп, түрүлп, ол ло бойыпча таштый кату кургап калар. Ол тушта мында базатаны торт тирү кинчек; бирде сан өрө көдүрүлп, кенейте саг төмөн жүгүрө басып, чыгып, түжүп, өрө атпандап, такып төмөндөп лө божобозынг. А каргандарды айтпаза да торт, ологро бу жара каткан толкулар ажызы жок туулардый болгон. Поссвет кажы ла жыл тротуарлар жазаар деп, биле сайын бир салконойдон акча жууытан, ононг кажы ла жыл ололды жагыданг жайып салатан, је яс келип, одын тартар бй жеткен тушта трактор сүүртеген жыгндарданг жос тротуардын жагыс ла уч-бажы ла артып калатан. Жай туркунына жагызын жайары кемнинг де санаазында жок болгон, жайгыда улуска бош бар эмес, «жос жол» салар брыгада ижин кыш бот-бот ло түжер алдында баштайтан, ононг жагы тротуарлар үч-төрт ай кар алдында мартка жетире кижн буды тийбей, жап-жагы бойы жадала, трактордын темир адырмандары ла бүүдүн тоормоштордын уурынаг такып жайрадылып калатан. Тартылган агаш көп сабазында ол ло үч жостон салган тротуар үстинде кезилип жарылатан. «Бу бо-го жарба, жарабас!» — деген жакылта да, кату куучын да, каруузына тургузыш та болгон. Же не де болбогон.

Журт анайып ла ээн, бмүрн ачык, кунукчылду ла соок бүүштү турган: кажы-бир чедейинин ичинде өскүзиреген жагыс кайын эмезе балан улуска сүрсен солун көрүнетен. Азий бойынын јерин-

де көзпөк алдында кос кылбыгар чечек, агаш өскүрген улус бери көчкөн кийининде жагыс төс жыраа да отургыспай барган. Мынанг улам ором көзпөктөргө кара балкажыла, тоозын-тобрагыла, карануй тураларыла кабактарын түүп, кату көрөтөн. Керек десе, корбо агаш тарыыр кандый да жөптөрдөнг тудамча да туза болбогон. Же бир жагынан, кажы ла жыл жүстер гектар жыш тайганы жоголто бүртпн, ондоп, солдоп, эки жандап, сүрсен элбек телкемдерди антара-түнтере сүреле, көндүрө салкыннанг ла жадагай көрүштегн бир төс јөдро ажыра канай жагынар? Эх, неле, канай жүр жалыс...

Агашпромхоз — агашты промышленности эп-аргазыла беле-теери Шак оныла бу аайы төбйи жок шалжырашты актайтандар. Агаш кезери — аш өскүрери эмес. Аш чачары кажы ла яс башталар, аш чабары кажы ла күс такып улаалар. Бу иштин учы-түби жок. Жүстенг де ажыра јаш жажа, түнгей ле үзүк јоктонг уалып, жылдан жылга өт јадар. А жыш тайганы кезип сал — жагызы качан өзүп чыгар? Ол үстинг эмдиги техника болзын. Тоолу ла жылдан бүткүл арка-жыштар жоголып калат. А ононг не? Ононг жагыс ла бор-ботконгды жүктенеле, өскө јерге көчөри артар. Болчок тураларды, жагык таскактарды ла жабызак мылчаларды таштап, ада-өбөкөнинг мөңкүлерин, алкы бойынын жылдарын кийин јанда арттырып, агаш тартар машиналарга ла тракторлорго кадалып, оноор, эм тургуза агажы бар

жерлер жаар. А ондо ончозын ой-то жангыдан башта. Иван Петрович Березовка куйнула жай болгочын, суула жүзүп, кыш болгочын тош үстиле өдүп браадып, азийгы журтка кажы ла катап кунукчылду көрөтөн: алдында анда мындый ла агашпромхоз болгон. Эмди десе, анда көзбөк-эжигин туй кадаган болчок туралардан өскө не де жок. Агаш үзе кезилип, ончолоры жүре бергендер. Жаңыс ла каа-жаада айаарын билбес туристтер эжиктерден көк иш жайылтып, тура ичинде от салгылайт.

Андый салым качап бирде ологорго ло једиджер ине. Онон ончолоры каран жалтанып, ол үлеконоктын келерин албан-күчле узаткылап турган эмес пе? Је канчаын чойбонг? Учү-түби түнгей ле келер. Бойынныг јеринде агашты ологор туку качап, јети жыл мынан озо, жыгып салгандар. Онын кийинде Ангараныг ар-јанынан бир бөлүк јер кезип бергендер. Беш жыл бажынанг онын да бар јок агажынанг не де артпаган. Онон «Јурт болор бо, болбос по» — деген сурак талтуура тура бербезин бе! Онызын райондо, областта, башкартуда шүүй-шүүй келеле, мынайда јбп-тошкөндөр — јурт турар. Ојто ло агаш жыгыш башталган. Азий агаш кескен јерине такып киргендер, је алдында ологор карагай ла тыттан өскөзін агашка да бодобойтон болзо (агаш аразы ару турзын деп, кайын ла аспақты химикаттарла корондогон до туш болгон), эмди десе, талдаш јогынанг ончозын тазылына јети-

ре кезер болдылар. Эмдиги техника болзын! Өдүп чыккан јеринде жаңыс чаал да артпас. Ол ло самосвал јоон кызыл тытка једерге, айландыра четтерди үзе жыга базып, алды-кийини тепсеп барадар.

Мындый аруташ бир үч жылга, јаан болзо, төрт жылга једип айабас. А онон? Онон ары не болор, нени эдер? Онон ары, улустын аргазын таппай айдышканыла, бригадалар ондор километр ыраакта узакка иштейле, амыраарга, айылдарына жангылап кел турар. Амыраш божогон согында такып ла узакка атаңгылаар. Ыраактагы иш-тош ло айылдагы јадын-јүрүм эки башка бөлилер: бир недеде сен — агашпромхозтын, экинчи недеде айылдагы биленнинг болорын. Ончозы чокым билү болор. Эмди чилеп, эгирде иштег јанала, айлында бор-карынды эдип отурбазын. Отурар арга да јок. Ишке чыккан болзон, бир недеде иште. Ол ло.

Андый јүрүм болот эмеш пе? Болор!

Канайып болбойтон эди, мында өскө иш јок то! Качап да јон журтаган јерлер, аш салган кыралар ла бөлг чапкан јалаңдар, гидро-станция тудулган согында, суу алдына барып, жаңыс агаштар арткан.

Је карын, эмди поссоветтинг схемазында клуб бар эмтир. Онон өскө эмдиги клуб эски журттардын бирүзиненг экелип туткан текши мылчада болгонунан ала удабас ла јирме жыл болор. Жаңызын тудар керек, је

калганчы өйгө жетире алды-кийини көскө көрүнбей турарда, кем оны керексиген деп. Схемада база солун неме — балдардын сады, ол эмди иштебей жат: оны чыныктап жазайтан ба айса жазабайтан ба, база жарты жок болгон. Же керек жарталган да соңында ого

эмдиге жетире кол жетпеген. Незини мендеер? Клуб, детсад тудар планы кем де, кемнен де некебей жат.

Же бот, мындый апалгада, ол үстине от жалбыжы өткүрө, жур канайда жараш көрүнөтөн эди.

5

Иван Петрович төмөн секирип, жаңы ла бөлүктүн жааны турган жер дөбөн жүгүрдү. Беш күн мынан озо ол Борис Тимофенчле сөс блаажып ачынышкан эдн. Ол күн бөлүктүн жааны Иван Петровичтин иштен чыгарга турганы керегинде угузу-бичигине колын салбаган. Же эмди Иван Петрович сүрөөн жакшы билип турган: мында нени-нени эткедий, улусты баштагадый кижини жаңыс ол, бөлүктүн жааны.

Онон өскөлөрү, жарым жыл мынан кайра коштой агашпромхозтон экелип, жамылу ишке тургускан баш инженер де, мындагы агашпромхозтун директору да (бүгүн ол база ла жуундай берген), онын болушчылары да, амьралтага чыгарына жетире бу иште бажы катканча иштеген токтом жок Борис Тимофенчке канай, кайдан жедишсин, ол кире кемизин де болгылап албас ине. Ол улусла тыш ла амыр жадаыйн деп качан да сананбайтан, улус та оныла бачым эптежиб болбойтон. Анчада ачынган тушта торт ло ийиктелип, ачузын бадырып болбой, баштапкы ла кижиге кыйгырып чыгатын, изү тарыйын кемди де база ла бодоп, өткүрө

жүгүрүп жада, мактай согуп ийетен. Онын да учу жаңы келген улус чек ле аңказы ажып, аайланып болбой тур калатан. Же оны жакшы билер улус онын бодоп кыйгызына жаан ажару этпейтен. Борис Тимофенч кажы ла кижини өткүрө көрүп отурар, ижин жакшы билер кижини. Кезикте не-не келишпей калганда, тудунып болбой салган кижини ине. Ого не тарынар? Журт жаңы ла тудулып баштаган баштапкы ла күннен ала ол өрө өспөй до, төмөн түшпей де, жаңыс ла бөлүктүн жааны болуп иштеген. Ондо бийик үрөдү де жок. Же ол жоктон бөлүк кол-бут жоктый болгон. Бөлүк бу кире иштеп турганы Борис Тимофенчтин шылтузы эмей. А агашпромхозтын бастыра ла не-немеге кириже беретен жаандарынын көзүнчө төс бөлүктү башкаратаны, билереер бе, кандый куч!..

Борис Тимофенч калаңы трактористти токтодып, өрттөн озо-лоп, жаңыс жерге чоккон жөбжө жаар басканын Иван Петрович жарт көргөн. Же эмди анда ол жок эмтир. Иван Петрович жерде жаткан бор-боткого көрдү: өрткө жүгүргенче келгендер чачамтыгып, жер болгондо ушта тепкен чилеп,

анда-мында чачылган пыймалар, үренчиктердин жаба танган кийими ле портфельдер, түүгөн арчуулдар, сырыган штандар, кандый да каптар, олордын аржанында үсти-үстине салган «Ява» мотоциклдер ле озорго коштой коштончыгы күйгөн «Урал» турды. Бу «Урал» учун өгөөндөр ОРСтын жаанын ого-бого согултары јарт, тал-табыш тын ла болот по. Је «Урал» бойсын. Өрттин кичинде онын бойыла не болгой не. Иван Петрович өчөлгөндү сананды: не болор деп? Уштыла берер. Андый немелер неден де алдырышпас.

Кенетийин ого Аленинын үни угулды:

— Иван! Иван!

Ол Иван Петровичке кандый да каптар кучактанган жүгүре басканча јетти. Мендей-шингдей де келген болзо, је коробкаларын, ару ла кургак јер талдап, чебер салды.

— Иван, бу не бол јат, а? — Аленинын үни кандый да өдүгн угулды, санг башка јаан ачык көстөринде кийик оңтор күйет. — Мынайда ончозы күйүп калар. А анда не јок! Не ле бар! Бис не мындый, Иван?!

Онон каруузын сакубай да, капшай ла кайра болды.

Иван Петрович оны эчиде көруп, Аленинын танып турган да болзо, је «Бу кем болотон? Бу кижини кайда көргөн эдим» — деп, ончозы булгалып ла айланып турган бажында арай ла сананып калбады. Је ол өйинде токтодынып, нчинде темдектеди: «Јажы јаанаган үй кизи мынайда жүгүр-

бейтен болзо». Је ол ло тарый Аленинын бары-јогын ундып ийди.

Бу ла өйдө ого Борис Тимофеич көрүнди. Јок, озо ло баштап онын кыйгызын угуп, ол ажыра курсак-тамакту складтардын јанында ненин де учун јангыс јерде турган улус ортозынан оны көстөриле бедреп, таап алган. Борис Тимофеичтин кыйгызын улус алдында укпаган эмес, ого үренижип калгандар, је эмди ол санаазы чыккан кизи алгыргандый аайы-төбөи јок, тунгак ла сөстөри јарт эмес угулат. Удура кыйгырып турган кижининг үнинен Иван Петрович бөлүктинг јаанынын алдында кладовщик Валя турганын билип ийди.

— Ачпазым! — деп, эт-каны изиген кладовщик үзүк јок кыйгырат. — Очүригер! А ачарын ачпазым!

— Ач! Куй калар ончозы!

— Очүреер. Мен јаш бала эмезим, Клавканийин айылдары сөйин тажып тургандарын көрбөй турган эмезим. Ончолоры уурланып јат. А менде јүс мунгын баазы бар. Онон мен оны кайдан аларым?! Кайдан?!

— Куй калар! — бөлүктин јааны үни үзүлгенче кыйгырат.

— Очүригер. Бастыразын тажый берзин деп ачпазым. Очүригер.

Ол жүзин бөктөй тудуп, ыйлай берди.

Иван Петрович бөлүктинг јаанына болды, је онызы ого бойы бурылды. Ого до эмес, а складтардан чыгарган бөс-сас ла темир-терске. Иван Петрович эм-

диге јетире ол бор-ботконунг јанында турган. А Борис Тимофеичтин кийининде ол нени айдарын сакуп, агаш жыгар ишке жалданып кирген тенбер, учкын күлүктердин, архаровецтердин, сомдоры элбегдежет. Бөлүктин жааны бор-боткого бир беш алтам јетпей жүрүп, кайа да көрбөй кыйгырды:

— Оодыгар!

Архаровецтер складтын эжигине үкүс эттилер: ологро оодотоны неме бе.

— Качаев кайда? — деп, Водников Иван Петровичке кылчас эдип, кемге де кыйгырды. — Бу онын складтары. А бойынунг жыда да јок.

Качаев — ОРС-тын жааны. Ол башкунинг алдында кун агаш-промхозтын директорыла кожо городко база ла жуундай бергенин Борис Тимофеич ончозынан артык билер болгон. Ол, јарт ла манзаарган болгодый, ононг өскө кижн јудругын түүп, кыйгыкышкыла көлөткөгө удуга чугаар беде? Је бир јанынан, канай манзаарбас, мында Качаевтен болгой, бойынды да таппай каларын: мындый неме болгон эмес.

Иван Петрович онын конжок тумчукту ла онкок јаактарлу, отко күйгендий карара каткан јүзине көрүп, бөлүктин жааны ого не керектүзин, оны не бедрегенин ундып, јаны ла санаазына илинген шүүлтезин капшай ла чыгара айтты:

— Тимофеич, сен Хампо Мишаны каалгалардын јанында тургузып сал. Каруулчык база

туруп алзын, ол онын ижи. Је Хампо кандый да болзо, турзын. Ол мында. Мен оны јаны ла туку ондо, он јанаарда, көргөм.

Водников кайра да көрбөй, Иван Петровичтин айтканын јарадып, онын уулаган јери јаар тап этти. Ол Хампоны табала, ого нени эдерин јолой јартап, каалгалар јаар түргедеп баратканын Иван Петрович улус ортозынан эки-үч јерден көрди. Хампо өрөкөн от куйында улусты ајыктап, олардын колго јаба тудуп ийетендерин бойында темдектеп, каруузына буурыл чачту јаан бажыла өрө-төмөн кекийт. Анда ол, айтпаза ла, керектү болор, ого бүткедий кижн. Кладовщик Валянын складтарды ачпай турганы тегиндү эмес эмей. Эмди ле курсак-тамакту складтар ачылган кийининде... Кижини кижн кайдан билер...

Бу ла бөлдө албан-күчле кажый тарткан темир кыјрап, кейте кел түшкен түбектен торт ло санаазы энделе берген кладовщик Валянын ачу-корон кыйгызы угулды. Ол ар-јөбөжонин складта күйеринен де, оны чыгарып аларынан да аргаданар арга көрбөй турган. Баштапкы эжик ачылды, ононг экинчизн, колго кирбей турган үчинчи эжиктин јаан кара сомогын малтала оодо соктылар. Архаровецтер бастыра ла жүрүминде сомотор оодып жүрген чнлеп, түрген ле элтү иштетет. Иван Петрович складка једе конуп, алан ачык эжиктердин јанында олардын бирүзине, Сашка Десятыйга (Десятый чоло ат эмес, өбөкө,

ончозы онгоры-тескери архаро-
вештерде оббөкдий оббөк до ас)
согулды, эт-каны изип чыккан
Сашка Иван Петровичтин жар-
дына сүүнчилү таптап, жардак уч-
чукту:

— Бери жарабас. Жарабас,
гражданин законник. Куугара
күй калзан, бисти кем үредер,
чын жолго кем тургузар?!

Олор, катунун жеринде бол-
гондор эмесе олорго түнейлежип

тургандар, оны түрмеде отурган-
дардыг тилиле, гражданин за-
конник деп адайтан. Ол ого до
темиге берген. Ой андый ба,
кандый: бу ла жуукта санаага да
кярбес не ле немеге уренижер
керек.

Темдектезе, жер бойы буттар ал-
дынан жүрүп баратканына теми-
гер керек. Олордын ла бойынын
буттарынын алдынан.

6

Олор бери көчкөнинен ала жир-
ме жыл өтти, ажа да берген бол-
лордон айабас, је бу ой туркуны-
на Иван Петрович бойынын эски
деремнезин эске алыбаган бир
де кун отти эмеш пе?! Оны ол
жаантайып, кажы ла кун, сууга
өнөтийин эмезе болбогос жанынан
көргөндө (онын алдында төрөл
деремнези үч жүс жыл жылыткан
жер жаткан), машинала магтадып
барадып, жолой, ол жаар, жакшы-
лашкан чытап, кекип салганда,
эске алынатан. Мындайда ал-са-
наага алдырып, алдында кандый
жүрүм болгонун, эмки не кубулган-
нын түндөштирип, мынын аайы-
базына чыгарга чырмайтан.

Онын оббөкөзи де, азийгы журт-
тын жемтигиндий эмезе жарымын-
дый, Егоров болгон. Егоровканын
Егоровы. Чыныча, Егоровкада-
гы Егоров. Бойынын деремнези-
нен ол узакка сок жагыс катап
барган — жууга. Эки жыл жуулаш-
кан, онон, «Т-34» танкала салы-
мы экелген Германияда, жөнүнүн
де кийинде, айыл-журт тутпаган
болуп, база бир жыл турарга ке-

лишкен. Жерине төртөн алты жыл-
дын күзүндө айланып келген.
Айрылыштын кийинде Егоров-
каны баштап ла көрбөл, санаган
санаа эмдиге жетире тирү: кудай
ла де, Егоровка жерде турган
эмес, а жерде жаткан туру не! Ол
тушта ол коркышту бн-сүр жок ло
өскүстий куру көрүнгөн. Жуу бйин-
де кижиге не нени көрбөгөн деп, —
түбекке түшкен улустын ачу-ко-
ронун да, ачана-тороны да көр-
гөн. Афландыра бастыра неме
шыра-түбектен «Болужыгар!» —
деп жайнап тургандый, жемирү-ча-
чылыш айдары жок көп болгон.
Же кандый да коркышту жайрады-
лышта алаканча иженчи түней
ле бар ине: эмеш ле бй болзын,
иштеер улус ла болзып — тында-
нып, өнгөйип келбей, жайрады-
лыш качан-бирде түней ле жогол-
бой. Же мында ончозы ла ол ло
бойы артып, жагыс жерде тогул
калгандый турган. Не де астаба-
ган, је ол ло бйдө не де кожул-
баган, керек дезе, бзбр жагы да
жок немедий болгон. Сонгыда ол,
чын ла, андый ла болуп калган:

жууныг кийининде база он беш жыл жаткандар, же төртөн брөкө айылду Егоровка ол ло бойынча арткан, журтка жаньс таскак та, жаньс мылча да кожубгаган. Же бир жаньнаг, ГЭС тудулган кийининде бу жерлерди суу алып барарын биле-тура, жаньс туралар тударын кем сананар? Мында жаньс ла болчок турангла мешке жууйтан кыр дөбн канай чыгарыгды эмезе уулыгды, кызыгды ээчий жүзүн өгдү город төөн сала берерингди сананып отур.

Ол тушта, черүдег жаньс ла жанган согында, танкисттин шдем бөрүгүн кийген, төжинде жык толо медаль-ордендү, көпти көргөн, неден де алдырышпас калапту сержант туштажуны темдектеп, жызырада бијелеп алала, кунуга берген. Төрөл жери — ол төрөл лө, мыны айтпаза да јарт, мында кажы ла таш энеден чыккалагында, сенинг тууларыгды сезип, сени сакуп јаткан, мында жаньс чыккан кажы ла көк сенинг тын-салымыгды корулап эмезе азийгы өйдөг ийде алынып, сени јөмөп турган, мында кайда ла не ле неме сего карузып, эткелек кажы ла алтамыгды озолодо көрүп ле јастыра алтамынаг араайын айландырып, чын јолго билдиртпей ууландырып сал тургандый. Же журт ол ло бойы, эски ле бойы, јүрүм ол ло бойы болгоньм көрүп јүрерге, мен бери, өрө өспөс Егоровкага жуудаг бойымнынг өлүмимле өлөргө келген кижн болбойым деп санан калары кандый күч.

Је сананып ла тидинип болбой турганча ой өдө берген. Удабай

ла ачана-торо башталган, а оног аргаданары, курсак-тамакка јединип, тынын алып чыгары. кандый да болзо, мында, Ангара-нынг куйнында, ала-тайганын колтыгында артык болгон. Јаан удабай коштон деремнеде јаткан Алена деп бала көзине илинип, көксине јарай түшкен. Ол Алена-га да јараган болгодый: көбркий кыс ого ло јолыкканда тегин де јаан көстөрнн там јаанадып, оног торт албай, эдер-тударын таппай, манзаарып чыгатын. Качан ол Аленанын колдорын баштапкы ла катап бойыннын колдорына аларда, кыс коркышту чочып, коркыган эди. Мыны көргөн калапту сержант санаган көбркийн тапканын билип, өскө кемди де бедребей барган. Удабастаг колхоз жаньс машина алган. А ого отуратан кижн жаньс ол болгон. Оног узак ла уур оорып јүргөн энези өрө туруп болбой, јада берген. Мынайып, салым деп неме онын өскө јер дөбн јүрер деген ал-санаазын түйүктап, оны бойыннын јеринде арттырып салган. Оног ло бери ончо ло улустыйындый ок јүрүм башталган: бала-барка азырап, эки колдын күчнле иш-тош бүдүргөн, табынча бор-ботколу болуп, јадьны јенгилеп, күүн-санаазы јарый түшкен.

Иван Петрович бу јүрүмге темигип, үрениже де берген эмес, је кайдаг да тууразынаг келеле, оны кайдаар да сөстөп, бойыла кожо тартып турган эрикчел сагыштаг жаньс јайымдалып, јенгил тынган. Бис јок јерде, кайда ла јакшы. А јүрүмде, айса болзо,

ың ле учурлузы — ол арылык-берилик санаага алдыртпай, жоллой ого-бого согулып, амаду-жолын чиймей тартпай, а кажы ла кижжи боппынын јеринде болуп, чын ууламжы-жолло бек күүн-санаалу барары.

Бу мынада Иван Петрович ол ойдо бодогон. Ол эмди де шак анайда сананат, је карыыр јажында бойынын мындый санаашуу-лтезине чек јарабай да турган болзо, үч көрбөгөн өскө јер дөбн арга-јокто шыйдынарга келишкен тушта, кижжи је нени эдер учурлу. Канайдар база! Бу јерден ырбап барарга, качан бирде түңгей ле келижер. Канайын та албазын.

Ол тушта мынан јүрер деген санаага јангыс та ол эмес, је оның карындажы Гошка да алдырткан эди. Гошка јаан стройкага атанып, көп акча иштеп, учу-түбинде аракыга кирген јок по.

Кайда омор, бистин чын јолдоры? Ол тушта онызын кем-кем ойлү-ойинде јартап, айдып берген болзо, база мындый болор беи.

Иван Петрович Егоровкада артып калган, оның үренижиң, тоқынай берген. Аалга јерде, алдында чылап, кунукпай барган.

Јадын-јүрүм де оңжиң баштаган: электроот өткүргендер, Егоровканын јараттарына ак парохоттордын түртүлип, токтой түжері де көптөгөн. Ангараны кууй сегис беристе өрө, Егоровканын үстине көнкөрилерге турган чылап, јаш-өскүримди бойына тартып, јаан ла бай агашпромхоз төзөлгөн. Качан јурт суу алдына барар деген табыш јайылып ла өскө јер дөбн көчөр ой једерде, Иван Петрович, чынынча, јүрек-јүлүндү кажы ла кижжи чилеп, Егоровкала сүрсен уур айрылышкан. Је ол ло ойдо туйкайын мынайда сананган: јакшы дегендиј сок јангыс неме — Егоровканы суу алдына ол чөңүрип јаткан эмес. Егоровканын болор-болбозы оның камаанду эмес, оның сурап уккулабады. Мынайып, эки айры санааны сананганча болчок туразын өскө јерге тартып, туда берген. Анда, азийгы јерде, јакшы болгон, а мында јылдарла кожо оның до артык болор учурлу. Бойынын арга-чыдалыла Егоровка бут кырына, јарт ла, качан да туруп болбос эди.

Егоровкадый алты деремне биригил, агашпромхоз төзөлгөн. Јаңы јуртты калың аркалар аайынча Сосновка деп адагандар.

7

Сомокторды мынан эрте оодор керек болгон. Качан Иван Петрович курсак-тамакту он складка јет келерде, онызы бастыра бойы јалбышка алдыртып койгон эмитир. Тежиктерлү јабынчынын ал-

дында өрт сүрсен тын јиркирейт; толыктагы стенениң јанында потолоктын бир учынан тоолу калың јостор түжүп калтыр, ачык потолоктон от коркышту түрген шуургып кирет. Толыктагы сте-

не ўстиненг төмөн күйет, ого жууктаар да арга жок болгон, арткан да стенелер ышталып турган; эм тургуза өрткө жидиртип энжерилгелек потолоктын тежиктериненг от узун тилин сууга салып, чедиргени туш-башка тал-табышту чачылат. Олчозы сүреен тыг кызып, бастыразы бир уунда от алышкадый болгон. Ыш өткүрө күйүк эт, жийтен база та не де ачу жытанат.

Алдында Иван Петрович бу складтардын ичинде болбогон, санаа-күйүн булгалып, көзин ыш жип те турган болзо, мындагы жөөжөгө кылчас эдип көрөлү, ичинде алаг кайкап калды. Мында же не жок дээр?! Полдо анда-мында обоологон нельмендер, коштой жанында база ла кирлү полдо кендирле буулаган, анагмынан жарылган, чырчыйа күйгөн, кире конгон улустын буттары алдында туш башка чачылган жоон-жоон колбасалар жатты; төриндеги стененин жанында, бийик эмес тепкиштин үстинде курсак оройтон жукачак чаазынды бойына кийдире тартып, саржу шыркырап кайылат, анда ок ўсти-ўстине барчактаган кайырчактардан кызыл балык көрүнөт. Та не де агаш бочколордо, не де картон каптарда, не де бос таарларда, та не де чаазын баштыктарда... Болгон, бар болгон турбай! Же жангыс ла кайдаар барып турган ол?! Агаш жыгар жерлерде котлопункттарга болор бо? Ха, өскө кемге-кемге айт — ол котлопункттарда не барын, не жүк ле тужелип туратанын ол билбес эмес. Иван Петрович бойынын

неме ондобозына ачынып, тыртыш каткырынды: а-а, а районнын төс жеринен, онок-мынан, секке жуулган кускундар чылап, кажы ла кун ОРС-ко келип, Качаевтин конторазынан коштонып жадатан машиналар кайда? Бастыра үч агашпромхозко жангыс жерде текши ле төс складтарлу болорго не жүткингилеп туру эмеш. Иван Петрович бажын кекиди: эмди, эн жаан агашпромхозтын эн жаан складтары күй калза, складтарды районнын төс жеринде бириктиреле, үптөп, соорып жадар деген санаага жединерге жеңил болор эмес пе?!

Ак-жарыкта олор кандый көп! Бойысты олордын колына канайда берип салганыс?!

Фуфайказын кымынып, изүден ары-бери айлана согуп, Иван Петрович чырчыйып баштаган тегерик колбасаны эжиктен чыгара мергедей берди, олорды та кем де тудуп алып, кайдаар да тажыйт, Иван Петровичке жангыс ла ары-бери элес эдип турган кирза сопотор көрүнөт. Коштой жанында база кандый да улус шакпырайт, же олор кемдер болгонун ол чек таныбайт, кезикте олор бой-бойына согулып, ойто жана болгылайт, изү деп немеге кижичыдажар эмес, өрт потолок, стенеле сол жаны жаар түргөн ичкерлейт, көстөрдөн жаш агат, кургак тамак ачыйт, арга жокто кийдире-чыгара тын турган ыш та күйүп тургандый билдирет. Та не де, тары чылап, от алышкандый жызырайт. Ыстинен база бир плаха-jos күйүп турган учыла потолоктон кодорылып,

жалбыжын жайылтканча жайканып, калбаганда турала, өскө учула полго «жыр» ла кел түшти. Складтан чыгар керек. Оноң өскө... Колбаса бастыра чыгара мергеделген болгодый, балыкту кайырчактарды тажып койгондор, же Иван Петрович төриндеги стенинг жанында кайырчактарга кылас эди, анда саржу жатканын көрүп ийеле, оноор тап этти. Киркиреп турган кызу көксинен уур онту чыга конды — колбасаны эмес, саржуну аргадаар керек болгон. Ол там ла отуруп бараткан бир кайырчакты ала койды, же саржу колдорун өрттөп, ачыган кулур чылап, онын ичине жылып, буттарын төмөн ага берди; ол саржуну полго түжүрүп, ол лотарый такып ала койоло, төжинде кучактанганча, арай ла болзо, кайра жыгылап туруп, жүк арайдан чыгарып, кеминг де колдогына туттырып берди. Жангыс ла

ол колдор катанчы кеден меелейлү болгонын ажарып калды. Туразынан бойынын андый меелейлерин алып келери санаазына да кирбеген — эми ол кандый керектү болбос эди. Ол алдындазы ла чылап, фуфайказынын өмүрин кымынып, куйак ажыра жажыгандый, оноң көр салып, ойто кайра болды. Ол саржу арткан стенеге жедерге сананган, же жол ортодо ого та кем де согулып, оныла коруланын па эмезе корулап па, кайра сүүртей берди. Эйе, болор. Ичкерп жеткерди жакшы ондон, Иван Петрович ого удурлашпады.

Устинде Сашка Девятый болтыр. Сашка тиштери агарып, ол ло сөстөрдү чыгара айтты:

— Күй каларын, гражданин законник!.. Күй каларын!..

Оноң Иван Петровичти бойынан ийде салды.

8

Ортти кем де өчүрбөй барган болгодый — чөккөилей берген ине, эми жангыс ла отко алдырткалак немелерди чыгаргылайт. Суу тартар машина тиркиреп, суузы шланг оозынан тамчылап, каалгаларга коштой турды; айландыра бастыра жер сүрөөн жарык болгон, онын да учун Иван Петрович шланг алдындагы түүлген сууну тургуза ла көрүп, суу жогынан оноң ары чыдашпазын жарт сезип, оноор үкүс этти. Ол жүзүн суула эки-үч жыжа сокты, же изүге күйгөн жаактары тургуза ла ачып чыкты, алаканыла тоолу

ла, эки бе, үч пе ууртап ичерде, суу божоп, ичеге-шлангтын ичинде не де шыкырап турала, токой берди. Ол шлангты база бир силкиди, тарткылап, колдорун тосты — тамчы да суу акады, ичегеде не де жок, куру болтыр.

Жок, кийим-тудумду складтарды эми өрттөн аргадап болбозын: от сүрөөн тыг ла табылу күркүрөп, складтардын алдынан ала бажына жетире жалмай алып, олордын тал-ортозы кирезине жедип, эми оноң ары ичкерлейт. Жабынчыдагы шинфер изүден оодылып, кызу сковородкада ку-

зуктар чылап, жарылып ла туш башка адылат. Устинен учы күйген агаштар да тўжет. Складтардын жуук жанында там ла жеткерлў болуп баратты, эр улустың кемизи де оок балдарды кыйгы-кышкыла сўрет, је олор баштап тарый жалтанып кайра болгылайла, санаа јоктый кўстўри јаанап, отко тармалаткан чылап, колдон-буттаң өдўп, оноң-мынаң ойто жуулыжып келгилейт. Иван Петрович ары-бери сунуп, чыгарып ла тажын турган улустың сомдоры ортозынан Аленаны бедрейт — ол кайда да јок болды. Орттўн чыгарган јўбжў там кўптўйт. Эмди айыл-јуртта тудунатан немелер салган складка јеттилер, чыгара мергедеген чалгылар, аяк-казан шыңкырап, кангырап, тала темир кўркўрей берди. Кудай ла де, мыны аргадаар керек пе, мыны ба?.. Айса чайник ле сковородка јогынан јадып болбозың, а холодильник ле телевизор до јоктон јўрбей база деген улус чын айдышкан болор бо?

Складтар ла магазин ортодо чеден кыжырап, кыймыктанып турала, ич јаны јаар кел тўшти. Ачык јерден ором, оноң чеденди антарала, эмди тескерлеп ле јаны тўртўшке айланып јаткан трактор кўрўне берди. «Чын эди јат» — деп, Иван Петрович бойында сананды. Складтарды аргадаар арга јок, је магазинди от камыларынан корулап аларга јараар, оноң складтарга јетире база бар ла. Трактордын јанында баш инженер Қозельцов кўрўнет; от уалып баргадый че-

денди ол агтарткан эмитир.

Эйе, кийим-тудумду складтардан да, јопон курткалардан да, бойыстың сковородкаларыстан да не де артайтан јат — анда, от ортодо, канча кире јўбжў арткан эмеш, а бу јаткан бор-ботко ого чычамча да болор бо? Машина болгон болзо, улус эмеш айылу-башту болгон болзо, курсак-тамакту складтарды эмди де аргадап албай. Је бастыра агаш-промхозко өрт өчўрер сок јаныс машинаның јазалдарын туку качан, эки јыл мынанг озо, запчастька тажый бергендер, эмди ол жаңыс ла чаазында бар деп чотолот.

Иван Петрович эмдиге јетире ајыктаңганча — Алена кўрўнер болор бо. Алена кўрўнбесте, от тўн, кўйўп јаткан склад тўн кире конор ло деп турганча, кийин јанынан кем де келип тарткылады. Эбирип келзе, Миша Хампо турды.

— Хампо-о... Хампо-о! — деп, ол кўксинен албан-кўчле чўйип, кадык сол колыла чеденниң туку тўби дўн уулайт. Анда, тууразынан ла арјанынан јалбышка јарыткан сол толықта, кандый да кижиниң сўреси јаан кўлт-кўзи элбендеп, чеден ажыра аракылу шилдерди, гранаталар чылап, мергедейт. Иван Петрович оноор болды, је кайдан да он јанынан чыга коноло, ол кижиге Борис Тимофеич кыйгырганча оноң озо једип, колынан силкий тартты. Онызы арай ла јыгылбады. Борис Тимофеич такып ичкер болды. А онызы шилдў колын талайып келди. Ол согуп та ийер

эди, мындый ойдо не ле болуп турбай. је јүгүргенче келген Иван Петрович оны колынан тудуп алды. Ол эң бадынбас архаровецтердин бирүзи эмтир. Оны ончозы ненин де учун үй улустын адыла Соня деп адайтандар. Иван Петрович оныла бир катап кабышкан эди. Соня Иван Петровичтег шилин ушта соголо, туура мергедеп, онон ийни ажыра кайра көргүзип кезетти:

— Ох, кандый изү күй жат! Ох, изү-ү!

Онон жалбак жарындарын жайкап, өрт жаар басты.

— А сен кайда болгон? — бөлүктин жааны Иван Петровичке

үкүс эдеринен артык өскө нени де сананып таппаган болгодый. — Кайда слер ончогор, көрмөс слерди алзын. Көстү бе, слер, жок по?!

— Мылчада болгом — деп, Иван Петрович оны бткөндү. — Сен де барып јунунып ал, санаан кирзип. Кемге чурап барарын озо көрүп алган болзон.

Кыр бажынан тегерик, кызыл, жаан ай чыгып жатты. Агаштардын ар јанынан чыгала, ол оиг јаны жаар јылат, онын да учун агаштар баштары ого кире конуп ла сомдоры экранда чылап, онон јарт көрүнип, соок јалбыш ла кызарып күйет.

9

Бүгүнгү јайым јадын-јүрүмге бурылыш канайда ла недег башталганын эмди, чын ла, сананып таппазым. Улус текшин керекти кичебей, јангыс ла бойына көрөтөни баштап тарый, керек де-зе, јангы да јуртта јок болдынис. Эптү-јөптү јадар деген күүнтап кече сананып тапкан јанжыгу-јангла тынган эмес. Ол үйедег үйеге улалып келген эмей. Јазап эске алынза, јуу ойинде, онын кийининдеги жылдарда, он болчок арба учун, көп тө сананбай, ол ло он јылга јаргылап туратан тушта, эски деремнеде аргадагылап, налогтор төлөп, учына јүк арайдаг чыгып тургулаган, маалаларды кезип де кезилген јер чалканла туй өзүп јадатан, кар түшкенче бойынын уйына өлөң эттиртпей туратан тужында бой-бойынан бек туду-

нышканыла тынын алып чыккылаган эмес пе? А канайдарын? Ой андый болгон. Бой-бойы учун јангыс та бек турар эмес, је тирү артарга кожо сүмеленерге де, эби-марын јаба табарга да келишкен. Је деремне де јерде кандый ла улус болгон эмей, нени угуп, кемди көрүп алайын, нени јетирип ийейин, кемди айдып берейин деп тилдери де кычып гуратандары, чындык учун тартыжаачы болуп, јакшы көрүнерге јүткигендери де бар болгон. Кычып та турза, мынын кийининде бу јуртта ого јүрүм болбозын эл јакшы билип јүретен. Егоровка онын мындый кылыгын качан да ундыбас эмей.

А эмди, бот, Иван Петровичке јүрерге келишип јат, — ончозы кандый капшай кубула берген? Айла, канайда кубулган? Торт

агдана соккон немедий. Бу ла жууктарда ончолоры тооп ло жагдап жүрөтөн жаңлар эмди эш кергиги жок боло берген. Ол ло бастыра журт аргаданып келген жаңдар эмди кандый да каткымчылу, тенекус көрүнөр. Сосновкага да ончозы ла түнгей, ого, айса болзо, Иван Петрович сууны булгабай, улустын ач-амырын буспай, мынан торт ло жүре берзе, карын ла, амыр ла эптү болор. Эмди чек башка, чын ла, чек башка туру ине: бала тужынан жагыс ла апару сууны ундыбаган, эмди санаазы энделген карган чылап, ол суу эмди де ару жатсын деп, колдорыла ол киймык та этпес, айландыра ончозы тегин де тумантып калган ине. Куучын суу кергигинде боло берерде, бир немени эске алыналы: суу чын ла ару тушта эмес, а оны ару көрөргө кичкеген тушта ару болуп жат. Онызы текши жарт. А анайда эмди жагыс ла кандый бир сүмелү шили өткүрө көрөр керек.

Жок, ончозы бери көчүп келген ле тарый шалжырап-мылжырай берген эмес. Ого коомой салтарын жагы иш жетиргени жарт: агаш белетеер ишти де алазгар, жагыс ла кес ле кес, онын кийининде не-не артар ба, чыгар-өзөр бө, онызын эмеш те сананбай, жык ла жык, буда ла томыр. Эмди ле агашты жыккан кийининде корбо, чаал тарыдып жадылар, же канайда тарыдып турган деп: кижиги жүрүм жүрүп жада, алдындазынаг артык, ару жүрөргө, кезикте өлүм кергигинде каа-жаада санаар учурлу, бат, анайда ла каа-жаада отургызып сал, же өлүм ке-

регинде сананбазаг да кем жок. теп ле тегин жүр, ол ло, а жүрүм — ол кезиш. жыгыш. Корботарыыр планды бөдүрбезен — эдср-тудар керек деп жакарган аайлу айдып салгылаар, а агаш кезер план бүтпезе — терен сойылат. Бу мыны — чаал өскүрерин агашхозко жондогону жылдаг жылга улалып, жагжыга берген, а ондо он беш ишке беш ле кол, агашхозтын бир де керекти учына жетирер арга-чыдалы жетпей турганы ол.

Озо баштап Сосновкада кажы ла журт алдынан ором болуп тулган, кажызы ла алдындазы чылап, тагынаг бой жадар күндү болгон. Жагыска келгендерди, каргандарды, жагжыккан жаңла, бастыра жонло көдүрүп, болчок-калчак тураларын көчүрүжип, маалаларын манажып, бут кырына турарга болужып бергендер. Оны-мыны шыдар ла чай ичкедий чөлбө ой болгондо, керектү де болзо, керек жок то болзо, оромго чыкпай ла бой-бойына кирип чыгарга, ол маалаларла чичкечек жолдор чойнлип баштаган. Күн ажар болгондо эбиреде жагыс ла жагыланып жадатан: «Дарья-а! Марья-а! Самовар кайнап калт. Паталя-а! Криво-луцкийлерге барарын ба?» Мынайда Криво-луцкий журттан төзөлгөн оромды адайтандар.

Же оное ончозы булгала берген. Канча өлүм, камык той, үлештириш ле толыштырыштын кийининде бир деремне экипчизине биригип, колыжа бергени жан эмес, мындый колыштырыш жогынан жүрүм де болбой жат, же

јуре берген ле корогондордын ордына јеннл јүрүм сүүр, ишке кууни јок улус келип турганы ачымчылу. Олор белен ле неме карап, тура-тумуш та, мал-аш та тутпай, керек дезе, көнөк картошко до салбайтан, олордын билетен сок јангыс јолы — магазин, мынаи курсак-тамак алып, мында ок иш божогон ло ишке чыгарына јетире ойди кыскартып өткүргилейтен. Баштап тарый иштегн ишке јетире, је онои иштеер де ойдо магазиндейтен, онои ары там ла там барган, там көптөн, там токтоду јоктон. Мынайып турганда, кандый иш болотон эди. Иш тутап, улус та чек өскөлөнө берген. Мындый улус болор деп алдында кем санаган? Аракы-зактар болгон, чын, агару Русьта олор кайда болбоды эмеш, је јуула түжүп таштажып, јыргаган сайын көптөп, бастыразынн бажында турган атаманду ла јанды-колю туткан башчыларлу, неден де аябас, кемнен де уйалбас ийде-күч болуп, — јок андый неме јок болгон. Мынызы бистинг бойыстын јединис.

Алдында Егоровкада үредүчи болгон, эмди школдын директоры болуп турган Юрий Андреевич јуукта Сосновкага бириккен алты деремнеден јууда канча кижн корогонн, канчазы калганчы төрт јылда бойынн эмес өлүмиле божогонн чотогон. Бойынн эмес өлүмиле дегени — ол аракыдайла адышканы, бычакташканы, бойынн бурузынан емезе кижн колынан сууга барганы, соокко чарчаганы, агашка бастыртканы. Чотойло, көрөр болзо,

башказы јаан да эмес болгон. Оны угала, Иван Петрович кайкаганына јангыс јерде шык тура калган: бот сеге амыр ой! Ол бу учуралдарды билбеген эмес, билген, не-не болгондо, бойы да санааркай беретен, качан көр ло јүрген кижн божогондо, бу теле-лекейде не де кыйалта јоктон кубулып, канайып та карануйлай бергенчилесер, ол кандый ла јүдек, ырызы јок, јаантайын негеге урнугып, учурап калатан да болзо, онын јүргениле коштой бойында та не де сыныга бергендй билдирер, Иван Петрович кажы ла ачу-короннын кийинде јүрегинде уур сысту артатан, је ол кажы ла түбекти башка санаанбай, а бирге бириктирип эмезе ээчпй-деечпй коштой тургузала, ончозын јаба санаып ийгенде, бастыра бойы оодилып, шык түнгүрөп калгандый болотон. Ол бир канча күн нени де ондоорго чырмайып, је бу коркышту түндештирүден нени де ондоп албазын сезип, ал-санаага түшкен јүретен. Мында бир ле сүреен јаан башка бар: фронтто корогон јуучыл ак-чек болорына ла амыр-жакшыга кычырган, олорды јуук ла кару улузынн ортозында јүрген жарык ла јалакай эземиле кожо арттырган, тегин арттырган эмес, а андый болыгар, анайда јадыгар деп арттырган; айса болзо, бис јуунын кийинде бир јирме јыл јангыс ла олордын энчиле, олордын бирлик јакылтазыла јакшы јүргенис, кижн бөлүп будеристе оны канайып бүдүрбейтен, кижн күүнн канай көрбөйтөн эдис. Онызы бистен

бийик те, улу да. А жаманынан эмезе жазап санапбазынаң, «ал жүткиштең кара жерге теп ле тегиң бу мынайда олгоңи бойын ээчиде андый ок ис арттырат. Олүмнең гаан не бар, жакшының, жаманың кажызына жайылар, ол жаны беш катапка көптөөр туру.

Баштаңкы жылдардагы агаш-промхоз канча жаан неме деп. Же оного ло оның экинчи, соңында үчинчи, төртинчи бөлүктерин ачкандар ла агаш кезер эмдиги хозийство ол өйдө жүк жаратты жакалай чике-түс ле барганда, жүс беристеден ажыра чөйиле берген. Эмди десе, хозийствонун сок ло жаңыс бөлүгү жылына жүс мунг кубометрдең көп агашты бүртүп барат. План да бийиктеп чыккан, кара бажырт техниканы там эпчил, там билгир тузаланар боло бергендер, бастыра агашты жалмап барарына иштеер колдор до жедишпей барган. Мынаң улам калың акчага эмезе күн ле өткүрерге болуп, тууразынаң келгендер кыймыражып чыккан, андыларга кайда, канайда жадары керек беди, күн ле түгөзгөн. Калганчы жылдарда жакшы да, жаман да деп айдарга болбос, учу жок көчүш-жорыкташта акчага жүткип жүргөн эмес, же колго алган акчазын чүрче ле кактап ийер эдип, тудуп та жүрөс, же ишке күүн жок улус илеленип көптөй берген. Андый кижин бойына да болуш сурабас, өскө дө улуска колын бербес, ол журт та тутпай, улусла да нөкөрлөшпөй, не-немеге де жылбиркебей, айдууда немедий жүрүм жүрүп, артык нени де этпеске кичеснет. Андый кижин ке-

регинде алдында каткырыжып айдыжатан, шоодып, өчөп тура-тандар, эмди десе ол жүк ле бойын тоор, жаңыскан жайым-салдым сал жүрерин черт бергендиги болдоор күүндү. Олордын санаа-саягыжында не барын казып, билип качан да болбозың.

Же бот, жаскыда, кыш туркунына кырлардан түжүрүп экелген агашты агызар тушта, эмезе күстер сайын, оны кезер ле жаратка тартар өйдө, олоор келип ле жүрүп, көптөп лө астап жадар. Мыны кандый албаты дсер? Кижин чыдашпас жерде жадып, улус тутпаган иш эдип тургулаган болзо кайдар. Жарты жок ло чыдашпас кандый да ал-санаага айдадып, мында не керектү, неге болуп, неге тартылып артарын олордыг кемизи де ондобос. А барып жаткандарын ажарыгар—көстөринде мангаарган кунукчал: кайдаар? Нени бедреп? Же түңей ле жүргүлөп жат, а арткандары олорды кайкал эткедий эмезе каткы чыгаргадый кандый бир санг башка керектериле эске алынгылап жадар, бу жанынан олоор тен жаан устар эмей. Куучын жүре бергендердинг кемизи де курсакту кандый ла столды тиштериле көдүрүп туратаны, база бирүзи кабак аракыга калашты толтыра жибиделе, жүзи бир чырчыйбай калкактап жип алатаны, үчинчизин почтодо кыстарды коркыдып, «Үчинчи күн жааш, канайдар?» — эмезе: «Ноябрьды ээчий декабрь, ундыба» — эмезе: «Са-кыба мени, же мен келерим» деген санг башка телеграммалар аткаарын жакшызынатаны керсе-

гинде өдөр. Азийгы Егоровка ак-
жарыкта үч те жүс жыл турган
болзо, же жирме «жашту» Соснов-
када болгон сан тескери учура-
дардын тырмактын каразынча
да кирезин көрбөгөн. Ончо жаны-
нан алгачын, олордын учына ла
жедери билдирбейт.

Онызы жарт, ол эске алынгадый
неменин эн жеңили, эн бурузы
жогы ине. А лесник Андрей Соло-
довло не болгонун эске алынбас
па? Солодов колына берген жаң-
ла эки жыл мынан озо агаш-
промхозко бийик, арай ла болзо,
курлаага жетпес төгөштөри үчүн
төлү салган. Ол тушта, кар жаан
өйдө, карды арчыбаска, ээжини
бузуп, келишкенче, жеңилнче ле
кескендер. Андрей, тегин өйдө
токыналу, төп кижин: «Токтогор,
жарабас» — деп, көп лө катап
айткан, көп лө жүгүргөн. Же учы-
учында, канчазын чыдашсын, ки-
жи тилин ончабой турган болзо-
гор, ме, слерге бу дер, агашпром-
хозтын арка-мойнына акча-төлү-
ни «кыч» ла берген. Онон пяти-
ца күн кассир келин ишјал ак-
чага барала, как-куру келген:
банк агашпромхозтын акчазын
штрафка тудуп салган болтыр.
Субботто Андрей, темиккениле,
мылчаланып, уйуктаарга жаткан,
а түнде мылчазы күйүп калган.
Ондө кем бурулу деп? Андрей
бойы ла жетире көрбөй, жетире
тутпай калган ине, онон өскө ки-
жинин мылчазын кем өртбзин,
мылчага от салган бедн? — сал-
ган, јунунган ба? — јунунган, а
онон бут та тартпай уйуктап
калган ине. Кижинин мылчазын
кем өртбөр деп база. Понедель-

никте кассир келин такып акча-
га барала, ойто ло куру келген.
Средага јетире, акчаны кайдан
аларын сананып тапкапчаас, са-
кыгар дешкен. А среда күн пяти-
ницага јетире дешкендер. Среда-
да Андрей Солодовтын ады жы-
лыып калган. Бойынын да эмес,
а агашпромхозтын малы, јурт-
тын тал-орто маалазын сүрер,
агаш ижинде табылбас ат бол-
гон эт. Онын сббги јүк ле јаскы-
да кар кайылган тушта аралдан
чыккан, јанында кендир буу чи-
рип јаткан.

Иван Петрович Андрејле куу-
чындажып, бу керек бойынын ла
улузынын колынан чыкканын би-
лип алган. А биле-тура јангыс ла
тууразынан келгендерге јарбы-
ры торт каткымчылу болгон. Јок,
бу ла јердин јажына коштой
јаткан, кожо иштеген улузы,
азында чылап, јакарып үредип,
кижинин уйдаы, јүзи бары кере-
гинде айдып јүретендерди кыпа
көрбргө база үренип алгандар.
А Иван Петрович, мынан эмес,
јуунда тур чыгала, агаш кезер
јерлерде, алтыгы складта, гараж-
та ла магазиндерде не болуп тур-
ганын иле-јартына чыгарып ийе-
тен ле ол учун ого бойынын ла
улузы јангыс катап кекенген эмес.
Ары ла учукпай, билбеечи-көр-
бббчи болуп отурайын дезе, јүре-
ги чек болдыртпас, айда салып
ла ийген турар. А айдып турганы
солун ла неме эмес, оларды он-
чолоры билер ле јангыгып кал-
ган немелер ине — ол техниканы
эл-кереги ле карам-кайрал јо-
гынан агаш ортозында канайда
зайы-бажы јок тузаланатаны

эмесе аракы ичерге бедренип ай-са бойынын ла керек-жарагына болуп, ондор беристе жерди эби-реде мантадып, улустын көзинче ле агаш жарар жерден уурданата-ны, накладнойдо бичилген товар-лар агашпромхозко жетпей жадып жолой жоголып, товардын ордына, садунунг ижини жеңилтип, акказы тургуза ла табылып келетени, иште жеткер болбозын бузуп, трактористтерди жакшы тургалак тошко агаш түжүртип туратанда-ры, ойиндо... Бара-бара, керек де-зе, Борис Тимофенч бойы акча алган күн эртезинде эки шилди кеден сумказына сугуп, агаш жы-гар жерге туйкайын апарып жада-тан. Бу не? Ол бо, ол тамагы кургаган ла агаш аразынаг эм-ди-эмди ле күркүрөп түжерге бе-лен бригадага жетиреткен күндүү. А озор бу мыны, профсоюзтын төлү жок үч пачка чайы чылап, андый ла болотон жагду деп, кемзиниш жогынаг аларга теми-гип калгандар.

Ак-жарык кенетинин кубулып турган эмес, а бот, бисте алдын-да жарабас болгон неме эмди жа-раар, чын көрөтөн немени көр-бөс, а албайтан немени ал согор, уят деп чотолгону эмди эпчил-ге бодолор болуп калган. Оны-зын Иван Петрович узак шүүй-тен. Үргүлжиге тапанып, сап ту-дунып жүретен энчи байлыгысты бис канчазын жылыитарыс. Са-кылталу болуш биске кайдан, кажы туштаг келер?

— Сеге бастыра ла неме ненин учун жарабай жат? — деп, Борис Тимофенч жаактайтан, је онын үйинде жаба базыш та, каруузын

некеген сурак та жок болгон. — Сен ненин учун мындый? Көр-дөг, нени сурап жат. План жогы-наг жүрбей жадыс, онызы сеге жарабай жат...

Бу ла тушта Иван Петрович атыланып чыгатын:

— План дейдинг бе? План?! Бис ол жогынаг жадатан болзо-бис кайдар! Бис өскө планду болгон болзоос — жагыс та ку-бометрлер эмес, а улустын куш-табын кемжийтен план бар болзо. Канча куш өчкөнин, а канчазы артканын бил турарга!.. План!.. Санаага кирет пе, бир беш жыл мынаг озо кандый болгон эт.

— А не болгон, беш жыл мы-наг озо — деп, Борис Тимофенч неме оглобоочы боло беретен. — Ол тушта мындый техника бол-гон эмес. Керек дезе, сенин бир уунда одус-төртөн кубты коштоп алар «КрАЗ»-ын ла жок болгон.

— Ох, ойто ло. Туку ол бир сен бойыннынг акчагла алган аракыны агаш ортозына жүк ле планга болуп апарган эмес бе-динг. Бот, эске алатан неменг ол. Бистинг планды бүдүрери — ан-дый ла коркышту неме эмес, ого агрохимия керек жок.

— Қанай андый ла неме эмес? — деп, планды бүдүрерин-де бажы каткан, бастыра жүрү-минде план ла деп жүрген, план ла дейле, түн ортозында ойгоно чарчап келетен, арыш-буудайга да түжелбеген сүрөөн чүмдү иш-те, план бийиктеп чыккан тушта, айдын калганчы күндери турган-да кирер-барар јерин таппай ба-ратан кижн, бу андый ла кор-кышту эмес, а коркышудан кор-

кышту керек болгонун жакшы билетен. Мыны ончозын канай жартаар: Планга ла болуп эткен кезик керектерди тыс эдип, тынду немеге айдарга да жарабас эмей. Онын да учун ол чала тарынып, жагыс мынайда айдатан: — Сен менин ордымда болгон болзон.

— Жок, сенин жерин керек жок, бойымдык да жеңил эмес.

Афоня Бронников, Егоровканын агаш тартар трактордо иштеп турган өгөөни, өскө күүнсанаалу болгон:

— Иван Петрович, сен не кайнап туруң? — деп, ол жаржактардый жалбак ла кату жүзүндө соок күлүмүн ойноп, бажын жайкап, жаратпайтан. — Сенин айтканыга кем бүдөр? А мен десе мынайда санан жадым: мен акчек иштеп жадым, уурданбай, эптенбей жадырым — ол ло, онон өскөн керек те жок. Мен канайда жатканымды көстү кижи көрүп турбай. Кемини күүн кандый, ол оны ла эдетен туру. Бистин керегис — чын жүрери, жүрүмисе жозок болоры. А албан-күчле нени эдерин? Онон не де болбос.

— Жүрүмисе, жозок көргүзери?!.. Жок, оройтып калганыс. Орой.

— Не де орой эмес.

Же Иван Петрович чек өскө күүндү кижи болгон, ичинде та не де коркышту тыг бйкөп, ого

жайымжыырга бербей, эреп ле толгоп, оны эмеш те токтотпой тургандый болгон. Мындык кестий кызу кыйналышка канайып чыдажар? Унчукпас, билбесчи, көрбөбчи ле болуп жүрер деп бойуна көп лө катап сөзүн берген Иван Петрович ойто ло түймөп, ойто ло көдүрилип чыгатан, куучыны темей-калас болорын, онон не де түзөлбөзүн жарт ондоп то турза, же үни үзүктөлип, коркышту ачуурканып ла бойун көрөр күүни жоголып, көстүн көскө чикезинче айдып баштайган.

Сашка Девятыйды курчаган архаровецтерден озо, олордын туку качан алдында, бир катап мындык учурал болгон: бир күн эртен тура Иван Петрович таражка једип келзе, онын «КрАЗ»-ында прицепти колбоор шлангтарды та кем де үзе-үзе томыра чаап койгон јаткылаган. Бот, бу керек сеге дегени ине ол, эмди барып, чынды бедре. А бир катап ого мынайда айдышкандар: «Эки ле көс кептеп салган наадай чылап, сенин билерин жагыс ла: жакшы-јаман, жакшы-јаман. Онон өскө нени-нени билерин бе? Эмеш те болзо, бойун санаң».

Айдарда, жакшы да дегени — ол јаман. Јаман да неме — ол жакшы. Арга јокто аңкан ажып, эки ле сөскө азып-тозуп, булгала берерин.

салгандары жакшы, от оной ары камылып улалбай, эмеш токтомчылай бергендй болды. Ол ог толыктап да белге салылган жостор ортодо тежиктердегй ўрдўр-тип кирет. Иван Петрович бери баштап ла кирип келерте, мында сўрееп изў ле коркышту ышту, ле тура ич янынан тўт стенине эм тура турганча. Кирген бойынча меезинингу туку ла тўбинде кайкап калган эди: мында улус, ўскў жерлерге кўрў, кўп болгон, озор бой-бойыла сўўичилу жаактажыл, та нени де ўзўк жок шынжырадып, кангырадат. Иван Петрович «эи баалу» ашту, кабак аракылу, кайырчактарды колдон колго берип, жергелей чўйилген улусты баштап тарый кўрбўй калды. Жок, кўргўн дў болзо, же озордын ээчий-деечий жергелей турганына аяру этпеген. Же оной ого ыш ўткўре складтын тўриненг эжикке жетире чўйилген улус кўрўиди. Анда бу ла жердин ўгўбидўри, архаровецтер де бар эмтир. Иван Петрович жагыс жерге тепсенип турала, оной бир кайырчакты ала койып, кайра болды. Мындый ашты ол до жогынан аргадап алгылаар, оны ал чыгарга, ўт тўи дў калыгылап ийер улус ине бу. Тышкартында онынгу жўзин кайдан да ўсти янынан кызыган кей жалы сокты, оной кладовщик Валинын ўзўмнингу ўзин аргадагар деген некелтелў ле жайнулу кыйгызы угулды. Валя мындый ўсти кўске жетире кайдан да бергилебес, а ўскў жерлерде ол жок деп кыйгырат. Иван Петрович бу кыйгыданг жана болуп, эмди не — кыш

па айса жай ба деп, манзаарып тўргедеген бойынча, чек ле эске алынып болбоды.

Ол кайырчакты кучактанганча бир ле минутка чыга конгон, а он толыкты от туй алып жатты.

От там жаанап, там коркышту, калапту жызырайт, жергелей чўйилген улустынгу ўидери там коп-тол, там тыгып, жарык ўндў шилдердин согулышканы там ўзўк жок угулат. Бу ўн серибей турган тал-табыш ортодо адылып эмезе тунгак койтылдап, оной сыйтылдап тургандый кандый да табыш бар болгоц. Иван Петрович табыш чыгып турган кызу стенеге жўк арайдан жууктап, ўскў орооннынгу кызыл аракылу кайырчактарынынгу янында ол не болгонын биллип ийди: шилдердингу оозындагы бўктўр адылын ла мынан улам ичиндеги ажы койтылдап турган эмтир. Сыйтылдап турган чичкечек табышты ол бедреерге де ченешпеди, жўк ле тройной одеколоннынгу шилдери эмезе ого тўней не-не «салкўттап» турган болбайсып деп санан калды. Эмди тройной одеколон кургак-тамактын тоозына кирил калган, ўгўбидўр венгер эмезе болгар кургак аракы алганда, оны ўткўре суузымак, эт-канга жайылбас ла башка чыкпас дежип, ого тройной кошкылап жат.

Иван Петрович ўзўмнингу ўзин шилдерде деп бедреген, а онызы темир бочкодо болтыр. Ол колын кызу темирге жидиртип туруп, оной-мынан кабырылган, кезик тужы болчойо чыккан, «нени ле кўргўн» жаан бочконы ангара ийделе, же чыгара тоолодып бол-

боды, онын албан-күчле ийдижи-
нен ол жүк ле араай жайканып
жатты. Ол жергелей тургандарга
мендеп, баштап ла туштаган ки-
жинин колынан ала койды. Эби-
рип келген кижжи жабычыны ко-
жо антарышкан ла «Урал» мото-
цикл керегинде жетирүү экелген
уул эмтир. Онон кайнаган ак
аракы жытанат, ол нени де ондо-
бой, же удурлашпай Иван Петро-
вичи ээчиде жүгүрө басты. Олор
экүлөп, колло ийдип, була теел,
бочкони чыгара тоолодып келди-
лер.

— Анда база бар! Иван Пет-
рович, анда база бар! — кладов-
щик Валя кыйгырып, экинчи боч-
ко кайда турганын көргүзсөргө,
ичкери тап этти. — Туку анда ол.
Туку ла анда!

Иван Петрович Валяны эжик
жаагында ала койып, кайра тарт-
ты. Кладовщик кижжи складында
не болуп жатканын ары ла көрбө-
зүн. Ал камык жөбжө күйүп кал-
ганын көрзө, опыла не-не боло
берер болбой. Көргөнчө көрбө-
зүн. Иван Петрович кожо бочко
чыгарышкан уулды таппай кал-
ды, онызы, жарт ла, жергелей ту-
рала аракы таяып тургандарга
капшай ла бирге берген бол-
байсын. Иван Петрович оны та-
бар деп жүрөлө, аракы таяып
тургандар бой-бойына жангыс та
кайырчактар эмес, же анайда ок
оттын жарыгында электрофона-
риктир чилеп жалтыраган, оозы
ачык шилдерди берип турганда-
рын ажарды.

— Капшай! Капшай! — деп,
кайырчакты ээчиде турганга бе-
рип жада, бирүзү баштайт, жерге-

лей тургандар ол ло тарыйын жө-
мөй алат. — Капшай, капшай!

— Капшай, капшай! — кан-
кайган баштын үстине көңкөрө
туткан шил койтылдайт. — Кап-
шай! Капшай!

Же от то капшайлайт: складтын
ич жагына жеткен кийинде ол
төртүндөгү стенинин тал-ортозын
туй алып, онон потолокко камы-
лып, үстинин төмөн чичке чый-
лып үрдүртөт. Тынарга там ла
күч болуп баратты, бу тыныш та
эмес, кийдире-чыгара тынатын
кей де эмес, а суудан чыгара
тарткан балык чылап, арткан-
калган кейди жуда салыш бол-
гон. Кей жедишпейт. Та эр кижжи,
та уй кижжи, ондоп-аайлаар арга
да, бош то жок, үзүктөлип турган
үннө чочыдулу кыйгырат:

— Петька! Петька! Сен мында
ба? Сен кайда?

— Бис сенин Петькаңды за-
куска элип жип салганыс — улус
ортозынан кем де кыйгырды;
онын уун отко күйген эмикийт,
изүү өткүрө жангыс сөстөрдү көк
албанла чыгара ийткендй бил-
дирди.

Иван Петрович үстү бочкони
ойто ло ичкынып ийд. Экинчи
бочко ого алдындазынан жеңил
деп билдирди. Ол оны такып жа-
ныскаган тоолодорго ченешти. Кем
де ого болужа берди. Бочкони
тоолоткончо чыгып келгилеерде,
эжик жагында турган Валя ка-
лактап, эки колын чабына бер-
ди: бочкониң шаанчак-бөги жок
эмтир. Иван Петрович бажы тү-
нүрөп, бирде, үстинг складтан
мыйрындап чыккан изине, бирде
төгүлгөн эки-үч литр үс бүгүнгү

күнде ого эң жаан жылыту чылап, айдары жок кородоп турган Ваяга көрөт.

Бу ла бйдө Иван Петровичтин жегинен кем дө келип тартты. Афоня Бронников эмтир. Ол Иван Петровичти тарткылап, оттон ырап, жартайт:

— Кулурды ырадар керек, Иван Петрович, оңон өскө орой болуп, от алып барар. А бу мынызын... — деп, ол от жаар кайра күүн-күч жок жаңыды. — Күйүп калар, кулурды аргадаар керек.

Уулчактар ла үй улус үчинчи складтан тунукту баикалар, сан ла башка, сүрөөн кичинек ойып-

чыкты шиличектерлү коробкалар, жалтыркай лентала айландыра эптеп буулаган чаазын кайырчагаштар тажыйт. Кулур үчинчи складтын аржанында чеденге коштой жабыс немеде болгон.

Иван Петровичтин ле Афонянын көлөткөлөри түргөн базытла коштой мыйрындаганча там ла там узундап, чеденди ажа конуп, журтка көгкөбризе берди.

— Күй жады-ыс! — кайдан да үстиги оромдордон угулды.

— Жагы ойгондунг ба?! — деп, Афоня тиштери өткүрө соок учукты. — Удабас ла жаңыс кубал артар.

11

Айландыра аайы-бажы жок болгону — бир керек, а бойыннын санаа-күүнүн чаксыраганы — чек өскө керек. Башгацкы учуралда, керексиген тушта, бурулу улусты канча ла кире таап аларга жараар ла кезикте чек башка ийде-күчтер керек-жаракка кирижип, жакшыга баштап эмезе жаманга ууландырып салар аргалу. Жаңыс сөслө, мынын ээлери көп, ологро жөптөжип, бир жөп-шүүлтеге келери күч болот, оло бу телекейди кажызы ла башка ондойт, бирүүннннн эткени экинчизине жарабас, а экинчизиннн тутканы өскөзине келишпес.

А сен жаңыс ла бойыңа бойың ээ. Сен бойың не кижи, тудунган-кабынганың кандый? — ол учун өскө кемнен де сураар, некеер арга жок. Кезикте сеге оло кандый да аржанынан ал-камык тыш шылтактардан камаанду деп

билдирер. Же бу да тужында ол шылтактар сенин жажытту ла агару ар-телекейинге кирип кожулардан озо, сенин санаа-сагыжынды түңей ле табарар, күүнтабынды качан да өдүп барбас. Анайдарда, бу да учуралда жаңыс ла бойыннан сураарга келижет, бойыннын кылык-жанын, эдер-тударын бойыннан ла камаанду болуп артат.

Кижн бойын бойы ондобой баратанынан жеңил не де жок. Сескир, укаалу кижн ончозын билер. Ол бойын кижиде озо ло баштап онын өзөк-буурын, сөөк-тайагын көрөтөн эмчи чилеп эмес, а коркышту жаан сан башка телекейдинг ар-бүткенинен жайалган сүрөөн ийделү бөлүгү деп бодойт.

Кижн бойын сүрөөн жакшы билер деп бодойт. Сен жүзин, күүнтабын, керее-земиң кайдазын, эдер-тудар деп амадап күүн-

зегенин кайдан келип, акыр токто, жарабас дегени кайдан чыгып турганын, бу мынзын ончозын билерим деп санапкандын. Сен олордын жаткан жерин билбейсиң, же олор туулап чыкканын деп, нени эдерин санаа-сагыжыңда бодоштыра сезип жатың. Чын учун турар, жаман, эдеринен кемзирер деген санаа алдынан бойу келбей жат, ол сенин анайда санапканыңнан башталат, айса болзо, ол бойу да келер аргалу, келбей база, же ол сондоп калат: сен ого озо баштангам да ол менин анайда баштанып санапканыңнан келген деп бодойдың.

Сен ле олор. Сен бойыңныкы, эт-канымда, тергее-каандыкта чылап, оның бастыра городторын ла журттарын, тургускан жаңдарын ла колбуларын, бастыра жаманын ла магын алып жүргөн бий. Онон сенин ич-телекейиңнин жакытту жүрүмн болгон олор. Мынзы жаба да, башка да неме. Жаба дегени — ол эзен-амыр, эптү-жөптү болгоны, кезикте чыгып келетен ачыныштар, ол жогынан кандый да жүрүм болбой жат, жүк ле айладу ак-санаанын жаргызына жетире жүрөтени ле бу мында ла токтойтоны. Башка дегени — ол эптежиб болбой, жөп-синишпестер, чуркураан башталып, сенин ле тергеең сени укпай, тообой баратаны. Жүк ле бу тушта олор сенен күчтү эмтир деген санаа келет. Ненин учун десе, шак олор сенин кылык-жанын ла санаа-шүүлөң болуп жат, сенин кыймыгыңды шак олор ууламжылайт, тамагыңнан үнди олор чыгарат. Ненин учун

десе, арт-учында кнжи үле-конокту, а олор жок, олор сенде кандый да суреен жаап ийденин жакылтазыла болгондор ло сен олорды бир сүр-кеберге анайда ла бириктирип болбогон. Айдарда, олордын бийи сен эмес, а ол ийде болгон туру, а сен десе жүк ле олордын удурум турлу жери, олордын ар-телекейге биригер эбиң бедреген бортык кадары, кабы болгон. Сен олордын иженчизин актап бүдүрбеген ле сөгө жакарган немени жетирбеген, көргүспеген. А онызы сен акту бойың болбогону дегени. Сен кем де, не де болгон, же жаныс ла бойың болбогон ло үле-коногын жеткен тушта сени эске алыгылап, сенин бойыңга эмес, а жүк ле сенин ады-жолыңга айрылышкылаар.

Айландыра аайы-бажы жок болгоны — бир керек, а бойыңныкы санаа-күйүңн чаксыраганы — чек өскө керек. Иван Петрович бойында база ла мындый чаксыраш сезип турган, торт ло оның меезиле, санаа-сагыжыла ачуыш, кайылганча куйген аяк-казаннын жемтикерин, канайтса да, алдында жүрүм болгон неменин оодыктарын арттырып, өскө жердин кал черүзүн бдүп, ончозын тепсеп, өртөп, чачып салгандый. Же ол азыйда да бойыла жаантайын ла жөп болгон деп айдарга жарабас, керек десе, не-немези жеткил де эмезе нени де керектебей турган да кижиде та не де ого башкартпай, көнү жолынан чыгып, кынзып па айса некеп пе баштайт. Мындый неме онын бойыла да боло беретен.

Je оны ойто јерине тургузып та салар арга бар болгон. Бу тымуны неле јазарын Иван Петровнич јакшы билетен — баш көдүрбей иштенер керек эмезе кандый бир јакшы неме эдип ийер керек. Ол јакшы керекти јангыс ла эм-тус чылап, сыстаган шырказын сүртерге болуп эмес, а эдер јангы, учуры бар деп эдетен, мынайып, оору-сыс табынча јоголо беретен. Олор сезер, килеер аргазын јылытпаганын көргүзере ле болуп, кезикте онон-мынан чыга конуп тургандый.

А эми не боло берди? Онын андый чебер тудуп алган ичтелекеи кенетийин онын бойына удурат түймөп, не калжуурып чыккан болотон? Нени де эдейин дезе, ончозы онын санаазыла болбос, кайдаар да баргажын, нени де ала койып туткажын, кандый да ийде оны токтодып, «А өскө неме сананып таппадың ба?» — деп, өчөлгөндү шымыранып тургандый. А ол чын ла онон өскө неме сананып таппаган болотон ло колдорынын тыны чыгып, бастыра эт-каны энзирей беретен.

Бойыла мындый чак недег башталганы онын санаазына чек кирбейт. Качан да күр-көксө, өзөгн оныла баштапкы ла катап јөпсінбей, керек дезе, удурат турчыгып ла оны ондоорынан мойногон тушта, ол недег де башталар учурлу ине. Ол канай жүргени ого чек јарабайтан. Je онын јажыды шак мында, не дезе, ол јаантайын ак-чек жүрерге чырмајатаң, бойынын керек-јарктарын, ижи-тожын јаантайын текши тузага јараар-јарабазын

кемјийтен. Je күр-көгүстеги алсанаа ла ак-чек күүн эжелү-сыйынду эмес пе, күр-көгүсти кижинин күүни көдүретен эмес беги, олор ортодо бөн-бөкөн болгондый ба? Чынды айдар керек тушта, ол айдып ийетен; эдер-тудар керек болгондо, эдип-тудуп туратан. Онын бастыра ла жүрүминде эткени — чын сөстөг лө эдер иштег кыйышпазы болгон ине. Кижиде олор кандый, ол ло јеринде, ол ло кеминде артары олорго јаан учурлу эмес пе? Чын — ол алды јилген јараттарлу, агар-акпас, чейилген, јыду балкаш эмес, ол түби кату таштаң салылган, јараттары кумакту ла ташту чокым чийүлөрдөң турган, ичкери жүткип аккан арусуу. Чын ар-бүткенин бойынан јайалат, оны текши шүүлтөле де, јакару-јакылтала да түзедерге јарабас. Андый болордо, ненин учун ол, бурып болбос чын жүрүм жүрген кижин, јангыс ла чын эмес жүрүмдүлөрге эмезе чындыкты тал-ортолой өблөп алгандарла эмес, а бойыла не тартыжып баштаган? Чынла јүк ле јарымдай јөпсөнип эмезе онон чек туура тебинип ийген жүрүм жүрерге (јарымдай болгончо, ары ла чек јок болзо, артык ине) јарабас деп, ол ненин учун бүдүп турган? Ол ло өйдө андый улустан башка бойына не бүтпей турган болотон? Олордын јастыразы чын, олордын јастыразы керегинде айдып турган ла чынды јандый кичееген ол до јастырып јат. Мыны канай ондоор?

Эмезе ак-чек күүн ле чындык бой-бойы ортодо колболыжып,

бой-бойын толтырып, эмезе олор алдынан бойлоры эмес ле олордон жаан неге де кирип турган болор бо? Неге? Күр-көгүстөгү ал-санаага болбос по? А ол, эптү-јоптү ле болзын деп амадаган ал-санаа анаар да, мынаар да јайылып турган ба? Је анаар болуп турган болзо, ол чынды ла ак-чекти олор болбойтоң јердег бедреп турган болзо, айдарда, чын эмес, ак-чек те ак-чек эмес, а бар неме јангыс ла бедреп ле кыйналып турган ал-санаа. Ак-чек күүн ле чындык ары јанына јайылып турган болзо, ол канайдар учурлу? Ого неге тайанар, недег јомолто алынар керек? Је, бойсын, бу мынайда бодойлы; күр-көгүске чике јүрүм, чике айдыш јарабай турган болзын, ого ол јанында чаракча јакшыны бедреп табарга јарайтан болзын, је ол анда кызынын турганча, бойынын јанында не де артпас ине. А бойынын јаны деген не, өскө јаны не, олор ортодо чийүни кем тарткан, кижини ол чийүни өдө коноруна не тартып јат, бу мынызы — бойынын јанынан өскөзине јүре берери — оныг текши салымы болор бо?

Бу «канайдар?» ла «нениг учун?» деген учы-түби ле каруузы јок, каруу береринег кајудан тайкылып тургандый, сурактарга түртүлип, онын ары өдөр јолы јок јерге туйукталып, Иван Петрович јана болуп турган: нени ле ондоор арга јок.

Кулурлу калганчы складта јангыс та кулур эмес, анда анайда ок јарма болгон. Ол үстине ондо

ло сахар кичеейтендер. Кулур ла јарма ортодо ол, олорго көрбө, тен сайрап јаткандый көрүндү: кулур, јармалу таарлар јерде анда-мында аайы-төбйи јок чачылып, боро тоозынга алдыртып койтыр, а сахарга сол јанында јостордон нара јазап, үстине кеден төжөнчик јайып салтыр. Сахарлу сумалдардын көктөжи де јакшы, јиги билдирбес, ару-чек те, үсти-үстине салганы да түс ле эптү болтыр, торт ло бу ла јердин өгбөндөри тажыган эмес, а өскө ороонног алдырткан устар тапташтырып салгандый.

Озо ло баштап эг ле уурын ала койотон Иван Петрович сахарга ууланды. Је оны Афоня Бронников токтотты:

— Иван Петрович, озо кулурды чыгарак. А бу мынызы... — деп, ол ойто ло, алдында складтын јанында чылап, колун јангыды.

Мында кижини, карын, «быжырбай» турганы јакшы. Је түнгей ле бачымдаар керек, јалбырап келеткен от тын ла ыраак эмес. Обоо дезе, обоо эмес, үсти-үстине анаар-мынаар ла чога чачкан таарлар кизи сынынан бүдүн-јарым, эки катапка биийк болгон. Эки кизи мыны тажыза, база бир өрт чыгарына јетире быжу ла јеткедий. Мыны көргөн Иван Петрович эместе айабады, кажы јанынан тутса артык, онын бо, ајса мынан ба деп јитке тырманып шүүр, тоолоп, чоттоц отуар ой бар эмес, тууразында јаткан баштапкы ла таарды колго учураарда ла, ала кой-

ып, өрө көдүрдү, је жаңыс таарды тууразында, не арттырып салган деер, ол ло тарый таардагы бастыра кулур бажынан ала будына јетире энжериле бердп. Таардын бир јанындагы јиги эмеш сөгүлп калган болбозын ба! Иван Петрович оны алып чыгарда, јыртыгы тыдырап, кулуры ооско толуп, јиткеге кирип, төмөн «күп» ле эдип калбай. Мыны көргөн Афоня торт ло «јер тырмай» берди:

— Иван Петрович, озо баштап Ангара дөһн калы, онон оз төһн кир, чыгып келзен, белең теертпек болорын.

Иван Петрович кактанып, кулурын чыгара түкүрүннп, чыдашпай калды, је онын айтканы чын болды:

— Сен јыркырада каткырганчанг, бис экү бу мынанг тырмактын каразынчазып да чыгарып албазысты санаган болзон. Чыгарганыс жаңыс катап тапту быжырарга да јетпес. Улус кайда?

— Јаан кижн јуур болгон...

— Сенин јамылууг оны туку качан ундып койгон!.. Оңдо бүгүн санаа бар эмес.

Афоня туштаган ла кижини өмүринен ала койоло, бери мергедеерге турган чылап, кабактары јуурылып, жарындары күрдейип, эжиктен соок бүдүштү чыкты.

Иван Петрович ийинде таарлу коркойып, эжик жаагында токтој түшти. Кайдаар базатан? Каалгаларга јетире ыраак, ого једери — ол кемге де керек јок јол јолдооры. А коштой куйында бийик ле калыг јос чеден, је

оны андый ла белең антарып болбозынг, чеденди бу кар ла балкаш ортодо чачылган јөбжөгө колы јегил улус бтпөзин деп, чыт ла берип койгон эмей. Кенетийин Иван Петрович «килт» эдип санады: а малта кайда? Айлынан алып келеле, јабынчынын јосторын кодоро соккон малтазын кайдаар этти не? Баштап тарый Иван Петрович от төһн тап этти, је онон санаа алынып, токтој түшти, үстү бочколор тоолодып чыгарган калганчы складта ол малтала нени де этпеген эмес бедн, ол оны, јарт ла, кайда да онон озо арттырган. Малта эмди кайдан келип, туку качан күй калбай. Ол эмди бу чеденди антарарга кандый керектү болбос эди. Эки колдон до керектү. Айлынан алып келгенин ол ло тарый јылыйтып салган да, аймап ла јүргени бу туру.

Ол Аленин такып эске алынды, эжи керегинде «јалт» эдип кирген санаа чочыдулу болды: бойы керегинде сананар эмес, отко-сууга түжүп турала, јеткерге учурап калгај. Ненин де учун олордын ортозы эмди сүреен ыраак деп билдирди. Коштой до болзо, је ыраак. Байла, олор ортодо јер, ол билбеген ле ол баспаган өскө алтамдарла кемјипп јат.

Кайдаар да атиас эдип, нени де тудардан озо Иван Петрович кайра, байа оны Афоня чыгара тарткан склад төһн, көрди: анда кем де эжик төһн јүгүргенче кирбейт, јүгүргенче ойто чыкпайт, эмди складтын эжигинен, туй алып ийген јалбыш ортозынан,

жангыс ла бапкалар ла эчке шилдер чыгара учат. Олөр-барарын билбес кем бар не анда? Ол тен жүрек жок кижин болбой. От-жалбыш, ыш ортодо иеле чыдаш турган?! А эжик жанында ак койон бөрүктү та кем де өрө секирип ле туура калып, чыгара учкан немелерди учуш бажында, жерге түжүрбей ала койот. Циркачтан да артык. Жерге келип оодылардын кажы жанында тудуп алган банка-шилдерин кайа да көрбөй, баш ажыра мергедейт. Онон жаан ыраак жокто, оттын жаркынында Борис Тимофенч ол жаар көрүп алган турды. Кийим-тудумду складтардын, тал-ортозы киреде от жалбыжы сан өрө шуурып, адылып чыкты, ол ло тарый айландыра бастыра жер түштүн жарык боло берди, бу жарыкта ончозы кыймык этпей, койон бөрүктү уулдын чыйрагын кайкап, шык тургандый билдирди. Борис Тимофенч те уулдыг эпчилиги ичинде жарадып тургандый, онон көстөрүн албайт. Орө коройлоп чыккан от тыны чыгып, токынай түшп, бу ла бйдө бөлүктүн жааны турган жеринен ичкерин үкүс этти, оныла кожо аркандары да чачамтыгып, оноормынаар болдылар.

Бастыра складтарды чүрче ле жарыдып ийген ол кыскачак ой туркунына Иван Петровичтин көзине чеденинн төңөжине жөлөгөн топпок илинди. Оныла Афоня жабычынын жосторун кодоро соголо, эмди керектү болгодый жерде өнөтийин арттырып салгандый болды. Иван Петрович жүгүргенче барала, оны ала кой-

ып, талайган бойынча, төңөштөн барган эки туура агашты, озо баштап үстиндезине, онон алдындазына, туда берди. Чеденин бир жаны азыдан бери Ангарада журтаган өгөөндөрдүн калдыгы, жангыс колду Савелийдин ырылган жол ажыра маалазын ла мылчазын ачып, кодорыла берди. Иван Петрович туура агаштардын экинчи учын кодоро сокты, чеден чыкырап, жерге «күп» ле бар түшти, бу ла бйдө Иван Петровичке кем де једе конды. Мындый шапыртту түнде не ле бол турбай, кижин ого жаан кайкаар ба? Же Иван Петрович түнөй ле кайкап калды; једе конгон кижин архаровецтердин бирүзи Сашка Девятый эмтир. Кем кем, же архаровец болушка келер деп ол качан да бодобогон. Олор экүлөп, антарылган чеденди өрө көдүрүп, кажуны төмөт, жол дөөн ийде салдылар. Онөтийин де санан, же түнөй ле сананып болбозун: жерде жаткан жос чеден, кулурды тобрак-балкашка салбаска, же ле деген төжөнчик бол калган эмес пе?

— Иван Петрович, база бирүзүң — деп, Сашка ийдезин бадырбай, жардак унукты. Ол Иван Петровичтин ады-жолун да билетен турбай. А мынын алдында жангыс ла «гражданин законниктеп» туратан эмес бе?

Олор чеденинн база бир бөлүгүн кодоро соголо, оны баштапкызына коштой салдылар. Онон өрө өңдөйгилеп ле келерде, кийим-тудумду баштапкы склад чедиргендерин туш-башка чачылтып, уур онтоп отура берди. Че-

диргендер кыйгылардаг тың тызырап, оттон артык кызарып, адылып ла чачылып турды. Сашка оноор «уча» берди. Афоняга баштадып, бери кел жаткан өгөндөр кайра жүгүргендерин Иван Петрович көрүп ийди. Бу өйдө ол до чыдашпай салды: Аленаны табар керек.

Алена өрттөн чыгарган жөөжөнүн беш ле алтам куйында турды. Ол бери нени де эки колдоп экелеле, чогуңты дөбн салып ийди. Экелген немези жөөжө ортодо шыңкырап калды. Жүк ле бу тушта ол бери куру колду келбегенин жаңы эске алынды. Эмди, жемирилип кел түшкөн складтыг кенетийин жайылып келген изү толкузына соктыртып, ол кайдаг жүгүрүккө келгени ле нени экелгени санаазына жарт кирбей, кайдаар бачымдаарын билбей, жаңыс жерде шык туруп калды. Айландыра улус чедиргени тушбашка чачылып ла жызырап-тызырап турган жер дөбн бурылып, колдорун жаңып, нени де кыйгыкышыкыла айдыжат, же кыйгылар кандый да тунгак ла кургак, ичкери үкүс эди, ойто жана чарчалып турган улус кандый да ойында немедий билдирди. Бу мынын бастыразында — чаазынга орогон ло бууга тискен алкамык жөөжөнн колдон колго берип тажыырга, улустыг ээчий-дечий жергелей туружында, олордын складтардан чыгара ла ойто кийдире жүгүрижинде, бойбойына согулжып эмезе табаржардын кажы жанында жана болгылап, чеден ичиле элестели-

жип, өлөр-барарын билбей, кире-чыга конуп, отло берижип турганында, бирде жаңыс үнле, оноң ойто айры-тейри кыйгырыжып чыкканында, — бу мынын бастыразында кандый да ажа конуш, кандый да көкүдү, эт-каны изип, ижееринген улустыг недең ле жалтанбай, үкүстей беретени бар болгон. Бу мынызы ончозы тегин күндөрдө болбойтон ло мынан улам чын эместий билдирген. Көстинг алдында турган сок жаңыс чын неме — ол жолына учураган ончо ло не-немени учына жетире токыналу жоголтып бараткан өрт болгон.

Узүк жок жырылдап турган чедирген учы-учында токтой берди, оноң, складтыг ичи дөбн жемирилген жабыңчы туштан, кызыл жалбыш көңжип, ойто ло жалбырап чыкты. Ол кезикте тежикту толыктардан узун тилин чыгара суна салып, кажаганыг тыш жанын жалай алат. Коштойында кийим-тудумду ла темир-терстү склад араайын жайканып турган бийик жалбыштын алдында өрбү учарга чырмайып, жалбышла кожо жайканып ла кыжырап, же бир учынан текши чеденме, экинчи складка бууладып, өрбө көдүрилип болбой тургандый билдирди. Усть-Илим алдында Ангараны төмөн сууга алдыртып чөңгөн агаш-ташту ортолыктар суу түбинен көдүрилип, агын сууныг үстиле кайкалап жүретен ле олордо соңында самолеттон бомболоп туратан деп, улустан укканын Алена та нениг де учун эске алынды. Жуугында аш-курсакту складта кандый да амтанду

тамзык отко күйбей, жаркында-
лып жатты — электрооттын бойы.
Эмди ончозы жарт билдире бер-
ди — жок, өрттөн бир де складты
ал чыгар арга жок.

Алена ого Иван Петрович келип
түртүлбегенче ле турган. Ончо-
зы кыйгырыжып, ары-бери сыр
жүгүрүшкөн өйдө Аланын кый-
мык жок турганына жүреги ала та-
рый карап шимиреп, Иван Пет-
рович үйүнө кийин жанынан
араайын жууктап, алдына тура
тышты.

— Ой, Иван, көрзбөн дө! —
деп, онызы чочып, айдар неме-
зин таппай унчукты. Көрөр неме
чүрчө ле табыла берди. — Көр-
збөн! — Алена тууразында тонын
уштыла, нени де түргөн-түкей
кийип жаткан кийимге көргүстү.
Ол архаровец болгонун Иван
Петрович онын когыс жаткан не-
меге белең чачамтыккан түргөн
кийимынан билеп ийдү.

— Бу не бол турган, Иван?!
Не бол жат?! Ончозы сугунып жат!
Клавка Стригунова бар жок кар-
мандарын экче коробкаларла

тыктап алган. А ол коробкалар-
да не бар деп, уюттар эмес ине,
анда, байла, жаан суруда эмезе
баалу неме бар. Жүкпезинин ал-
дына, чулуктарына, койнына сук-
кулап жат!.. А бу бир шилдерди!..

— Сен ле неме аладым деп
сапанба, — ол бу мыны көксин-
де толгон ышту кейди чыгара
тынарга ла болуп айтты.

Мында кандый да Миша Хам-
по түгөй ле нени де эдип албас.
Хампо, жаан болзо, көскө илин-
гедий немени апарбазын деп ка-
руулап жат, а бу мында кай-
дагы ла бери сугунгылап турган-
да..

— Бу сен канай туруң, Иван?
Канай туруң! — Алена Иван
Петровичтин тегине ле айткан-
ын сезип, ачынбай айдынды. —
Меге ол не керек? Кожо жаткан-
ыстан ала мен сеге көп неме
тажын бердим бе? Көп по?

Кайдалык, канча кире сугуна-
тан эди, сугунгылазын ары.

Ол жаба тутканын мендей-
шиндей кийип алган архаровец-
ти де токтодорго барбады.

Башкы жыл Иван Петрович ле
Алена айыл тутканынан ала
одус жылдыгын темдектегендер.
А темдектеш мындый болгон:
экү жагыс өйдө амыралта алып,
чыдайла туш-башка сала берген
балдарын барып көргөйдөр. Ай-
ла, көп то балдар эмес — эки
кыс ла бир уул. Озо жуук жаткан-
дарынан баштайла, ошон ыра-
да баргандар: элден озо район-
нын төс жеринде баштамы класс-

тардын үредүчизи болуп турган
кызына, ошон экинчизине, жаан
кызына, Иркутска баргандар.
Бу мында, жедер жерине жеделе,
кызы больницада жатканын уга-
ла, жол-жорыгын арай токтотпо-
гондор. Кызынын билезине то-
гус кат туранын эң бийигинен
квартира берген эмтир, а лифт
эм тургуза иштегелек болгон.
Бот, шак ол өйдө, көчөр тушта,
жөбжбзин уурын-жеңилин ылга-

бай таажып турала, кызы жаңы квартирага кирген ле кийинде оорып, больницага јада берген. Торт ло энезин төзөгөн, баштаган соңында үзе ле эдер деер, жеңилин-күчин талдабас кижинче. Мынайып, бир кижин оорусмусту жадарда, оңон ары канайып барар, је Тания, городто жаткан кижин, ого тартылбай, ары ла баргылап келер деген. Иван Петрович бу жүрүминде нени этпеген, нени көрбөгөн эмеш, је тогузынчы этажка буттарын сүүртеп туруп, жүк арайдан жедип, жаман сөслө арбанбаска бойын албан-күчле тудунып, торт карара берген, онын да учун ол городтогы улустын бу жадынын каншай ла ыраарга мендеп турган. Айла, мыны эптү, жеңил дешкилеер.

Соңында кызы бичиген, ол лифт эмдиге анайда ла турганча, а кажы да этажтан жарык эжиги дөбөн кем де киреле, төмөн учуп, божоп калган. Мындый неме жаныс Иркутскта болор аргалу.

Иван Петровичтин күүн-санаазы жүк ле самолетто, уулы жаар учуп барадала ондолгон. Уулы Борька олорды Хабаровскто уткыган. Ол эмдиги амыр ла ончозы жеткил бйдөги уулдардый узун сынду ла эттү-канду болгон, калганчы жылдарда көргөн эмес, адазынан чик жок жаанап калтыр. Кайдаг алдындагы Борька, а Борис Иванович. Авиация училищесинин кийинде ол жаап эмес аэропортто техник болуп турган. Онын ижин, карын, Алананы токнадып, жерде эмитир. Ол ло кун олор өскө кичинек самолетко отурала, бастыра

бойы жап-жажыл, ару, жараш ла бай журтка једип келгендер. Айла, ой дө сүреен јакшы келишкен — күрен күстин каан күндери турган. Борис кайындары божодып берген алдынан турал јаткан. Кайындары дезе, јол кечире алдындазынан жаан тура туттуртып, ого кирген улус эмитир. Азыгы туразында жүзүн-башка јинлектү, јер ажы јайрада бүт јадар сад болгон. Ол керегинде Борис айткан да, бичиген де, је Иван Петрович бу мыны ончозын бойынн көзиле көргөн эмес, жаан немеге бодобогон. А тирү агаштын яблокозын түжүреле, журтты эбирип, аракыга кирбеген улустын чырайына көрбөлө, балыктап барала, жаан эмес сууда балык Ангарадазынан көп болгонуна кайкап. Борька учун сүүнип оморкой берген. Бис болбогон јерде кайла ла јакшы деп айдыжат, је мында чын ла јакшы болгон. Керек яблоколо, јымжак кейде де эмес, јылу јер јылу ла, а мындагы жүрүм үзүк жок каплагдашту эмес, а токыналу ла төзбөндү болгон, оңон бу мындый аайлу-башту жадын ла иш-тош кыйгыла, кезедишле, төлү-штрафла эмес, а туку ла алдынан берилуалып келген текши јанла турган. Бот, керек кандый эмеш. Айса, Иван Петрович эмеш көпчидип ийген болор бо? Жок ло болбой. Көпчидип те ийген болзын ла. Је ол до тушта бу јерди Сосновкала түндеерге түнгей ле јарабас болгон. Эки јердин башказы көстин алдында иле көрүнип турган.

Уулы ла кызы торт ло божот-

пой тургандар, эки ле сѳстинг бажында айтканы «кѳчѳп келигер» болгон. Иван Петрович Аленазыла Бористинг кайындарына да чум-чум жок кылык-жангыла жараган болгодый. Байла, шак онын учун олор до коштоныжа бергендер. Жаан эмес те болзо, же жакшы тура кѳрѳп берерис, баазы келишсе, садын та албай, акчала бис те жѳмѳжип ийерис, совхоз жаан, иш кайда да барбас, табылар дешкендер. Коштой жадарыс, бой-бойыс эмей, качан бирде тѳней ле кажы-бир балага жѳлбнѳр керек, а Сосновкада слерди албан-кѳчле кем де тутпай жат деп айдышкаңдар.

Чын, кем де тутпай жат, а Сосновка бойы? А бу кѳре жѳрѳмини берген жер? Алдындагы бастыра ада-ѳбѳкѳннѳ жѳрѳми? Бу мыны ончозын иштегн жанып браада, жолой сѳбѳктѳр дѳбн жѳнгилденип аларга бурий соготон архаровецтерге канай арттырар? Бир катап база ла мынай, жадарда, Иван Петрович олорды туткан да эмес бедн. Кемге де кору болор керек, айса жок по? ѳскѳ бинтѳге алдыртпаганыс, эмди де алдырышпазыс; же бойыстынг бштѳлерис, бойыстагы ла уурчылардый ине, там жеткердѳ.

Уулынан жанган соңында Сосновканын жѳнгил эмес «комудын» ойто ло кийип, Иван Петрович жеринде шак бу мындый санаалу арткан. Же эмди ол ончо жерлерде улус бир тѳней жадынду эмезин, болуш-жѳмѳлтѳгѳ кайдаар барарын жакшы билип алган. Мѳрѳйдин жѳнѳчли болгон жѳнгин сѳѳртегенче, бу мынайда ла иштеген. Чынынча, кандый да

мѳрѳй жок болгон, чын бар неме — ол сен жакшы ишчи эмезе коомой, айса сен чын, жѳрѳшчи эмезе жаныс куру тил. Онын да учун неге ле кѳрижип, кемле де тартыжа беретен, кайда ла ончозы жакшы болзын деп амадайтаны учун ба, бу мындый чугааннын кийининѳ жѳрѳгн тагып ла тагып сыстап оорыйтан. Ачурканыш, чѳкѳшти ал чыгатаң, кол жаныган улусты чын жѳлго тургузарга ѳредип те туратан.

Бу мынай ла, азийгы ла чылап, жѳрген.

Же бу калганчы жылдарда, архаровецтердин бригадасы келип иштеген ѳйдѳгн ала, сыранай кѳч боло берген. Алдында мындый бригадалардын келижин тоолоп то болбозын. Эмеш-убаш жадала, кѳркѳрежип, кѳѳлѳп турала, эди-тударын ла бойлоры кандый улус болгонын мындагы жѳнгѳ кѳргѳзѳле, соктыртып, сабадып жалкыбаган салымын ченеерге, онон ары кайдаар да жѳргѳлѳп калатан. А мында иштеерде, же не болгылабайтан эди. Онойдыштын бажында олордон онго шыдар сѳѳк то арткан. Кандый ла улус болгон, же эмдигидийн мынанг озо качан да болбогон. Бу немелер бойлоры жангу, жаанду, бирлик ле бек ийде-кѳчтий келгендер. Олорды жер сайын, чачылтарга ченешкендер — не де болбогон. Ангараанын аржанында агаши жгар жер дѳбн аткарага санангандар — кайдан база, бирѳзи де барбаган. Журттын куйнында алтыгы складта, тартып экелген агашты агызарына белетеер, эпчил колдор керек жерде, артып калган-

дар. А олордын колдоры ѳскѳ дѳ
немеге эпчил эмей. Мынан ла
башталган. Кайдаар ла кѳрзѳн,
ѳсти-ѳстине аайы-тѳѳѳи жок анта-
рып салган агаштар жадар боло
берген, машиналу жууктап та
болбозын. Отто агаштын керек-
тѳ тѳс жаны да, учы-бажы да
кѳйѳп жадар. Усти-ѳстине анаар
ла чоккон агашты жайладарга
болушпаганчан, жарым да частан
тур жадарын. Учында чыдашпай
салала, чугулданып та чыга-
рын, а олордон нени аларын,
жиркиреде каткырыжып, чокый
алып тургулаар. Мынын коро-
нын бадырбай, Борис Тимофеич-
тин ѳстине барарын, а ол сен
орто келер, удур-тедир артылда-
жып аларын. Ишке торт ло ай-
дуга бараткан немедий чыгарын.

Журтта да жѳрѳм кубулган.
Клубта бильярды акчага ойноор
боло бергендер, магазинде ончо
ло улуска очередь, а олор кел-
генде, капшай ла жол жайлат.
Акыр, сакы, очередь деп айдып
кѳр — канайда чарчалып, ѳзе
согор эмеш, алды-кийинге жети-
ре тоолоп ийгилеер, онын кий-
нинде жамаи сѳслѳ ойнып, оодып,
омырып салган ѳйе-сѳбгинди ту-
дамчадан да жуурга, кезип, кер-
тип, кемжип ийген эт-канынды
озогы ордына калбакчадан да
жапшырарга недеде жетпес. Баш
ла болзын! Коркышту ла улус.
Не ле болзо, теренди сойо тар-
тарга тургулаар. Мындагы жон
андый неме кѳргѳн эмес, кижин-
ниг жакшызынан эмес, а кара-
жаманынан турган ийдеге согу-
лала, алаатып, архаровецтерден
ары ла турарга кичеенген. Журт-
та жѳстер тоолу улус, а бир ууш

архаровецтер ончозын коркы-
дып, бир иске бастырып алган —
шак мынызын Иван Петрович
чек ондобойтош. Бу мыны шѳѳп
турала, ол мындый шѳѳлтеге
келген: улус бой-бойынан тудун-
бай, бой-бойын кѳдѳришпей, ар-
харовецтерден озо ончозы ла ал-
дынан бойы сала бергилеген, бу
мынайда чачыны жаткан жонды
базып алары неме беде. Бир
текши жаан тѳбек тѳшсе, архаро-
вецтер, айса болзо, улустый ла
улус болор — бу чек ле кижин
кѳѳни жок жон эмес ние деп, Иван
Петрович сананып, бу бого иже-
нип те жѳретен, је бу мындый
журтта ары антарылбай да, берн
жайрадылбай да турган тушта,
олор биригип, шалтырап уйда-
ган жерде, сек сескен андар чы-
лап, жуулыжып, кудай болуп
отургылап алат. Сосновкада те-
гиндѳ уяаланып алгылаган эмес;
а бот, уулы жаткан Сырникиде
олор качан да оролып болбос
эди. А мынан жылына жѳк ле экѳ-
зи барган. Бирѳзи, алдында он-
чозын колго туткан кавказ бѳ-
дѳмдѳзи, бойынын ла улузына
антартып сѳрдѳрткен, онын ор-
дына Сашка Девятый туруп ал-
ган; а экинчи, эзирикте согу-
жала кенегени, больницадан ой-
то келбеген. Бу ла. Чындап, арт-
канынан айрылган Сомов дегени
база бар турбай. Оны ѳгѳѳни
сууга барган Надя Почивалова
айлына кийдирип алды ние.

Кышкыда Иван Петрович иш-
тин кийинде алтыгы складтан
жанып келеткен. Жолой алдында
эки кижин бараткан. Жеде конуп
келсе, бирѳзи Сашка Девятый
эмтир. Ол машинаны токтодып,

кабиннага кирип алган, а кожо баратканы јер бар да болзо, ичкери сунарга тидишбей, артып калган. Шаа ол Сашка база кебеделду ле уул — бийик сынду, таларкак, јаантайын күлүмзиренген ак чырайлу, је онын бу өңжигин та не де урөп тургандый. Је оны көргөн ло тарый ондоорго күч. Ол ич јанынан эди атып, чырышталып жүргендий, а јаражы јангыс ла тыш, јанында артып калгандый болгон.

Јуртка јетире кемизи де «тыс» эдиш унчукпаган. Је общежитие-нин эжик алдында түжүп јада, Саша эш-неме керектебей турган күлүмјилү айткан:

— Сен, гражданин-законник, тартыжу ла иштиг геройы, бу мындый немени билип ал. Сенин биске де, бпстин сего де керегис јок. А бисле берижер күүндү болзон, бис те берижип билерис.

Удабай магазинде ачу аш божой берген. Кайда ла какталган, кургаган. Ангаранын бу да, ол до јанында не де јок. Суузап, тамагы какшаган архаровецтер Соня деген элчизине акча-манат сугуп, рюкзак-таар жүктендиреле, городко, тайгандар. Онызы јут-јулакайга туштап, канча күн аэропорттордо отуруп, јүк ле бир неделенин бажында келген, арткан архаровецтер онын јогын јажырып, недеде туркунына ол учун иштегендер. А эдиш турган иш ойынчык эмес, — агаш, ол үстине жылдын учы жууктап, јыл јакылтаны бүдүрөп деп албадан турган туш болзын, түн-түш амыры јок бй болуп, арга-чыдал да астаган, баш-көс тō оорыган, ончозы шакпыраган ла чечн-

лердин кажы јанында жүрген улус болзып. Мындый өйдө кажы ла кижн алгандый ине. Је Соня таарын жүктенгенче јеткен кийининде архаровецтердин тоозы иште эки катапка астап берген. Бу тушта Иван Петрович директорды тартып экелген. Көринер деген, мында не бол јат. Онызы бригаданы алтыгы складтан ырадып, өскө ишке ийген. Је сонгында Борис Тимофенч оны ойто кайра экелген, не дезе, мында түнөй ле кемге де болзо, иштеер керек, а архаровецтердин шапырап, јайрадылып калган јерине иштеерге кем баратан эди.

Ол ло кыш, онон соок, онон салкынду ла јашкан карлу күнде, куйундалып ла шуурып, не де көрүнбөй турган туш, Иван Петрович алтыгы складтын куйнында агажын түжүртерге токтой тушкен. Архаровецтердин та кажызы болбогой, агаш көдүрөп машинага табылу кирген, онон агашты иле согуп апарала, түжүрөп ийген. Је бир ле уунда ончозын алып чыгар арга бар эмес, арткан-калганын илмектей алала, өрө көдүрөп жүре берген. Иван Петрович, бй жылытпай, машиназынын агаш туттургызар јепселдерин кондыра берген. Оны көдүрөтени јенил эмес, чүрчө качан да болуп албазын. Баштапкызын албан-күчле өрө көдүрөле, тыныш алынарга токтой түшкен. Је онон јүк ле бир алтам эдиш, бажын јаны ла чыгарып жүрөрдө, је ле деген темир кодорылып, «күч» ле кел түшкен. Онын, ичи дөбөн келген эдиш кондырылган неменин, кайра кел түжер

аргазы да жок ине, ол үстине качан да кодорылбаган ла турган јеринен бойы кодорылар јангы да жок болгон эмей. Јангы ла агаши антарган јерде эки архаровец көкпөндөйт. Иван Петрович олордын јанында бир эмеш турган, айландыра көрүп, шүүй тартып, је нени де айтпаган. А нени адарын? Онон салымнын бегин сананып, мантада берген.

Тоолу күндөрдөн моторы жүр-сүлөп чыккан. Иван Петрович жажиганини көргөн — не де жок, карбюратордо болор бо десе, анда да не де жок болтыр. Казынарга база келишкен ле, учу-түбинде көрөр болзо, бензиндү бакка кумак ургулап салтыр. Јуукта ла черүдөн келген кожо иштеечи уул, Петя Разборов, бензинди төгүп јада, јаан тынып учуцкан:

— Кумак — ол неме бе, а бот, тус уруп салган болзо, Иван Петрович, кинчектин бойы ол. Бат, ол тушта чын шыраалаар эдис.

Иван Петрович бу мыны да јаан немеге бодобогон, кумак та, тус та керегинде сананган. Је Петя Разборов онон өскө «КрАЗ»-ка жүре берген.

Јылдын учындагы жуунда Иван Петровичти кебис алар талонло сыйлагандар. Ол өрө турала, јанжыккан ээжини бузуп, көдү-ринилү айалганы үреп, талон-нон мойножып ийген: кебис ого керек жок, ого сыйлар да, күндүү де керек жок, ого андый иш керек — экинчи учуян буудак-табай турзын, ого андый жүрүм

керек — истешкилебей турзын. Бу мынайда айткан. Је айтканы арай ачу, план будуп тургажын ончозы јакшы, керек десе, сүреен јакшы деп көргүзөргө не кичее-недес, канчага јетире план ончозын туй бөктөбөр, планга ла болуп, ненин учун нени ле эдип јадис деп, мынын аайына чыгарга сураганы јайнулу угулган. Ол архаровецтерге ачынган эмес — олордон нени ала-рын?! — бу ла јердин кандый ла кубулта јангыс ла јакшыга баштаар деп бүткен, ончозыла јөп, удурас сөс айтпас, учуцпас улузына тарынган. Иван Петрович изип, токынадынып болбой, је онон уйкузы жок түндөрдө таң ажыра кыйналып јадатан санаа-зына једип, токтой берген. Бу мыны јангыс ол көрүп, јангыс ол билип туру эмеш пе, өскө кем де көрбөй, билбей турган болор бо? Јангыс ол болзо, мынызы не керектү? Көргөнн, билгенн не керек, кемге керек? Бу көрүш ле билиш чын, чике бе? Чын јолдон кыйбаска тартыжып, кедерлеп турала, ол бу мыныла кайда ла јастырып ийген болор бо?

Тура алдында чеденди бу ла јуукта, Иван Петрович иштең чыгарга турганы керегинде угузубичикти берип койгон кийинде, антарып салгандар. Байла, бу ла јердин улузынан та кем де эзирикте табартып ийген болор. Суру-чабын араайынан сурап-угуп баштаза, табыла бербей кайтсын, кайда барзын. Је онын сурап баскындаар күүнн жок. Алена да учуцпай јат, а ого ол

ло күн кыйалта јоктон јетиргилеп салган ине. Бурулу да, бурузы јок то улуска чугулданагы табынча јангыс ла бойына ачы-

нарына, бойын көрөр күүни јок болорына көчкөн.

Мынан аргаданар сок јангыс эп — көс көргөн јер дөһн сала берери.

14

Калганчы өйдө Иван Петрович Аленаны туйкайын алдындазынан артык аыктап жүрер боло берген. Керек дезе, аыктап та эмес, Алена онын жүрүмүндө кандый јерде турганын билерге, ол јерди тыңдалап жүретен. Байла, кажы ла эр кижиде эжининг эки башка сүр-кебери бар — баштапкызы, чын жүрүмдеги уйн ле экинчиси, оны ол канайда көрөргө амадап, санаазында журап алганы. Бу сүрлер бирде биригип, оной ырап, кезикте јангыс үн ле куучындап, ойто айрыланып турат. Олордын жүзүндө кандый да кичине-ек башказы бар болгөдүй. Бу эки кижи бойбойына јарашпай тургандый. Эр кижин олордын кажызы, качан јанына басып келгенин јазым јоктон угуп јат, је үйн ле бойы кандыйын, а кандый болорын да јакшы билер, мынан улам ол до санаадагы кижининг ле эш-нөкөрдүн бирикпезин бойында сезип турбай. Мынайда эр де кижин керегинде айтпай, је эмди куучын ол керегинде эмес.

Је бот, онын Аленазы, та качаннаг ала, јангыс кижиге таптала берген. Иван Петровичке эг тын јарабаган неме — ол Аленаны ого ло онын бойына, эки кижиге бблири, качан јогологонун, сесней калганы. Олус јылдаг ажыра јуртайла, кылык-јандары собурылыжып, бой-бой-

ын толтырышканы, эт-кан бойбойына урулышканы ла сүр-сүлтери табыжып бириккени олорды там кару эткен. Бу мынызы ончозы андый болор ло ол ондор јыл јангыс орында уйуктаган ончо улуска келижер туру. Је Аленада башка та не де база бар болгон. Айса, бу онын үни кубулганы болор бо? Торт ло Алена бойы эмес, а ол ажыра ажыратканы алдында бастыра үй улустын јааны, жүрүм берген энелердинг энези куучындап тургандый. Уин терең ле койу, кургак јараттарга согулбай, тус агыннын ортозы табылу агып бараткандый боло берген. Алдындазы чылап шаңжайтаны да јоголгон, куучыны да төзөбөндү, кыска, је јарт ла чике болуп кубулган: алдында ол куучын баштаган кийинде, онын тос учурын таппай ла чыгара айдып болалбай, шүүлтезинен там јалаглап, эмезе эки куйныла бдө конуп отуратан эди, је эмди Иван Петровичтин кокырлап берипшкениле, артиллерийский беле-тениш јоктон, керектү сөс түрген табылып, чип-чипке келип тийер боло берген.

Азыйда, јипт тужында, Алена онын жүрүмүндө турбаган, ол тушта ондо та не де јетпей туратан. Је оной билдирбезинен туруп алган. Иван Петрович айлында да отурганда, јол-јорыкта

да болгондо, бойында чылазыны жок керек-жарагын эдип жүргөн Аленазын жаантайын сезип туратан. Алена, керек тушта, оны көчкүдүп эмезе токинадып ийетен, ийде алындырып жымжадала, айлы дөбө апарып жадатан. Ыраак ла узун жолдо ол Аленала санаа-зында эрмектежи, эжиин каруу-зы кандый болорын биле-тура куучындажып, жөптөжип алала, кандый-бир жөн-шүүлтеге келеттен. Алена болгон бу ару ла жалакый телекей жылдарла кожо сооп бөчөмиктелбей, бой-бойын ондоорында ла каруузыжарында там элбеп чыккан. Кожо отурган эжиин «Акыр, токто, Ваня эмезе Степа» деген үйүн эш-немеге бодобойтон эр жаап удабай ла жүрүмнөң ташталар эмезе негеге урыгар, улус ортозында жүрзе де, нени де жоксынып жаңысканзынар эмезе нени эдерин таппай кыйналар аргалу.

Кыс ла тужындазынды, кичпек ле жуунак бойынча артып калган Алена Иван Петровичке жерле базып жүргөндий эмес, а торт ло буттары жерге тийип-тийбей учуп тургандый билдиретен. Ол эмди де, жажы жаанап, кичи уурларга жеткен бөдө, андый. Бу мындый амыр билбес, элес ле эт калар Аленадый улус эт-каны табынча сообой, комыдал-эш жоктон окло кожо жап эткендий, кенетийин ле кел түжер деген коркымчылу айса чын санаага Иван Петрович канча катап алдыртпады эмеш. Бойынын бийинде нормировщик, учетчик болуп тура, күүни тийгенче ле шыралап, эр улустын жүзүн-жүкпүрин тоолоп

келетенин тойо ло угуп, соокко санаа жеткенче ле тонуп алала, библиотекага иштеерге турганын суранган кепту айдарда, Иван Петрович үйининг библиотекада жангыс жерде канайып отураары торт ло сананып албай, удур каткырып сураган: «Анда сен нени эдерин? Көбөлөк чилеп, көзпөккө согуларын ба?» А Алена библиотекада да отурбаган. Ол, керек дезе, карточкаларды стол үстине эмезе көзпөккө эмеш энчейип алып, бут бажында бичийтен. Оноң иш-тош ортодо, керек дезе, бичикти кажы жанынан ачарын да билбес кичиге берип, бөлүктөр, журттар сайын таркадып жүрө беретен. А Иван Петрович олодың канказын кадарлап жазабады эмеш! Жүс?! Быжу! Баштап тарый кычырган ла бичигин жазайтан, оноң арканын јелимдеп, көктөбөр боло берген, а Алена јыртылган, урелген бичиктерди ого ижинен тажып ла тажып жадатан, айлына келгенде, кече ле бичик жазаган јеринде өскө бичиктер јадар...

Эмди, айдарда, Аленага да сүүген ижинеге барарга келижеттен туру.

Эмдиги эрлер үйлерин мактаар эмес, је Иван Петрович кудайдың бойына да Алена керегинде јаман нени де айдып болбос, айдайын да дезе, јик таппас. Эңирлер сайын нени де бурулу айдынып ла, је бастыра бойы чалып, арып-чылаган да болзо, је бөбөнин капшай ла көрөргө түргөдөп келеткен Аленазын сананып ла ийгенде, Иван Петрович бастыра бойы јылып, јарып, јениле бере-

тен Бот, олор иштин кийинде чайлап отургылары, ол учукпайт, а Алена өгөөни де учун, бойы да учун ай-оозы амыр жок куучындап ла жат, куучындап ла жат. Оноң столдон туруп жада, ол кайкып калар; бу неме ле айтпаган эди, а санаа жеткенче тойло куучындагып алгандый.

Уй кижн — ол башка та не де. Жаба жүрүмге жайалган, је түңей ле башка. Кезик улус бастыра жүрүмнине кожо до каплаңдаза, је бой-бойына түңей ле кару болуп артпайт. Алена дезе Иван Петровичке үйинен де артык болгон. Бу кичинең, је капшуун кижде үй кижинин кылык-жанынын эн жакшызы, бириккен. Бастыра жүрүмнине өгөөнине ле жакшы көрүнөргө күннен күнге олуп-тирилип барадатан үй улусты мактабай, олардын бу кичеениннн кей чилеп, суу чылап, андый ла болотон жанду немеге бодоп, оноң жарты жок өскө нени де некеп жадылар, орус өгөөндөр үйлери ле жаңыс кижидий эптү-жөптү жадарга темикпеген ине. Же бу мынызы ончозы Аленада өткүрө албаданыш жогунан теп тегин ле жеңил немедий, онын бүткен бүдүминен чыгып тургандый ла алды-кийининен жүгүрөп, алып жүрөп кижизи жок болзо, ол чалдыгып, кургап калгадый болгон. Ол бойына нени де арттырбай, бастыра бойын калганчы тамчыга жетире билезинин жүрүмине беринетен, энирде ончо бойын бош салынып, жеңилип, эртенги мындый жүгүришке түннле жаңы арга-чыдал алынарга, уйуктаарга жазанып ту-

ра, жаап ырысту күлүмзиренип туратан. Мындый ырысты көргөн кижинин бу үй кижн өскө немеге күлүмзиренет деп сүмелү санаар аргазы да жок болгон.

Байла, кажы ла эр кижинин сагыжында үйи керегинде ончозун айдар кандый-бир учурал түңей ле бар. Туку алдында, Егоровкада жаткан туш, ол каподы ачык ла моторы тиркиреп турган машинанын алдында пени де чукуып жаткан. «ЗИС-150» танмалу эски машина. Чындап, сүркүш агып турган жерин бедреген туру не. Мыны ол туку соңында тапкан. А ол тушта шыгаалап, бедренип жаткан. Оной ло жатканча мотор кенетийин жалбырап чыккан. Машина алдынан түргөн чыгып болор эмезин, ол үстине маңзаарган кижн болзын. Кажы бир жаңы жаар капшай ла төрттамандаардын ордина ол жаңыс жерге тонгондый кыймык та этпеген. Ол жаңыс ла үстине та не де «куп» ле эди кел түшкен кийинде чыга конгон. Алмардын толыгында кышка белетеген кумакут кайырчак туратан. Көрөр болзо, Алена кайырчакты ала койоло, от төөн көңкөрип ийтир. Соңында кайырчакты кумакула ойто толтырган кийинде Иван Петрович оны жерден жүк арайдап темденип көдүргөн. Алена ченешипеген де.

— А ол тушта мен эмес болгом — деп, ол айткан. — Ол та кем де, сени аргадаарга, менин колдорымды ала койоло, кайырчакты көңкөрип ийген. А менин сагыжыма не де кирбейт. Уур ла неме билдирбеген эди...

Онын да кийинде канча бол-
боды эмеш, кем де онын колдо-
рыла кандый ла уурды ал чы-
гатын, мынайып канча түбек
ыраган.

Качан Иван Петрович жан ке-
леле, иштеп чыгарга турум, жет-
кен, болор деп айдарда, ол жоп-

синип ийген:

— Эйе, Иван... Борьканы бар
көргөн кижиле...

Иван Петрович онын чыгара
да айтпаганын угарга үренип ал-
ган. Борьканы көргөн кижиле, же
жүк ле мынайда барбайтан болзо,
мынайда эмес...

15

Эмди жангыс тажы ла тажы.
Иван Петрович араказын төгөп,
үстиндеги таарлардын бирүзүн
төмөн тартып, жардына эптей са-
лала, отын эжикте жүзүн-жүзү-
ленип турган жаркынына бур-
лат. Баратын жер жангыс жолго тү-
жүрүш. Кижиле этпеген иш эмес,
бу жүрүмүндө ол канча тажыба-
ды эмеш, өрт, түбек эмес болзо,
карын да жакшызынар эди,
башла сананар иш эмес. Азында
ончо журтла аш согор туштагы
ар-калан жипт чагын да эске алы-
нар эди.

Бу агаш ижине киргенинен
ала ол келишкенде ле арбаны
алаканына салала, сабарыла
ныкып ла собырып, тери аккан,
тоозыны көдүрүлгөн ле күнн кы-
зыткан аш ижи көзине көрүмбе-
генче ле сакып туратан.

Олор, кулур тажып тургандар,
озо баштап онго шыку кижиле
болгон. Эт-каны изиген улус
бой-бойын көкидип, ары-бери жа-
ныс ла элес эдиле калат. Эки-
үчүзү жүктөп, артканы тажып,
чүрчө ле оргозында үстиндеги
ончо таарларды чыгарып ийди-
лер. Иван Петрович, керек десе,
сахарлу сумалдарга көрүп са-
лат, эмди-эмди ле олорго жедиже

бергилеер: а ол, көрмөс, тилде
амтанду да болзо, аркада ачу
ине. Же, көзүн өрө, көдүрбей,
таарлар ла жолдон өскө нени де
көрбөй турган Иван Петровичке
удура келген улус там ас туш-
тайт. Ол өрө бөндөйдү, — төрт
лө кижиле арткан эмтир: ол, Афо-
ня, коштойында жаткан жангыс
колду Савелий, онон чамчаган,
таралып турар кандый да та-
ныш уул.

— Афоня! — деп, Иван Пет-
рович кыйгырды. — Бу не бол
турган ойто ло? Кайда байагы
улус?

— Анда жылбилү не, Иван
Петрович — деп, онызы каруу-
зын кажы жерде жеде конгон жан-
дырды. — Анда жылбилү, ондоп
турун ба?

Өрө көдүрүш, жүгүрө базыш,
төмөн чачыш. Секирип турган
жүректи эмеш те болзо, жаба ба-
зарга, кыска жүгүрүш, онон ойто
ло: жардына ал чыгыш, жүгүрө
базыш, жерге түжүрүш. Жаанай
берген кижиле болзын. Буттары
там уурлайт, бүдүрилиш көп-
төйт, жүрек жарылардын кажы
жанында чарчалат. Керек десе,
озо баштап бир уунда эки таар-
дан апарып турган бастыра бойы

балтыр эт Афоня да жаңыс та таардын алдында бажын салактаткан жүгүрө базат.

Кайдаг да Борис Тимофенч једе конды, отко до, улуска да кол жаңыган болгодый, не болзо, ол болзын деген чилеп, тажыжа берди. Же мында чиректенбөй, а барып өгөндөрдүн бери сүригер деп, Афоня ла Иван Петрович бир үиле айдыштылар. Водников жүре берди, оного тоолу улус ээчткен ойто келди. Олордын бирүзи, калагы архаровец, таарларды жүктенип тажыбай, колдон колго берип чыгарарга, улусты жергелей тургузарга ченешти. Афоня оны ашкарып, аткарып ийди, онызы бу сөстөрдүн капшайла бүдүрөргө мендеди, такып оны кем де көрбөдү. Жаңы келгендерден экүзи иженчилү улус — Семен Кольцов ло гаражтын слесари Тепляков. Сашка Десятыйдын өңжик чырайы эки-үч көрүнеле, жылыып калды.

Кайдазы көп — жолго чыгарганы ба, айса складта артканы ба — билер арга жок. Иван Петрович Тепляковтын жарманы ала койгонун ичинде жаралып калды. Онызы, байла, чын: оны да күч жеткенче чыгарар керек. Ончозын ал чыгар керек, же коштойында складта от сан өрө коройлоп, жалбыжыла жалмай аларга жазанып, тал-табышту жыырап, там жууктайт, жармалу таарлар жөлөгөн текши стене билдирлү изип турды. Иван Петрович Тепляковко болужарга, бир капта кулур, оного ойто келгежин, жарма апарар деп сананып алды.

Складтын ичи карануйлай берди, кейде кулурдын койу боро тоозыны айланып, жүске шыбалат, ооско кирет, оттын жүзүн-жүүрлөнгөн жаркыны бу тоозынан өчөмүктөлип, эмди жаңыс ла полдо жаткан сахарлу таарларда ойнойт. Кийдире-чыгара жүгүргөн улустан изү кей жаактарды, кулакты толкузыла жалай согот. Ол там ла там кызыйт.

Таар жүктөнгөн Иван Петровичке не де көрүнбөйт, не де угулбайт, баш та көдүрөр арга жок. Жүрөгү ийиктелип, төжин жарга тееп бараткан бу күчүлдөштөнгө ончо өскө табыштар тунуп эмесе онын жүк ле аргазы жок жаңылгазынды билдирет. Көстөрүнүн алдында ончо неме айрыланат — бу өрт та кажы тушта, складтын та тыштында, та ичинде — онызы да, мынызы да жер-тегеринин бөктөп, бир уунда күркүрөйт. Иван Петрович коркышту тыг чылаганынан, таарды түжүргөн ле жерде, оны ээчиде бойы жайа салган жос, үстине кел түшти, санаазын ычкынбаска көзине илтиген кандый да болчок турачкака көзиле кадалып, оного көстөрүн албай барды. Болчок тура дегени мылча эмтир, кенетийин онын эжигинен капшай ла кандый да кижичыкты, обор-сабарынан көргөжин, мылчанын ээзи, сыңар колду Савелий болгодый, оного ары-бери түргөн аяктанып, келген изиле чек базып жолго түшти. Айландыра ончо жер жарык та болзо, же Иван Петровичтин көстөри карануйлап, немеге жетпей турган, онын да учун ол мылчадан чын

кижи чыкты ба айса меге көс көрүндү бе деп алаңзып калды.

Же ошон ол чын ла көс көрүп турган эмтирим деп сананды: бу ла көрзө, жакызын көдүргөн кыскачак тонду кандый ла карган эмеген барадат, кенетийин түргөн энчейип, жол кырында чечектерди үзөт. Нени де ширтеп бар жада, энчейе түжеле, нени де үзө соголо, каншай ла торбышказына сугат. Карганак эбирилип келерде, Иван Петрович оны тургуза ла танып ийди, ол ло тарый эмесен кандый чечектер, кандый көктамандар үзүп турганын ондон, ары ла таныбаган болзом кайдат деп сананды. Карган мындый ла кижиле болбогон эди, чеденнег ажыра чачкан шилдер жуур деп кем оны сананган, а шилдер, бодозо до, куру эмес ине, курузын тайзын ба ол, бу неге жыладап, неге ачыркап бараткан жон. Мынанг озо мындый чак болгон эмес, коштой ло жаткан улусты кижиле билбейтен турбай.

Ангара куйнында толыктаг каракызыл жалбыш өрбө үрдүртип чыкты. Кулурлу калганчы склалта болбозын. Ол тура жүгүрди. Эйе, кулурлу склалт жалбырайт. Онын да учун оны ээчиде кем де келбеген туру ине; эмди таарларды бого жетире тажыбай, ой бар эмес, эжиктен беш ле алтамада чачкылап турган эмтир.

Өрттүн бир учында, алдында промтовар складтар туратан ла эмди үзүк жок жырылдаш ла араайлаар аайы жок күркүрөш турган жерде, улустын сомы изүденг элбендейт. Онон айры-тейри

кыйгылардан Борис Тимофеевтин кату ла кезем үни аныланат. Олор магазинге от камылбазын деп, өрттүн жолун туй алган улус болтыр. Магазин бүдүн артса, көп сабазын ал чыктыс, база ла эмеш болзо, ончозын да жентеп чыгар эдис деп бүдүп те отурбай.

Чеденнинг тал-ортозы тушта кадык колыла жаңып, оттон арагадаган жөбжөн айландыра келтей будына аксап, Хампо өрөкөн жаныгыдайт. Тууразынанг ол такаанын жер сайын жүгүриже берген балдарын жандырып тургандый көрүнөт.

Миша Хампо өрөкөн жашта кенеп, эмеш-убаш кыймыктаар, айкалбак кире немени тудуп эмезе, керектү тушта, нени-нени сайып ийер онг колын калбангадып, сүүртеп алгандый жүрөтөн. Куучыны сүрөөн куч болгон, мынанг улам туура-туш улус онын тилин чек ондобойтон. «Хампо-о! Хампо-о-о!» — деп, ол айдарга сананганын чыгарып болбой чойноп, узак шыралайтан, же каажаада канай-кунай чыгара айдып ийгенде, бастыра бойы тен жалтырап чыгатан. Миша Хампону билетен кижиле ого капшай ла болужарга мендеп, айдарга сананганын бодоштыра айдып, ононг бойы куучындап ийгенде, ол ырысту күлүмзиренип, жаңыс ла бажын кекип туратан. «Хампо-о!» — деп, ол бозогоны алтап жада чойбөтөн, а айыл ээлери нени айдарын ажындайра билетен: «Жакшы, жакшы, бу бери өт. Магазинде болдым дединг бе? Оче-

редь эмитир бе? Казанымды жангы чыгардым деп айттың ба? Же, андый болзо, отуруп, бисле кожо чайла».

Бой-бойын оңдоорго көп сөс-төр керек эмес. Көп куучын бой-бойын оңдошпоско керек.

Миша өрөкөн жангыскаң жаткан. Уйи, жуу тушта бери келген кижини, туку качан божогон; чыда-дын алган јесни черүде туруп, оноң Түндүк төдөн иштеп барган, јаштаң ала неге ле үренген, шы-ранкай, не ле немени үзе ле эдер үс болуп өскөн уул көп акча иштеп, таайына копейка да акча ийбей турган. Миша өрөкөн кур-сак-тамагын бойы азып, кир-торын бойы јунуп, јылдың ла чочко азырап, јетен јажында јалда-нып, улуска одын јаратан. Ол, бөккөн коркышту кижини, жангыс сол колыла этпейтен немези јок болгон. Је карыган сайын уйда-жып јүретен ошкош, кайдаң ал-дындагы чакту тужы болзын, эм-ди одын јарып тура, малтазын агашка бадай чабала, тошту эме-зе ачык Ангарадаң көзин албай узак туратан.

Кезикте ол Ангара керегинде, јок, јарт ла, сууга чөнгөн Его-ровка керегинде нени де айдар-га чырмајатан, ол јаар колын уулап, «хампо, хампо» деп, ка-рыла беретен. Је улус ого азыг-гы јурттын адынан өскө нени ай-дып берзин. Өрөкөн ачынып, јү-ре беретен.

Учурлу нени де айдарга кый-налган кижини.

Хампо чыгардаң ла бери ка-руулчык болуп бүткен кижини. Ке-негинен эмес, јок, бу јүрүминде

ол кандый иш бүдүрбеди эмест, кандыйын ла бүдүргөн, эткенин тапкы та эдип туратан. Онын бүткен бүдүмү ле андый. Бажын-да оролбос ума јок көп ээжи-јандардаң ол озо ло баштап сок жангыс бу мындыј ээжини бир де ычкынбай, алып, јүретен: оско немеге тийбе. Јер үстинде блаш-тартыштарды ол шак бу мыныла колбойтон: тийишкилеп јат. Ми-ша өрөкөңгө каруулчыктың ла ижи болзын: кандыйына ла күүн-зеп баратан. Егоровка тушта колхозтын мырчагын каруулап, јылдың сайын кажан адын тап-шыланган, канча-канча јалаң-дарды эбири јорткон јүретен, түндерди идиргендерде өткүре-тен, а түште бош ой болгондо, саар уйлардың двoryнда, ат агыдар чеденде көрүнетен. Бу иш чыкканынан ала ого бүдүм-јилелген ле ол текши јөбөңни чеберлеп алган деп чотоп, ол бу ижи учуп кандый да јал сура-байтан. Соңында жангы да јурт-та, көчүп ле токынап турар туш-та, Миша өрөкөн баштап тарый комендант ајылу көрүнетен: түн-де де, туште де кайда не јатка-нын көрүп, јылыјарга белегин бойында темдектеп, оноң оны көр салып, не-не болгондо эмезе болорго јүргенде киријип те јү-ретен. Бого бастыразы темгип калгандар. «Сениң керегин јок, ары ла киришпе!» — деери кем-нин де санаазына кирбейтен. Је ол тушта, баштапкы јылдарда, эмдигизиндий архаровецтер бар эмес, ууры да јокко јуук болгон. Је канай-кунай болгондо, Миша өрөкөн коркышту тың санаар-

кайтан. Бу жүрүмүндө ого уурыдан жаан неме жок болгон. Жон ортодо кандый ла улус бар эмей, кезиги, тош жүрөктүлөрү, биле-тура, өнөттийин де сурайтан: «Эх, сен, капай көрбөй калган?» Бу тушта өрөкөнлө не болбой туру деер: озо баштап ол нени де жартаарга албаданып, је мынан неме болбой турганынан ачу ыйлай да беретен. «Хампо-о! Хампо-о!» — деп, көксинен жара тебиллип, жаан оборлу кижин бастыра бойы селенден, жүзү төмөн көзүнүн жакы агып, кенек он колы, нени де көргүзөргө тургандый чычандап, чарчалып келетен.

Өйлө кожо ууры там көптөгөн, улус та ого темиге бергендер, алдында чылап, кажы ла уурыга анайда ок коркышту кыйналган болзо, Миша өрөкөн узак жүрбөс эмей. Арга жокто ого до темигерге келишкен. Не-не жылыган деп укса да, ол, азында чылап, кенетийин атпас эдип чочыбайтан, кенек кижинин шыразын көргүспеске, болчок туразы дөбн кийдире жүгүрбейтен, эмди онын жүзи тыны чыккан.

дый шык тогул, онон бурулу күлүмү чыгарына жетире көп лө ой өдөтөн.

Је эмди уурчы да өскө, жангас көрмөс билер омордын кандыйын. Бир көрзөн, чыдаар уулдар байрам тушта јаш үредүчи кыстарга јакшы көрүнерге, өскө улустын потпужына кирип, пөтүктердин мойындарын ондо ло кайра толгойло, алып жүргүлей берер, бир уксан, эмдиги өйдө неге јетпей жүрген улус деер, камалгазы чыккан карганактын одын кестирерге, акча-манадын јүк арайдан шыралай-боролөй јуујла, лаппадан садып алган ол бир ажын ал соккылап нйген турар. Мындый неме алдында болбогон эмес... Је јунгын јулуп, изү казанга салатан пөтүк апарган уул байрам темдектегилеп јаткан үредүчи кыстын кожо чыккан карындак болгон, карганактын кладовказын арутагандары ол ло карганга одын кезерге сөзин берген улус болуп, аракызын уурдайла, одынын кеспей чачкан учуралдар мынан озо качан да болбогон.

Уурчылар эмес, шокчылдар.

16

Көчөр деп укааланган кийинде Иван Петрович мындый санаага алдырткан: амыр-токыналу јадарга кижиге не керек? Ол кижин эдип-тудар ла јанду дейле, албан-күчле бүдүрүп, жүрген эмес, а јараган, јакшы иштү болзын, — тўндер сайын ойгоно чарчайла, көчөтөн сакылталу тагнын адарын сакыбаска, мынын үстине база не керек?

Јеткил јадынды алза... Јеткил јадын — эйе, ол, чын ла, керектү, ол јогынан кижин эдип шылыган сөөк чилеп, кугарып, кунрактап баштайт. Је јеткил болоры — ол жангас ла бойына дөб артыкташтырып алары, боро карынды ла толтырага бүгүн эме-зе эртен керек болор неме эмес, ол артан улустан артык јадары да дегени эмес. Андый болзо,

ончозы ла кандый јенгил неме эди. Је јылу кажаанда турган чочконунг да оны согумга семир-тип тургандарын билбес аргазы јок, не дезе, сойбойтон неменин ижи — јук ле ажаныш, јурум — јаныс ла курсак саковыры эме-зин јууга туй туттурткан кичи-нек те болзо, косториле ол туней ле коруп јат. Јеткил јадын-ду кижиде јук ле алар-јир эмес, акыр, болор деп токтодып турар анылу та не де болор учурлу.

Је онызын оног корбли.

Иш јаныс ла кара карынга болуп эдилер эмес. Эмди иш этпей эмезе јангу ла иштенеечи болуп јургендер де кандый коп, ичкен-јигени де, кийген кийими де бир де коомой эмес, мынайда јурер-ге эмди не де эмес.

Иш — ол сенин эдип-тудуп салганын, кийин јаныгда ар-тырганын. Сен јок то болзон, је сенин бойунг да окко улуска иш боло берер, а ол, иш, сени тирү јургендерге эске алындыртып турар. Улустын айтканы андый. Чын ол, чын, анчада сенин ижинг текши тузалу ишке кожулып турган болзо. Бу јурүмде эки суу бар — тузалу ла тузазы јок агынду, олоордын кажызы јаан, кажызы турген, текши јурум оноор ло болот. Је онызы ойто ло кандый да јаан, тегин кижиге ондоорго куч, онын санаа-сагы-жынын устинде турган неме, је ол, иштеер оин туркунына бойы-нын мынча да кубометр агажын тартып экелерге, эртен таг ја-ны-јаны ла јарып јурерде јирме-одус километр јерди ары-бери такып, такып одотон кижиде, нени

сезер, нени сананар учурлу. Бир јанынан километр, кубометр, агаш дегени — ол учы-тубинде туней ле акча болгодый. Је оны-зы андый эмес. Чек андый эмес. «КраЗ»-ын откюре коштоорго ло база ла бир рейске бар келейин деп албаданарга оны акча эмес, а бир ле кучагыла јустер тоолу улусты ор кодурген иш бойы јуткидет. Иште ол километр, кубометр, салковойлорды сананбай да јат, иште ол олоордон кандый да бийикке шунуп чыгат, а анда кандый да бухгалтерия, чотош, тоолош јок, анда јаныс ла ары-бери мантадыш, кыймыгу, тебү, ишке алдырткан улустын текши кокидү оморкодузы бар. Анда ол јаантайын агынла барат, а анайда багарга качан да јенгил. А ненин агыныла, кемле, неле кожо? — мынызын ол јартап албастан аяабас, байла, санаа-кунинин агыныла, байла, онын анда ол кеминг де алысталып, бударден ала јайалган јаныла; элес эткен ле једе конгон кыйгы-кычыртузына бастыра бойы ук-кур каруу болуп кубулат, коксн кылдый тартылып, јайым ла ачык куулеп турат.

Эйе, ол эдер-тудар, иштеер дей-тен кижиде, мынызын ол јакшы бил-дер ле иш оинде ор кодурилип чыккан бийиктег јурум ого пед-ден де иженчилу корунет.

Јурүмде кижиде торт тайан-чык бар: јаткан јуртын, эткен ижинг, сунчинин кожо улешкен, ачуны кожо кодурген улус ла айлын турган јер. Бу тортунын кажызы ла бой-бойынан учурлу. Бирүзи ле јастыкса, — бастыра

ак-жарык карыгар. Айландыра телекей жаңыс ла балдарга күйи чалыган, ак санаалу улустың јакшызыла толгон, кайкамчылу сыйдый көрүнөр. Јаш тужыгнан ыраган сайын кун там бийиктеп, бу жүрүмниң јайрадылганын, ча-чылганын там артык жарыдар. Јиит тужында Иван Петровичке ол узун ла уур иштиң јетире эдилгелек, божоголок, је өйлө кожо учына чыгаратан јаны деп билдиретен. Је оноң учына јетире тудулбаган жүрүм эски де төнөштөринде киймыктанып шалтыраганы, а улус мендеп, там ла там жаңгызын тудуп, башкы тутканы бектелбеген төзөлгө-зинде јайканып турганы јартала берген.

Кандый да өйдө улус көдүрө көп сабазы ак-чек болорына, байла, качан да жуукташпаган болор, бир ак санаалуга јаантай-ын эки-үч коомой улус келиже-тен. Је јакшы ла јаман башка-ланып, кажызы ла чоком кебер-лу болгон. Кара-јаман — ол јакшынын андый ла јүстү, је он јанына көрөрдиг ордына сол јанына караар бир јаны деп ай-дышпайтан, а кара-јаман — ол оноң бийиктей турган агару ку-дай мүргүл јанына кирерге крестке түшпей, ағаш-таш айлан-ган ызычниктердий неме билбес кийик кылыгынаг шок јетирип турган ла јаман эткегини ондобос ийде деп чотолотон. Бу мындый санаа-шүүлтеден сап тудунып, ак ла кара ортодо чийү тартып ийген болзогор, улустың бир ја-ны бу чийүни ажыра алтаган, а экинчи жарымы эм тургуза өткө-лөк, је ончозы бир јанына —

јакшыга ууланган деп билдирер. Кажы ла јаны үйе сайын ажыра алтагандардың тоозы там көп-төгөндий болор.

Је оноң не боло бергенин кем де ондобос. Чийүни өдүп, јакшыны јайап баштагандарды кем чочыткан, озор ойто не јана бол-гондор? Ончолоры бир уунда эжилип, күркүрежип эмес те болзо, је түней ле тескери бу-рып ийгендер. Алдында чийүни јаныс ла бу јанына өткүлейтен болзо, эмди кайра јол база ачыл-ган, улус бу да бөлүккө, ол до јаныла нөкөр-најылар болуп, бе-ри де кечип, ары да барып, мы-найда кечипкип турала, чийүни теппеп, јоголтып салгандар. Јакшы ла јаман булгалган. Алдын-да кижиниң јакшы јаны дейтени онын уйан, когыс јанына, јама-ны дейтени онын ийде-күчи бо-луп кубулган.

Эмди јакшы эмесе јаман киж-и кандый? А кандый да эмес. Ол кижиниң өскө улустың шыразын бойының түбегиндий бодойтон аргазын, онын элден озо ич кы-лык-јаңын көрөтөн чүм-чам јок таадалардын ойн керегинде эске куучындардан арткан эски-саксы сөстөр. Эмдиги иш-тошто, јадын-жүрүмде јакшы киж-и — ол шок-јаман этпей, сурак јоктон неге де киришпей, кемге де чаптык болбой турган киж-и. Бот, а ого јакшы ла јаман ортодо талдап таап алган эптү јерин, күүн-са-наазынын күнүн сайынгы токы-налу јадынын кошсо?.. Мениң керегим јок деген шүүлтелү, эки јанына көзбөктү «тууразында турган тура» төс јерге көчүп алды.

Алдында неме билбезинен-
эдилген неме эмди энг артык са-
наалулардын энг талдама сүмези
боло берген. Чактар туркунына
ыраган жерге ойто кайра једин
келгендер. Келген эмес, а мотор-
лу мантадып јеткендер, а манта-
дып келгенин кижилликтин эн-
улу јенүзи деп јарлагандар.

Је бот, јеткил јадын керегинде.
Эмди ончозы ла јеткил болгодый,
айла ас эмес, көп, је андый да
болзо, кижи бүгүнгү де, эртеңги
де күнге ижемјилу көрүштү ја-
дып болбойт, ол кандый да соок-
ко эт-каны быжуруунтып ла онон
тыркырап, айландыра чочыдулу
ајыктанып тургандый. Айдарда, бу
јеткил жүрүмде түңей ле та не де
једишпей јат. Кижи бойы јетпей
турган болор бо? — јартап айт-
са, кандый бир кижинин жүрүмү
өскө ууламјыла барган болзо, ол
эмди кандый болор эди, бот, шак
бу мынызы кижи эмди кандыйы
ла ол кандый болоры, бу экүнниң
башказы кажы ла јастыра алтам
учун каруузына тургузып тура-
тан болор бо?

Откөн жүрүмүн айландыра ту-
дуп, антарга салып, ончо јаны-
нан шүүп, Иван Петрович бир
шүүлтеге келген. Кижиге бу жү-
рүмүндө бек турарга айлында
болор керек. Бу учуралда айлын-
да дегени — кижи бойы бойын-
да болгоны. Анайдарда, бу жү-
рүмдө кижиге бек турарга озо ло
баштап бойы бойында, не-немен
айлаткан ар-телекейинде болор
керек. Онон база бир айлында —
јаткан квартиразында, бир јаны-
нан, ишке барып ла, экинчизин-
де, ойто бойына келип туратан
туразында болор керек. Онон эн

јаан калганчы айлында — төрөл
јеринде болор керек.

Ого кайда да айлында болорго
келишпеген. Суу алдына барга-
лак јерди алза, онызы агажы
бүртүлген, кичееш-килеш јок ја-
дар. Бойында дезе, бор-кары эн-
жерилип оодылган абрадый, ча-
чылыш, булгалыш. Анайдарда,
анда да, мында да айлын јок
болзо, ол, канайып та чырмай-
зан, ортозында да болбос.

— Айдарда, жүр јаткан ба? —
деп, иштин кийининде гаражтан
кожо чыккан Афоня сураган.
Иван Петрович иштең чыгарга
турганы керегинде табыш јайы-
ла бертир.

— Јүр јадым.

— Кажы таланы көстөдін?
Нени эдерин?

— Аш. Кыра тартып, аш ча-
чып, соңында кескилеп јат. Его-
ровкада кандый болгон эт, са-
наага кирет пе?

— Акказы кандый?

— Мындазынан ас ла. Је ме-
ге эмди көп керек эмес.

Афоня чын угарга сананганын
сурабаганы, Иван Петрович ка-
руузына чын укаазын айтпаганы,
кыскарта, куучындажып та ба-
ратса, је экүнниң санаазы чек өс-
кө неме керегинде болгоны јарт
болгон. Башта өскө санаа... Је
онон Афоня чын санаазын чыга-
ра сураган:

— Сен жүре берерин, мен жү-
рерим — кем артар?

— Кем-кем артар ла.

— Кем? Канайып, кем-кем,
Иван Петрович? — деп, Афоня
эрмегинин учында торт ло онтоп
ийди. — Эх!.. Мынай ла таштап
ийерис пе?! Аларын алала, таш-

тап та ийбей! Меер, арткан-калганын күчигер жеткенче алыгар!
— Арыдым мен, Афоня. Коркышту арыдым, арга-чыдал чек чыкты. Мененгу туза жогын бойын көр турун.

— А Егоровка?

— Не Егоровка?

Иван Петрович Афонянын: «Егоровка бистинг каныста, тазыл-тамырыста, бистинг бойыста, бойыста, бис жүр калзаас — бистинг Егоровкабыс качан да болбогондой билдирер, же бис мында тушта — Егоровканын эземи артып, санаа-сагышта, куучындарда жүрер» — деп айдарын сакыган. Же Афонянын айтканы чек өскө болды:

— Егоровканын турган жерин суудан табарын ба?

— Билбезим. Бодоштыра шүүп турала, таап ийбей.

— Бу жайда мен анда кандый бир темдек кондырар деп шүү-

дим. Улус бу жерде Эне-Россияга иштеген Егоровка деген журт турганын билип жүрзин.

— Сеге оны кем кондыртар деп бодоп турун?

— А кем мени токтодор? Андый жан жок, Иван Петрович. Андый жан барын мен ле укпадым. Качан да укпадым. Жерде жараар болзо, сууда кондырарга не жарабас?

Иван Петрович санаа алынды:

— Тегин ле неме ол. Мындын неме эдерге сен жаш эмезин? Онон кемге жеңил болор деп?

— Эх, Иван Петрович, — Афоня жайым, жеңил эмес, кандый да соок каткырынды. — Санап көрзөн: айландыра андый темдектер кандый көп... айса менин де артык болбос?

Бу туштан ого бойынын оромына бурыр керек. — ол бурып сокты.

17

Јаантайын ла мындын ине: от жок тужында омор, Афоня ла ол, өзөгүн үзүлдердин бери јанында иштегендер, от улалып, ойлогон согында улус та жүгүрижин келди. Эмди калганчы складта омор казанда немедий кайнайт, эжиктен ашкан казаннын ак көбүгн чачылат — бирде ээчин-деечий, бирде экиден-үчтен кулур, јарма, сахарлу таарлар чыгара учуп, јерге келип «күч» эткилейт. Ончозы ла оноор, кайнап, кызып јаткан јер дөң үкүстейт. Онызы коомой эмес, улус јийтен ажын аргадаарга турган да, је јаныс ла омор ортодо эзирик

немелер элбендейт. Бирүзин — јабынчынын јосторын кодоро согушкан ла онон үстү бочко тоолодышкан уулды — Иван Петрович оттон, онызы неме ондоор аргазын јылыйткан тушта, чыгара тарткан. Чыгарган бойынча, јолды төмөн божодып ийди, онызы ондо ло, кулурлу таарлар ортодо, отура уйуктай берди. База бирүзин, жеңи күйген фуфайкалу архаровецти, кем де складтын ичинен таар чылап мергедеп ийди. Онызы сумалдар ортозынан тынданып, атпактанып, бут кырына туруп албай таралып турганча, Иван Петровичтин көзине

онын кижн кийгелек чек жаты
ыймалары илинди.

Таарларды отгон ло ушта со-
торго болуп, жүк ле эжиктен чы-
гара мергедеп тургандар. А мын-
да, складтан эки ле алтамда,
олорды аргадаар арга база жок
болгон. Жабынчы антарылган
кийининде, ончозы ондо ло, от ал-
дында, артып калар ине. Иван
Петрович оны билип, чеден жаар
тажып баштады. Же эмди ол, ал-
дында чылап, таарды жардына
чачпай, эки колдоп ичине жаба
тудала, эби жок жүгүрө, базып,
кажатты төмөн ийде салат. А он-
до оны кем де тудуп алып, жолго
чыгарат. Жагыс жандап, жагыс
колдоп турганын көрзө, Савелий
болгодый. Эйе, сыңар колду Са-
велий эмтир.

Бу Савелий жаанай да берген
болзо, иш-тошко алдырышпаган,
туткан немезин ычкынбас, база
бокбө лө бүткен кижн. Бүгүн де
ол артык чачамтыгыш жогынап
түргөн тажып ла жат, тажып ла
жат, ийделү колы таарды кажы
ла катап кыскаштып «чыт» эдип
ала койот.

Кеминг де Иван Петровичти
адап кыйгырган ээрик уни угу-
лат. Иван Петрович кайа да көр-
бойт, — уни чыгып турган да,
байла, отто эмес, кижн күй жат-
кан эмес. Эмди кажы ла минут
баалу.

Эмди тун бе, айса эртен тура
ба? — мынызы ого ненинг де
учун сүреен керектү боло берди.
Бу ла јеринде жыгылып, тыныш
алынар сүреен тын күүнн келди.
Ол көстөрүн таң адатан кырга
көдүрди, анда ай караңгуй тун
көрүнөр-көрүнбес борорып ла

чык тартып тургандый билдирди.
Таң адары жууктап жүргөн туру.
Ол бүдүрилип, арай ла жыгыл-
бады.

Сан ла башка неме: кенетий-
ин эбиреде бастыра тал-табыш
тымый түжүп. Иван Петрович
ээн тымыкта жаңыскан артат, же
онон ойто ло күркүрөп, жырыл-
дап, эки јаныла улус сунат. Бу
ла тушта кажы ла кыйгы онынч
көксинде сүреен өңзүрө тоңдо-
лып калат, — торт ло өнөттийн
шыккайла, ого кышкырып ла ол
кыйгылар бажын күнүрседип, мее-
зинде, көксинде кардын үстинде
кара ыштый артып калган неме-
дий. Мындын өйдө ол айландыра
ајыктанбаза да бажынан ала
учына јетире от-јалбышка ал-
дырткан складтарды, чеден бол-
гон јерлерде алан ачык тежик-
терди ле куу төңөштөрдн, кый-
мырашкан улусты санаазында
јарт көрүп келет.

Орт чыккан толыктын арткан-
калганы күйүп јатты. Анда пол-
дын алдына барган үйттер бол-
годый, шак онон эки јанына, эл-
бек ле тыйрык карамыстый, јал-
быш чөйилип чыгат, онын учта-
ры тушта от өткүрө кырындагы
складтар көрүнөт. Магазин жаар
јолдо складты өгбөндөр тал-ор-
толой бузала, тууразына тажып,
оттын магазинге камылар јолын
туй алып ийгендер. Анда ойто ло
Козельцовтын јакарган уни угу-
лат. Улус ичкери болуп, јана
чарчалап, тап эдип, кайра болгы-
лайт, јара адылган јалбыш ла
кызу кей оморды, чымылга бо-
доп, тескери таштайт.

Ар-калап күркүрөп, сыгырып,
улып та турза, же кайда ла сү-

реен тың жызыраш, тырсылдаш турган, торт ло от-жалбыш кургак агашты сындыра, былча тееп, сан өрө шуурып, теңерини тыдырада сөгүп тургандый.

Кайда ла кыйгы-кышкы.

Кладовщик Валя Водниковтон аргадаган јөөжөнн тургуза ла бичигер, комиссия төзөгөр деп некейт. Борис Тимофеевч тунгак үниле удур кыйгырат:

— Кандый комиссия?! Санаан бойында ба, јок по?! Эмди кандый комиссия! Бойың көрбөй турун ба?

— Јок, сен бойың көр! — Валя эки колын ичкери сунуп, айландыра тудуп көргүзөт. — Мында, је не арттыр? Көр! Кайырчактар чотту-тоолу болгон, — ол үсти-үстине тургускан кабакту кайырчактарга көргүзөт. — Алтан јети кайырчак болгон. Бу јатканы алтан јети болгодый ба?!

— Јоголбоктон јоголзын, сенин кайырчактарын! Кем оны тажыган эт? Мен ле андый јакару бербегем! Күйзин ары.

— Јок, ол сенин улузың јоголбоктон јоголзын! Ол кайырчактар эмди менин мойнымда!

Мойында «отурган» кайырчактар керегинде айдарда ла, бу чичке мойынды кызара изиген темир кыза туткандый, Валя ойто ло өксөй берди. Је качан колдорын јүзүннө аларда, јанындагы Водников јок болды, а коштойында ј көркөй кладовщикке ичи ачыган Миша Хампо өрөкөн турды.

— Көр тур, өрөкөн, көр тур, — ол та канчанчы катап сурайт, оноң јайрадылган ла чачылган

јөөжөнн јаңыс јерге јууп баштады. Ого Миша Хампо болужат.

Кулурлу складта кыйгы-кышкы там тың, там айры-тейри угулат — бойың силкий тартып, ичкери ийде салып ла кыйгыбыла чураш јоктон кижини от төөн канай барынзын, ыш-жалбыш ортодо канай тудунзын. Таарды чыгара мергедеген сайын өгөөндөрдүн эжик жаагында кей тынып аларга токтой түжери там көптөйт. Иван Петрович, алдындагы ла чылап, тажышта турган. Ол колдорын да, буттарын да, јүрегинин алдындазындык секиригин де сеспей барды. Эмди ол јаңыс ла јүктенер, апарар, түжүренин биллип турды. Көдүр, јүгүр, чач! Көдүр, јүгүр, чач! Уч ле атпас эдиш, үч ле тыныш. Та канча јүктөнгөн, та канча јүгүргөн, та канча чачкан!

Јүгүргөчө экелген таарын түжүрлөп јаткан Иван Петровичке бу кайпаган улустаң та не де эмтериле бергендий, билдирди. Нени де көрбөгөн дө болзо, мында та не де андый эмес деп санан калды. Оноң, чын ла, көрүп ийди. Ойто ло кеминг де сомы улустаң айрыла бертир, ол мылча јаар элбес этти. Иван Петровичтин көстөрине онын, элбес эткен кижининг, таары илинди. Ол јолго түжүп алды. Байагы кижини кайра келип јада, оны сакып алганын көрөтө, ала тарый тура тўшты, је оноң базыдын түргөндөдүн ийди. Савелий јапа болорын билбес кижини эмей.

— Канай турган? — деп, Иван Петрович сурады. — Неге јетпей барган?

— А сен көрдүң бе?

— Көргөм.

— Нени де сен көрбөгөн. Сен заявление бичип салган. Кай-дөн бичиген эдин, бот оноор көр. Билдин бе?

Онон бойунун уур жаңыс ко-лын Иван Петровичтин ийинге салды.

Кижиге жаман сананып алган-да, жардына ненин учун таптагы-лап жат?

Ал соккылап ийдилер. Калган-чы складтан ончозын чыгара мергедеп, ээчиде эжиктен бойло-ры огырышкан, көс-бажы кан-далган, чучураган чыгып келди-лер. Керек дезе, жаантайын то-

кыналу Афоня Бронников го аайы-бажы жок алгырат, эмди ол чек ле көрмөстиң бойы болгон — бажынан ала будына жетире ку-лтур ла кара көб.

Иван Петрович ологро кайка-ганду ла, мында нени де этпей турган чылап, бурулу көрөт. Ку-ру складтын ичинде не де «куп» этти, ол ло тарый күркүрөп ле жыырап, кара-кызыл жалбыш сан өрө коройлоп, аш-курсакту ончо складтарды калганчы жалмай алышыла огырып жаткан от-жал-бышка туй бириктирип ийди.

Кем де тын угартып, кыркы-ру-уш үнүлө ышты көксинен чы-гара алгырат:

Врагу не сда-ет-ся наш гор-дый «Ва-ряг»,
По-ша-ды-ни-кто-не-же-ла-е-т!

Бу изу кыймыраш ортодо бү-гүн нени ле көргөн Миша Хампо өрөкөн: «Чын көрүп турум эмеш пе?» — деп, көзүн жышты: эки кижин мечик ойнойт, буттарыла тесп, колдон келго чачыжат. Бир келтейи бултайган, экинчи жаңы шылпыйган, жаан түүнчөк ошкош мечик бирүзүннүн экинчизинне, онызынан баштапкызына жаңыс ла учуп турды. Байагы немелер тебижип ле чачыгып, антарыл-ган чеденнин ачык жерине дам жууктайт. Миша өрөкөн улуска көргүзөргө кайа көрдн, је жуугын-да кем де жок болды. Ол ло ой-лө мечик бирүзүннүн будынан учуп барала, чеденге тийди, ичи-нег та не де жерге кел түштн. Ол ло тарый Хампо ичкери бол-ды. Тебеечилердин бирүзи мечи-гин капшай ла ала коюло, че-денди ажыра чачып, ээчиде бойы секирдн. Хампо кийиннен ары

калды. Онызы мечигин аларга бөкөс этти. Бу ла тушта Миша ого жаба жетти, кадык колыла жа-казынан капкан бойынча, жер-ден, жаш баладып, алып чыкты, кылчас эдип, көзүннүн кырыла «Мечик», чын ла, жүзүн өндү бөс-тү түүнчөк болгонун аярып кал-ды. А оны аларга бөкөйгөн кижин Соня болтыр.

Хампо олоорды жаңы ла көргөн, бу ла тушта бажына тууразынан та не де «жыр» этти. Ол Соня-нын жаказын божоткон ло жерде жткезинен ала койып, бойына жаба тартты. Онызы чочко чылап чынгырып, Миша өрөкөндн секи-рип чыгала, алдынан өрө башла жыга согорго, калып берди. Хам-пону колло эмес, уур та неле де ойто ло тартый-тарый улдагы-лап ийди. Миша өрөкөн согуп турган немени танып аларга, ба-жын өрө көдүрерге чырмайт, је

соқтыртып, өрө көрүп албай, он колдыла, тыны жок кенек колдыла, бажын корый тударга ченезет.

Je үстине гүш турган согуш торт ло урула берди.

* * *

Олорды Иван Петрович тапкан: айландыра тепселген ак карда бой-бойына кадалышкан эки кижиге жаткан — бастыра бойы корчойгон кичинекей Соня ла оны

уур сөөк-тайагыла басканча барган, бастыра бажы кан, Миша Хампо өрөкөн. Олордон беш ле алтамда токтоп жаткан.

* * *

Не ле неменин учу-түбүн бар. Бу да коркышту түн өдүп, жер текши жарый берди, жарыкта от күңи чыгып, арайлап, арткан-калганды күүн-күч жок жалап жатты. Тан жылу ла чыкту болгон, ачу ыш өрө чыгып таркабай, журттын үстине жадып алды. Суу-нын жараттарын жакалап ла тошто кайда ла агаштын карарган учтары ышталат, ошон-мынан алаң ачык чеденин аайы-бажы жок тепселген кирлү ичи, эки жанынан өрттүн ышталып жаткан элбек жолы ортозында кичинин соогы жайылар, куйка-бажы жамыраар, күүнү өчөр лө чөкөлгөндү немедий болды. Бүдүн арткан жажыл магазин де токынатпай, карын, бу чачылыш, жайрадылыш ортодо бойынын седег бүдүмиле кижиге там ачу, там бнзүре санаалар кожот.

Жаап жагы чеденин алдында

анай ла ОРС-тын аргадалган жөб-жөзү жатты. Брезент алдында ок эмдиге жетире бой-бойынан айрыбаган Миша Хампо өрөкөн лө Соня жаткандар. Анда да, мында да, оңоор кемди де божотпой, кемле де куучындашпай, жабынчылардын жанында каруул турды.

Милиционер ле шылучыны сакып тургандар. Комиссиянын келерин сакыыр керек — баштапкызын да, экинчизин де, оңоң до арыгызын... эмди олар жаңыс ла толуп келер. Бойынын жаандарын да, бийик жерден келетендерин де сакып тургандар. Иштеер ой болгон лө киреде бастыра жерлерге телеграммалар аткарылган. Иштү кижиге ижине де чыкпаган, ончозы айылдарында, сакылтада. Гаражта да, оромдордо до тымык, алтыгы складтан бир де табыш чыкпайт. Сакылта.

Сакыш: не болбогой?

* * *

Иван Петрович өрттөн келеле, жатпады да. Ол кирип келерде, печкеде от күйүп жатты, Алена, бомболоп то турза, айыл ижин чачпас кижиге ине, аяк-казанын

капшай ла столго салды. Курсактамагын урган кийининде Алена ачу-ачу ыйлап, орынга көңкөрө жада түштү.

Иван Петрович курсакка тий-
бей, бир эмеш отурды, бдугин
суурала, жаньдан жазап кийди,
кознбкб жууктап, жараткан жай-
ыл жаткан ышка кбрди, ононг
эжикти ачып, чыгара басты. Ол
Афонянын айлына ууланды. «Ки-
жи жеткелекте, уйкуга жыга сок-
тыртып салгай» — деп, базыдын
түргендетти. Же Афонянын уйку
керегинде сананып та турганы
жок болды. Кызы онын магдай-
ында ла ээгинде каны каткан эки
терең шырканы жууп, неле де
сүртүп турды. Кызы колын чүр-
че алган сайын Афоня жаан тала
кружкадан чай ууртайт.

Иван Петрович сурады:
— Же нени эдерис, Афанасий?
Эмди нени эдерин сен билерин
бе, айса жок по?

— Жүрүм жүрерис, — чамыркап
ачыган шырказынан ба эмезе
генетийин бипбөрип чыкканынан
ба, жүзин чырчыйтып, Афоня айт-
ты. — Жүрүм жүрери күч керек,
Иван Петрович, же түңей ле, тү-
ңей ле жүрер керек.

Кружказынан ууртайла, бойы
база сурады:

— Сен нени эдер деп санан-
дын?

— Жүрерис, жүрүм жүрерис —
деп, Иван Петрович айтты.

18

Жер түндеги жеткерден бойы
да шыраландый, көбү кар да
тымыган ла карыккан жатты. Ол
кырдаң төмөн ачык жалаң болуп,
жыгара жайыла түжүп, тоолу ка-
рагайлардын ары жанында тош
болуп кубулат. Кыр агашту бол-
гон, ононг жалаң жаар эки ак тү-
жет, агаш анда да, Иван Петро-
вичтин журттан ууланып барат-
кан ичкери алдында да карарат,
же анда ол тыг суйуп, ононг ары
булун башталат. Баштапкы ак-
тын сырангай эдегинде жолдын
кырында сөбктөр болгон. Бу ла
күндерде мында Егоровканын
шыралу жүрүмү үзүлгөн брбкбнин
ле чын ады-жолун жылыткан,
жарты жок бараксанды жуугылаар.
Олор, тирү улус, көдүрбеген
эмес, экилезинин мбнбкүзин ту-
дуп, көдүргилеп ле салар, же ого,
актузын ла бурулузын, бойынын
ын ла бсбкбзин алып жүрген же-
ге, кемненг не болорын бойынын

жаргызыла корбргб келижетен
туру.

Айландыра, жаңы кыймык эдер-
ге пйде алынып амырап жаткан-
дый, тымык-тымык болгон. Жур-
тынг ыжы бого жетпейт, эбиреде
ыраак ла иле көрүнөт. Алдында
кайыла жаткан жалаңдый уурлаган
ла билдирер-билдирбес чел тар-
тылган көк теңгери Ангаранын
аржанына, бадышка узун көнбк-
рилип жүре берет. Анда да агаш
каратат, ол анда да суйук бол-
гон.

Же жаратта карагайлар баштап-
кы жылу чоктордын алдына ке-
рилип, кей де күйгекле жытанып
тургандый, шүлү кар ойылып,
тоштын үстинде там эрийт. Эм-
ди ол, эне-жер, жоктоп баштаар;
не арткан, не жылыган, кижиге
кижи кожулган ба айса улустан
улус астаган ба, тирү артканын,
соокко алдыртпаганын брб бзб-
төн, жүрүм жүретен жаньдуга ко-

жор, корогоннын, чарчаганнын мөңкүзүн жазаар. Күн изизе ле, ол ойто ло, кажы ла жаста чылап, бойынын жажарган, чечектеген ар-байлыгын улуска эдигер-тудугар деп жандалганыла жайып берер. Кижип бойынын сөзине турбаганы санаазына да кирбес.

Кандый ла јер куру болбой јат.

Иван Петрович јурттаң ырап, эмдиге ле базап баратты, је ого ол јурттаң эмес, бойынан ырап, таап алган ээн, жаңыскан телекейине там ла там тереңжиде кирип бараткандый болды. Бу жаңысканзыныш жаңыс ла оныла коштой кем де јок болгонынан эмес, је анайда ок ол бойын кандый да ээн, куру сезип турганынан башталат. Бу не ле немеге јолсингени бе айса арып-чылаганы ба, кезекке күүни јайымжы-

раганы ба, эмезе бек сананып баштаганы ба — кем билер! — је ол бойынын алтамын да, тыныжын да учурал ла болуп жаңы тапкандый, учы-түбинде чын јолго чыккандый, јенил, јайым ла токыналу, түс алтайт. Чагана јытанат, је бу јытты ондо күркөксинде кижип бойы эмес, а чаганынын јыдыла жаңыс болуп бириккен өскө та не де сезет; кургак агашта томыртка токылдадат, је ол томыртка эмес, а онын јүреги неге де быйанду ла мендештү каруузын јандырып согулат. Ыраактаң ол бойын көрөт: јаскы јерле бойынын айлын таппай аскан кичинек кижип барадат, эмди ле ол агаштардын арјанына кирип, үргүлјнге јоголып калар.

Јер оны та уткып турган, та үйдежип турган, чек унчукпайт.

ЈАКШЫ ОЙЛОР КЕЛДИ

Бу ла жуукта ончобыс
Будуктар булгаштыр жүргенис.
Кабыкты — калаш деп айтканыс,
Сууны — сүт деп сүүнгенис.

Јакшы ойлор эм келди —
Көзистинг чели арчылды.
Көрүлбес жажыттар көрүлди,
Угулбас ыраактар угулды.

Кырдан чыккан кызыл күн,
Кандый да башка ол бүгүн.
Караны — кара деп журады,
Акты — ак деп жарытты.

Је кижининг көкси карануй,
Јажыдын јартап болбозын.
Јарытсан да туман туй,
Јакшыны јаман баспазын!

...Јакшы ойлор келзе де,
Јарты јок түймеен көксимде.
Айса болзо, будуктар
Араайынан ойто булгалар?..

Качан бир ойто Караны
«Ак!» — деп айдар уулчагым?
Јанмыр-карлу күс келзе,
«Јас келди!» — деп угарым?..

Эзирик чак эбирзе,
Элим кандый јаткай не?
Карануй катап эзелезе,
Кандый јолло баскай нем?..

Је јакшы ойлор эм келди,
Јараттан јаратка күр салаак!
Он ылгалбас туманды,
Ойлор өдүп, ундыбаак!

КАЖЫ ЛА БИЛЕГЕ — ТАҢЫНАҢ КВАРТИРА

Василий Тоенов

БЕК ТАЗЫЛДАР

Өткөн жылдын калганчы күндеринде КПСС-тин Горно-Алтайстагы обкомынын бюросы Туулу Алтайдын бир кезек өмөликтеринин Горькийдеги автозаводтын өмөлигинин 1995 жылга жетире кажы ла билени тагынан квартирала жеткилдеери керегинде баштапканын жөмөгөнүн жаратып, олардын ченемелин элбеде таркадары керегинде шүүлте эткен. Жөптө темдектелгениле Кан ичинде Экинурдагы XXII партсъездтин адыла адалган колхоз баштапкы жерде туруп жат. Бу колхозко журттагы ончо улусты 1992 жылга жетире квартираларла толо жеткилдеерге жылына он эки квартирадан тудуп, табыштырар керек. Мындагы бар ченемелден көргөндө, Экинурда бу планды бйинен озо бүдүрер арга бар.

Экинурды мен анчада ла самолеттон көрбөй сүүп жадым. Горно-Алтайстан Кан-Оозы жаар учкан самолет онын үстиле өдөт. Бек канаттарлу күчтү машина бисти тоолу минуттарга көк теңеринге чыгарып ийди. Чаргылар, Барагаш, Шыргайты, Жалаңай-Бажы журттар көскө жакшы илинбей, самолеттын алдыла элес этти.

— Кандый жараш журт! Торт ло журукта немедий. Оромдоры кандый түс. Бу Кан-Оозы ба? — деп, мениле коштой отурган жинт самолеттын, көзөгөннен көрүп сурайт.

— Жок. Ол — Экинур...

Самолеттын тал-табыжы тынып, ол кичинекей тегерик көлдин жанына барып түшти. Аэродромдон Кан-Оозы жаар улус тартып турган автобусты сакып тура, ол жагы таныжыма Экинур керегинде куучындадым. Экинур менин чыккан-өскөн жерим. Ол керегинде меңе куучындаарга жетилде, күч те...

Бу түс жалаңда баштапкы чадыр айылдар, болчок туралар тудулганынан берип алтан жылдан ажып калды. Бу тооны баштап уксан, сүрекей көп немедий. Же онын Совет жагынын история-

зына түндөзөн, онын сүрекей азын билип ийеринг. Бистин жерде Аларушкин Утуй деп карган 105 жаш жажаган. Ол кижинин жүрүмине түндөзө, бу журттын жажы эки катапка жуук ас. Экинур бир ле кижинин жүрүмиле жажыт журт ине. Утуйдин уулы Аларушкин Кундуй бу журтла жажыт. Ол ло Утуй карган одус-төртөн жаштуда бу жалагла таг атту жортуп, нени корди не?

...Тензейишке кырлардын ортозында бир де агаш, бир де жыраа жок, алакандый түп-түс жалаң. Ол жалаңды кечире эки кичинекей суучак агат. Бу жалаңда жаан кара корымдар көрүнөт, кезер таштар ла казык таштар содойышкан тургулайт. Онызы жебрен жалаңнын керестери. Түс жалаңда бир де табыш жок. Айландыра сүрекей тымык ла ээн. Жалаң канча чактарга терең уйкуга алдырткан немедий. Бу жалаңды брө кара корымдардын жаңыла таг атту кичи араайынан жортуп барады. Каа-жаада талая-келенин сыйтылдаганы ла брөкөннн эткени угулат. Онон катап ла ээн, катап ла тымык. Орык жолдын жаңыдагы кезер-таштын үстінде семис шонкор отуры. Атту жортуп бараткан кижинин жаңыла куйун-салкын айланат. Кичинекей желмер атту кичи бу жалаңды кечире сүрекей узак жортот. Учы-учында ол жир-гил-индү кейге элбегдеп, бир эмештен көрүнбей барат. Эмди жалаңда кыймык эдер неме көрүнбөйт. Ойто ло куру, ойто ло ээн. Чактарга уйуктайт жалаң, бй ондо токтоп калган...

Ол бйдон бери жүк ле алтан

жыл өткөн деп бұдерге күч. Ол кара корымдарлу жебрен жалаңда эмди чек бскө жүрүм кайнайт. Жебрен жалаңды уйкудан ойгоскон баштапкы комсомолдордын ла коммунисттердин кезиги эмди де эзен. Олордын баштаганын балдары, балдарынын балдары улаалтып жадылар.

Эр-Кобы, Бажынты, Эмеген, Булака өзөктөрдө төзөлгөн баштапкы өмөликтер биригип, Гордиенконын адыла адалган колхоз төзөлгөн. 1935 жылда ол Карл Маркстын адыла адалган. 1931 жылда бу жалаңнын алты жаңына Жабаганнан «Лениннин балазы» ла «Кызыл жалаң» деп эки колхоз көчүп келген. Ол өмөликтердег 1933 жылда Сталиннин адыла адалган колхоз төзөлгөн. Карл Маркстын ла Сталиннин адыла адалган колхозтор 1950 жылда бириккендер. 1962 жылда дезде колхозко XXII партсъездтин ады адалган. Онын баштапкы председатели Сүнүш Иванович Туткушев болгон. Ол көрүм-жүлү ижи учун Лениннин ле Иштин Кызыл Маанызы ордендериле кайралдаткан, бу жерден СССР-дин Верховный Советине депутат болуп тудулган эн баштапкы кичи.

Эн жалаңда төзөлгөн колхозтын жадын-жүрүм жаңы ла жаранып жүрөрдө, канду жуу башталган. Экинурдын эн артык эрлери баштапкы ла айларда бойлорынын күүниле фронтко атангандар. Кара корымдарлу өзөккө бек санаалу, нак улус биригип, жаңы журт төзөбөннн мындый темдек жарт керелейт. Журттын озочыл көрүм-шүүлтелү улузы

Тоенова Казанчы, Итушева Селем, Тапакова Тонкур, Альчин Төчин, Тоенов Айачы, Тоенова Биле, Мантышева Урмат, Туткушев Сүнүш жуу башталарда ко-руланарынын фондына ондор мун салковой акча бергендер. Олордын Төрөлс учун мындый баштанкайын келер үйелер качан да ундыбас.

Совет жадын-жүрүмнүн жылда-рында ээн жаланга журт төзөгөн-жон айдары жок көпкө жеткен. Тем-дектезе, бистин партия ла баш-кару 2000 жылга жетире бастыра совет улусты тагынан кварти-раларла жеткилдеерин пландап-жат. Бу албатынын жүрүмннде айдары жок жаан ла каруулу су-рак. Бу суракты 13 ле жылга бү-дүрер керек. Ол женил иш эмес. Же Экинурдын эл-жоны партия-нын бу жакылтазын бүгүнгү күн-де толо бүдүрүп койгон дезем, бир де жастыра болбос. Ол кере-гинде Экинурдагы журт Советтин председатели Николай Куркуе-вич Янтыков мынайда куучында-ды:

— Колхоз жаны иштеп келген специалисттерге ле үредүчилер-ге жакшынак туралар тудуп-жат. А бу жердин улузы бастыразы тагынан бойлоры туралу улус. Механизаторлор до, койчы-мал-чы да, специалист те болзын, он-чозы тагынан бойлоры туралу-жадарын сүүп жадылар. Ол ло Константин Данилович Тектиев-ти алалы. Онын парткомнын ка-чызы болуп иштегенинен бери-жаан удагалак. Онон озо ол жир-ме жылдан ажыра үредүчи бо-луп иштеген. Же ол «казнанын» туразында бир де жатпаган. Озо

баштап эне-адазынын кичинек-туразында журтаган. Онон бойы-на эки кып, учында төрт кып-жакшынак тура туттуруп алган. Бисте андый темдектер көп. Бис-те бойында тура жок улус табыл-бас дегеним көбөрдүп айткан сөс-төр эмес. Экинурда герой-энелер-дин тоозы оннон ажыра, сегис, жети, алты балалу билелер көп.

Бис «мындый хозяйстводо иш-теер улус једишпей јат», «уй саа-чы кыстар уйларын таштап, го-родто кийим көктөөр фабрикага-барган», «техника бар, механи-заторлор јок», «онынчы класстын кийининде бир де бала төрөл-жур-тында артпаган» деп комыдал-дарды радиодон угуп, газеттер-дег кычырып жадыбас. Иштеер-улус једишпей, оло улай ла со-лынып турганы журт јердин эн-оорулу» сурактарынын бирүзү-дезем, жастыра болбос. Ол ло Кан-Оозы аймакта комсомолдын-өткөн јылдын учында болгон от-четту ла выборлу конференция-зында «каргандардын ордына-јуртта кем артар?» деп чочыдулу-сурак турган. Өткөн јылда ай-мактын хозяйстволорында техни-када иштеер јниттер чыкпаганы-нан улам төртөшпөн ажыра трак-тор иштебей калас турганын аја-руга алза, бу сурак конферен-цияда јолду көдүрилген.

XXII партсъездтин адыла адал-ган колхозтын башкараачылары-бу керекке бойынын ойинде јаан-ајару эткенин анылап темдек-теерге турум. Бойынын акказы-ла, кезикте хозяйствонын болу-жыла бойына тура тудуп алгач-кижи бойын ла балдарын бу-јуртла узак ойгө колбоп јат. Кол-

хозто машина-трактор жеткилинче. Тура туттуруп турган улуска колхоз агашты тарттырып берет. Колхозтын председатели П. Ё. Кудачиннинг баштапкынын ла кичеemelинин шылузында калганчы жылдарда мында экинчи пилорама тургузылган. Эмди эки пилорама колхозтын стронтьдерин толо жеткилдегенге колбой, тагынан улустын, агажын база түрген жарат.

Калганчы жылдарда колхозто жаңы тураларга керектү не-немелер эдер жакшынак цех тбзблгбн. Эмди колхозтын устары көзбөктөрдүн рамдарынан ала жабын-тыны кееркедер чүмдемелге жетире — ончозын бойлоры мында жазап жадылар. Экинурда улус тураларды алдында бсбк жерлерден келген «калымчыларга» жалдап туттуртып туратандар. Эмди десе колхозто тагынан улустын тураларын тудар аңылу бригада бар. Ол колхозтын кажаан-чеденин, школ-магазин тудуп турган торт бригадандан башка. Колхоз 1985 ле 1986 жылдарда черүден жаңы жанган жинтерге туралар туттуртып аларга болуш эдип, ссудага 41 мүн салковой акча чыгарган. Озочыл шоферлор Егор Такашев ле Валерий Кудачин, койчылар Берден Танаков, Виталий Танаков, Николай Түйменов, Колт Түлентин ле көп оной до бсбкблри черүнүн кийинде колхозтын болужыла бойына туралар туттуртып алдылар. Олордын көп сабазы эмди эки-үч балалу улус. Колхоз жинт билелерге удур, колын сунуп, болужын жетирет.

Экинурдагы журт Советте улус-

тын тураларынын тыш ла ич кееркедилемин, ару-чегин көрб анылу камыс бар. Ол камыс эн артык деп Иван Кобошевин, Сары Мониннинг, Николай Тепуковтын, Андрей Шокшлановтын тураларын темдектеген. Мындагы улус туразынын эжик жапына агаш-жыраа, чечектер бсбкүренине жаан аяру эдет.

Ол ло Турачак, Чой, Көксуу-Оозы аймактардын кезик хозийстволорында мал ижише иштеер улус ненин учун жедишпей жат? Ненин учун десе, ол жерлерде улусты жадар жерле жеткилдеерине эмдиге жетире жеткилдү аяру эдилгелек. Жинт кижн сүүген ижинен, төрбл жеринен жадар тура жок болгонунан улам барып жат. Оны угарга да, сананарга да ачу. Экинурда «иштеер улус жедишпейт» деп сурак жоголгонунан бери он жылдан ажып калган. Эмди мында карын иштеер улус артык, үредип алган специалиттерге иштеер жер жок деп комыдажып жадылар. Бойы туралу жадатаны бу жердин, улусынын кылык-жагында десе, жастыра болбос. Экинурдын ады жарлу бичичизи Жыбаш Каинчин бу ла эмдиге жаткан туразын бойы туткан. Ол тушта айылду болголоктужы. Онын тура тударга тартырып алган агаштарынын жоонун көрүп, улус кайкажып туратан. Ол темир сулаачыларга агаш көдүрер жазалдар этирип алала, жагыскан иштенип туратан. Жагыс ла эн үстиндеги агаштарды салар тушта нөкөрблрин кычырган. Жыбаштын жоон агаштарла уружып жатканын көрүп, ол ло

Утуй карганак оной мынай сураган болтыр:

— Сен ол городтон келген обогондорло, не куучындашпадың? Айса болзо, тын баа сурабай, тудуп берер эди...

— Бойым тудуп алзам, жадарга да жылбилу болор деп сананамын, оброкон...

— Же, онызы жолду болбайсын. Бойынны бойынны эмей...

Журт Советте меге мынды учурал керегинде куучындадылар. Гармин Юрий ус киж. Азий ол бойына жедеен тура тудуп алган. Оной ол туразын сатып ийеле, он балазын алганча, обко жерге кочо берген. Барган жери жарабаган, оной ары кочок. Коп кочок, копти коргон. Тура учун алган он мул салковой огобо жетпей, божой берген. Учучында Гарминнинг билези ойто Экинурга айланып келген. Эмди бу киж бойы, балдары башка тангын тураларлу, журтап жамдылар. Не, обко жерде ого тура тудар агаш табылбаган ба? Жок, керек агашта эмес. Бастыра керек эл-оннын ла колхозтын болужында, килемжизинде ле алтайдын якшынак жангыгузында.

Улус бойлорына туралар тутканында база бир жаан туза бар. Темдектезе, Экинурдын улузы бойлорына тура тутпай, колхозтон жадар жер некеген болзын. Ол тушта колхозтын строителдери колхозчыларга квартиралар ла тудуп божобос эди. А тутпай кайда барарын? Жадар жери жок улус туш-башка тарап-таркай берзе, нени аларын. Бастыра жон-

го тура тутса, журтта улустын жадын-журмине, амыражына ла культуразына керекту стройка болбос эди. Колхоз мындагы улустын тангын тураларлу жадар якшынак жангыгузын тузаланып, кыска ойдин туркунына эл-онго керекту коп туралар туткан. Экинурда орто уредулу эки кат школ, Културанын якшынак байзыны, колхозтын эки кат конторазы, журт Совет, 100 бала жадар садик, быт жеткилдештин туразы, балдардын интернады, почта, библиотека, беш магазин, мылча ла обкози де бар. Колхозтын строителдери туткан туралар коп. Же ол бугунги куннин некелтезине жетпей жат деп чотолот. Тоолу жылдар мынан озо эки кат жаан школго сунгендер. Же бугун дезе, балдар бу школго бадышпай жат. Мында балдарга эмди беш-алты башка жерде уренерге келижет. Оной учун колхоз бу школго коштой 320 бала уренер эки кат жаан школды быжыл тударын баштаар. Колхозтын строителдери журтта профилаторийдин туразын бугурип койдылар. Ол быжыл иштеп баштаар. Ол иштезе, уй саачылар, койчы-малчылар ла механизаторлор иштеп жанып барада жолой профилаторийге кйрип, эди-канын жузун-жуур чокторго изидип, колы-будын, белсынын эмчилерге сыймадып, сукадыгын орныктырып, амырап алгылаар. Тоолу жылдар мынан озо Экинурдын улузына мынды профилаторий болор деген болзо, бутпес эди. Оной немени мында озодо жул ле кинодон

көргөндөр. Экинурдын колхозчылары темдектеген неме ончо-зы бюджетини эмди темиге бердилер. Журтта быт жеткилдештин тураы ачылып турарда, кезик улус ого тыг иженчи салбаган. Журттын седектерин эмди жараш кийим көктөдөргө Кан-Оозы эмезе город барбай жадылар. Быттын устары келин-кечкинин чаатарын жараштыра кееркедеринен ала үрөлгөн телевизорды жазаарына жетире — ончо жеткилдешти мында эдип жадылар. Экинурда өткөн жылдын учында мындай бир учурал болгон. Городтон айылдап келген кижини мындагы улустын тередег, бычкактардан эткен жылу, эптү, жуунак ла жараш өлүктөрин көрүп, Экинурдын устары көктөгөн деп озо баштап бүтпеген. Бу жууктарда ол кижиден ондой үч эжер өлүк көктөп берзин деп сурак келтир. Городтын ла журттын бой-бойынан башказы жоголып турганы мында эмес пе. Же городтогы культурага ла ару-чекке жедерге эмди де көп иштеер керек. Колхозтын стронтеддеринин алдында бастыра турлуларга электричество өткүрер жаан иш туруп жат. Ол ло самолеттон түп-түс деп жараш көрүнгөн оромдорго жакшы жол эдетени кайда. Эмди тургуза мында балкаш жеткилинче. Улус базар тротуарлар база керек. Колхоз анайда ок малдын жагы кажаан-чеденин, малчылар жадар туралар ла мычалар тудат. Бу ончо-зы малдан арбынду эт-сүт, түк-ноокы иштеп аларына жөмөлтөзүн жетирип турганы жолду.

Мен калганчы жорыкта Утуй карганактын уулы, Аларушкин Күндүйле узак куучындаштым. Күндүй бу колхозтын эн ле чүмн жок иштеринде иштеген кижин. Ол бу жерден Москвага ВДНХ-га барып жүргөн эн баштапкы озо-чылардын бирүзүн. Же мындагы улус Аларушкиндер одузын, ол тоодо Күндүйдүн, бастыра бала-барказын иштенкей, жалакай ла күндүзек улус эдип таскаткандары учун тооп жадылар. Күндүй көп жылдарга улай журт Советтин депутатына көстөлип жат. Бу тоомжыны ого жагыс жердин улузы тегиндү эткен эмес. Мен бу өрөкөннөн «Экинур журттын мындай өзүмнүн, колхозтын жедимдеринин төзөлгөзүн неде?» деп сурадым. Ол көп сананбай, мындайда айтты:

— Экинурда беш-алты, сегистогус балалу билелер сүрекей көп. Олор бу жердин улузы, олоордун тазылдары мында. Олоордун ала-энелери бу ээн жаланга жуулып, баштапкы өмөликтин төзөгөндөр. Журттын келер өйи олоордун балдарына ла балдарынын балдарына келижер. Бисте не бар, бис оны бастыразын бойыбыстын колысда эткенис. Бу жажы жаан өрөкөннүн төп сөстөрүн угуп, мен Михаил Сергеевич Горбачевтың партиянын XXVII съездинде айткан мындай сөстөрүн эске алындым: «Бис бойыбыс нени эдип аларыс, ол эткенис бистий болор, анайып ла журтаарыс».

Күндүй журттын төзөлгөзүн жагыс жаан, нак билеге түнгейлеп жат. Айла, өрөкөннүн бу шүүлте-

зи сүрекей чындык ла жүрүмдик. Ол ло Аларушкиндерди алалы. Утүй јети балалу болгон. Балдарынын балдары төртөнгө жуук. Онон арыгызын чотогон кижі јок. Аларушкиндердий, Мендешевтердий, Толоевтердий, билелер удуратедире төрөөнзижиі койгондор.

Экинурдын эл-калыгы бойлары тураларлу, аргалу-чыдалду јадып, төрөөнзижиі, јанжыкканын јанжыктырып јада, төрөл ороондо ло телекейде не болуп јатканын јазым салбас улус. Чернобыльдагы АЭС-тегі јеткерден улам түрегендерге болушты Кан-ичинде ончозынан көп кем јетирген? Экинурдын эл-јоны. Волжский автомобильдер эдер заводтын комсомолдорынын баштанкайын јөмөп, улустын јадын-јүрүмине ле культуразына

керектү туралар тударында ончозынан озо кем иштеген? База ла Экинурдын эл-јоны. Бу јурттын улузы өткөн јайгыда бойларынын амыраар күндеринде жуулыжып, алты јашту балдар үренетен школды тудуп, бастыра јанынан белетеп берген. Ол школго ло балдарга јаан сый.

Бытыр декабрь айда Горно-Алтайскта јиит үйени Төрөлинин керегине чындык улус эдип таскадары јанынан јаан жуун болгон. Ол жуунда эдилген докладта Экинурдын јииттери черүде сүрекей јакшы тургандары темдектелген. Бу «бойынын» деп мензинген сөстин база бир учуры деп бодойдым. Экинурда «төрөл јуртым», «Төрөлим» деп сөстөр «турам», «айлы-јуртым» деп сөстөрдөн башталат.

БИСТИН КАЛЕНДАРЬ

ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ЧАГАТ-СТРОЕВ

(1887—1938)

Павел Александрович Чагат-Строев 1887 жылда Шабалин аймакта Мыйту журтта юкту кижинин билезинде чыккан.

1896 жылда тогус жашту Павел адазынан өскүс арткан кийинде, энези Мария Васильевна Аргокова Алтай јеринен чөл јаар, Эн-Учук (Сростки) деп журтка көчө берген. Мария Васильевна сүрекей көктөөчи болгонунан улам олол курсагын азыранып, улуска тон, јакы көктөп туратандар. Кичинек Павел кере ле тужине уулчактарла кожо ойноп, Кадынга эжи-

нип турган. Узун кышкы түндерде ол энезине учук катаарга, јакылар көктөжөргө болужып туратан. Је Павелге он эки јаш толуп ла келерде, энези јада калган. Павел ак-јарыктын алдында сок ло јангыскан арткан. Јүрүмди онон ары канайда јүретени ого јарт эмес болгон.

Ондойдо јаткан таайлары келип, өскүс арткан Павелди ойто Туулу Алтай јаар алып јүре бергендер. Јаан таайы, Јаков Васильевич, өскүс бала үрензин деп, Павелди Бийсктеги церковно-приходской школго берген. Је ол анда бир ле јыл үренеле, ойто јанып келген.

Таайлары арга јокто Павелди Филатов деп којойымга јалчыга берип ийгендер. Эки јылдын бажында којойым монголдорло садыжарга Калка јери јаар барып, Павелди бойыла кожо апарган.

Ол ойто јирме беш жашту тужында јанып келген. Революция бол-

гон соңында ол Совет жанды бастыра жүрегинен уткып, жүзүн-жүүр иштерде иштеген. Баштап тарый Акжул журтта журтсоветтин качызы болгон, онон Оңдой, Улаган аймактарда партийный иштерде иштеген. Кийиндеги өйлөрдө ол «Кызыл Ойрот» газетте иштеп, бойынын баштапкы ла үлгерлерин бичип баштаган.

Павел Александрович Чагат-Строев бежен бир жаштуда жада калган.

Кажы ла поэттин жүрүмү башка-башка: олордын кажызы ла бойынын өйи керегинде бичип турат. Олордын чүмдемелдери кезикте кыска ла өйгө учурлу болуп, учында ундылып калат, кезикте, жакшы бичилген болзо, ундылбай узак өйлөргө артып калат. Өйлөр андый чүмдемелдердин авторлорун элгеп, «элгектин» түбүнне эн ле артыктарын арттыргызып салат...

Анайда артып калган поэттердин тоозында Чагат-Строев.

Канча үйгө караңууга журтаган алтай албаты Улу Октябрьдагы революциянын кийинде жайым жолго чыккан, же жаңы жүрүмди, жаңы общественны төзбөргө, озогы жаңын арткан-калганыла тартыжарга неден де күч болгон. Коммунист партия, сондоп артып калган өскө албатыларга чылап ок, алтай албатыга жаан аярузын салган. Коммуналар ээчий коммуналар төзөлип, жебрен Алтайдын сыны кечире социализмге бараткан элбек жол салынып, школдор, больницалар төзөлип турган өйдө алтай поэтер озочыл коммунисттердин тоозына кожулып алала, жаңы жүрүм учун, социализм учун кайра баспай тартышкандар.

Павел Александрович Чагат-Строевтин ады бу жакшынак, ак-чек улустын тоозына кирип жат. 1928 жылда поэт «Уредүге буудак этпеселдер» деп кычыру үлгерин «Кызыл Ойрот» газетке салган, бу онын баштапкы ла үлгери болгон. Онызы тегин учурал эмес, поэттин чын баштап алган жолы болгон. Үлгер кесеркемел жаңынан бийик кеминде эмес те болзо, же алтай кычыраачыларга бу үлгер ол өйдө бойынын жаан камаанын жетиргени биске жарт.

Үйөдөн үйгө феодалный кылык-жанга кулдаткан, ол жаңнан айрылбаган ада-энелер жарыган жаңы жүрүмди тууразынан айкагылап, ичкери алтам эдеринен чала жалтангылап, же учу-учында коммунарларга, онон колхозторго бириге бергендер. Көп ада-энелер жаңы жүрүмди ондогылабай, бойынын балдарын ол жүрүмгө божотпоско албаданган да болзо, же онон не де болбогон. Инит үйенин ийдезин, онын жарык жүрүмгө амадаган жүрегин, булуттарла жарышкан канатту санааларын ышту кааза айылда тударга албаданганына не де болбогон. Жадын-жүрүм ичкери алтап, жарабас немелерди туура таштап салган. Онын учун «Уредүге буудак этпеселдер» деген үлгерде комсомолго кирген инит кыс бойынын кару энезине мынайда айдат:

Азыраган энем де болзоң,
Арбаганын жастыра болды

Айылдан чыкпай отуратан
Азый бйлр бдп калды.

Азыйгы жан кайра качан да келбесин кажы ла кижн билип, «кай-
ран Совет жанга» кандый-кандый туза эдерге албаданган. Ол ок ком-
сомол кыс, бойынын озогы кылык-жанын чачпаган кудайзак абагайы-
нан жалтанбай, айдат:

Карануйда бскн бойыг
Каанга ла кул болдың.
Кыстарыңды, сен чилеп,
Отурар деп бодобо.
Комсомолго олор кирер,
Кыстап тудуп болбозың.
Согул тударга сананба,
Кол тийгизер жаның жок
Мынан ары жарт болзың,
Биске буудак этпегер.
Эмди жуунга браадыбыс,
Эже-сыйындар, мен дегер!

Ол бйлрлд бу улгерди кычырган жинттер бойынын озогы жанын
жандаган ада-энелеринин, тбрбндбрнин сурактарына поэттин айткан
бу сбрсторице каруузын бергени жарт.

Онын учун ол бйдбгн алтай албатынын ортозында бткүрилген
кычырулу жаан ишке поэттин чумдемелдери бойларынын болужын
жетирген.

Кече ле ул-малынын кийнинин кчпүл жүрген алтайлар бүгүн жаңыс
жерге токынап, коммуналарга биригип, аш, маала саларын баштаган-
дар. Же көп саба улус озогы ла жаткан аайынча журтагылап, маала ажын
керекснбей, оны салбай тургандар. Поэт бу да керектен туура калбаган,
Бу тужында Чагат-Строев «Картошко керегинде кожон» деп жакшынак
улгерин бичиген:

Балазы
Көндбй ойдык казала,
Казала,
Көмүп салдым картопты,
Картопты
Оноң ары мен, эне,
Мен, эне,
Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Энези:

Жердең сабы чыкса ла,
Чыкса ла,
Төзин онын көмөрүн,
Көмөрүн.
Көмөр тушта кичеезен,
Кичеезен,
Ток курсакту болорун,
Болорун.

Бу жаан эмес үлгерде поэттин үлгерлик эп-аргалары сүрекей бийик кеминде көрүнөт:

Балазы:

Камык күчим салганым,
Салганым
Тегин жерге барбады,
Барбады.
Картоп ажым көп бүдүп,
Көп бүдүп.
Тойор курсак табылды,
Табылды

Энези:

Жылу оро казала,
Казала,
Жымжак өлбөгү төжөйли,
Төжөйли
Жылга жийтен ажысты,
Ажысты
Жылулап, бектеп салалы,
Салалы

Качан Совет жан Алтайга келерде, жаңы жаңды элден озо уткыган улустын ортозында поэт П. А. Чагат-Строев болгон. «Уч жүзүн кожон» деп тууязында поэт жаңы жүрүмди мындый сөстөрлө уткыган:

Канду жолду каандардын
Канын чачар ой жеткен
Катуга жүргөн жондорго
Кайрал көрбө күн келген.
Кудай болгон бийлерди
Кургадатан ой жеткен.
Кулга жүргөн албаты
Кубуксынтай ой келген.
Кулга жүргөн бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен жараш Алтайга
Кеен жайым журтатты.

Поэт алтай албатыга Улу Октябрьдагы революция ла улу Ленин керегинде жаңы кожон бичириге амадаган. Же жаңы ла бичикке үренип турган алтай улуска Октябрьдын төс учуры ла онын башчызы Ленин керегинде жартап берерге сүрекей күч болгон. Онын учун поэт алтай албатыга эн жуук, жарт деген чөрчөктөрдүн кебериле тузаланып, «Ойгор-Баатыр» деп тууязын бичиген. Бу тууыда П. А. Чагат-Строев В. И. Ленинди Ойгор-Баатыр деп адап, орус революциянын историязын чөрчөк эдип бичиген. Алтай кычыраачылар бу тууы ажыра Коммунист партиянын историязын, башчыбыс В. И. Лениннин жүрүмин билип, жаңы солун кубулталарла танышкандар.

Ол өйлөрдө бичикке жаңы ла үренип турган алтай албатыга мындый эп-аргаларла бичиген тууы сүрекей жарт болгонында кичинек те алан-

зу жок. Поэт бойнын тууызында Ленинди Ойгор-Баатыр деп адап, кыйын-шырада жаткан бастыра албатыны канайда жөңгө экелгенин көргүзөт. Ишмекчи класстын кеберин поэт Темир-Баатыр, крестьяндардын кеберин — Жер-Кезер деп баатыр ажыра көргүзөт. Бу тууыда Чагат-Стросов алтай албатынын чөрчөктөриндеги эп-аргаларла билгир ле эпту тузаланат (темдсктезе: гипербола, тундештиргени, сюжеди, бичиген ээжиэи).

Тууынын кебери алтай чөрчөктин кеберине жуук та болзо, же автор бойнын чүмдемелинде жаны поэтический шүүлтелерди ле совет улустын жаны амадузын көргүзөт. Ойгор-Баатыр жер устинде ончо жеертерди жоголтып саларда, орчылан устинде ончо албатыга жайым берерге амадайт. Ойгор санаалу баатыр ончо албатыны карындаштып бириктирип, тутпаларга удур апарат. Поэттин мынайда көргүскени — алтай албатыга интернациональный шүүлте берерине жаан аргалардын бирүзм болгон.

Поэт национальный суракты бойнын тууызында класс суракла колбоп көргүзөт. Ишкүчиле жаткандардын класс тартыжузы ол национальный жайымдаш учун тартыжузы. Ойгор-Баатырдын баштаганыла бастыра жокту-гойулар биригип, телекейлик тутпаларла (кнжи кулда-наачыларла) күүн-кайрал жогынан тартыжып, кыйын-шырадагы карындаштарды жайымдаар учурлу.

Же поэттин бастыра жайаандык ижинде эн ле аңыланып турган чүмдемели — ол алтай албатыга текши жарлу «Кара-Корум» деп тууы. Поэттин идеяный ла кееркемел эп-аргалары мында эн бийик ле чындык. Бу тууы көп жылдардын туркунына кепке базылып чыкпаган да болзо, же оны алтай албаты эмдиге жетире ундыбаган. Көп жылдар өткөн, албатынын жадын-жүрүминде көп солундар, солынтылар болгон. Же поэттин бичип салган сөстөрүн алтай албаты ундыбай, чебер корып, бойнын кожондорында кожондойтон.

Алтай албатыны ак бандиттер канайда тоногонун, канайда кыйнаганын, эне Алтай канайда ээн калганын поэт мынайда көргүзөт:

Туруп калды теңкейжиң,
Эли болгон кайран жөндөр
Тозышты калактажың
Сүрлү бүткен мөңкүлери
Жадып калды жалтыражып,
Азыраган ак малы
Артып калды киштежиң
Качкан жоннын ак малың
Кабырып актар айдады
Кесен жараш Алтайыс
Ээн калган немедий
Сунуп баскан туу тайга
Супсай түже бергендий
Сузуп ичкен суу талай
Соолуп калган немедий
Ээлешкен туу тайгалар

Жон журтаган јерлерде
Јонјолой болон өзүп калт.
Жон ыргалын сананза,
Јоктомчылу неме болт.
Турлу турган јерлерде
Турман болон өзүп калт.
Ачу терин сананза,
Ачымчылу неме болт...

Мынайда јангыс ла албатынын шыразын кожо көрүшкен, албатынын ырызын кожо үлешкен поэт бичиир. Јүректин каныла бичилген мындый јолдыктарды не де јоголтып болбос.

«Кара-Корум» деп тууыда Туулу Алтайда болгон гражданский јуу керегинде айдылган. Тууынын төзөлгөзи (тегин де болзо), је поэт јадын-јүрүмди ле болгон керектерди сүрекей байлык ла чокым көргүскен. Тууыда көп јерлер поэтический јанынан сүрекей бийик кеминде бичилген. «Кара-Корум» деп буржуазно-националистический управаны, онын башчыларын поэт сүрекей чечен сөстөрлө шоодып, бойынын сөгүш јайалтазын көргүзет:

Кара Корумнын јуунына
Кардын көдүрбес байлар јуулаг.
Качы, абыс улустар јүрөт,
Качкын-баскын бийлер келет.
Кайыш курлу кара албаты
Кашгалу эжик ачады.
Каруулу сөзин айтпай,
Калас туура туруп калды.

Бийлер, абыстар, есаулдар албатынын баштүлери болгонын поэт чечен сөслө јамандап, олардын чын јүзин албатыга көргүзөт. «Кара-Корум» деп управада, онын ачылган съездинде бир де ишмекчи, бир де крестьянин, бир де малчы турушпаган. Мында башкарып турган улус чындап та «качкын-баскын бийлер, кардын көдүрбес байлар» болгон. Бу управа революционный эмес, реакционный учреждение болгонын, байлар бу управанын болужыла ишкүчиле јаткан улустын канын сорып, Алтайдын јөбжөзин тоноп аларга амадагандарын поэт бастыра алтай албатыга јарт көргүзип берген. Алтай улусты сергелен болоруна кычырган.

Управанын кийинде улуска јадарга күч боло бергенин поэт мындый сөстөрлө көргүзөт:

Албатыны башкарга
Алтай јерине јортодылар
Волостьторго јуун эди,
Болуш-селбик сураидылар.
Болуш деп јуутаны
Бочкого батпас акча болт.
Төлүгө деп алганын
Төбгө коштоп, тартып јүрөт.
Болуш деп тоногону
Бойлоруна келижет...

Бу контрреволюционный управанын съездинде албатынын жадын-
жүрүмин жүзүн-жүүр эсерлер, кадеттер, есаулдар башкарганын шоодып,
поэт олордын сөзиле албаты-жонго олордын санаазын жартайт:

Ээлип туруп эсер айтты:

Эрлү бүткен эр эдим,
Эсер кижжи мен турум.
Элге-жонго элчи этсе,
Эптеп жонды айдарым

Кайыжып туруп, кадет айтты:

Кату башкаруга болуш эдер
Кадет кижжи мен эдим
Коммунист жаңнаг башка
Кандый да жаңга болужарым...

Мендей-шингей меньшевик айтты:

Малга бодолду алтайларга
Меке салза, жонтолор.
Мындый керекти бүдүрөргө
Менег артык жок болор.

Алтай албатыны «алдынан башкарууга» турган улустын меке сө-
зин поэт мынайда көргүзөт. Же алтай, орус албаты олордын жолыла
барбаган, ненин учун дезе, жаан удабай ла Туулу Алтайда журтаган
албаты Кара-Корумнын канду жүзин, карагуу керегин көргүлөп ийген-
дер. Алтай албатыны кызылдардан корыыр деп, Кара-Корум бойынын
черүзин жууган. Же бу черүге байлар ла кулактардан өскө улус
кирбеген.

Бу черүнинг моральный кеберин поэт мынайда көргүзүп жартаган:

Калжу, темек уулдар
Казак болуд жүргүлөйт.
Туралта жок күлүктөр
Дружинага киргилейт.
Уушка жетпес бойлору
Ооско батпас сөс айдат.
Уездке жетпес бойлору
Уйези жок чак табат...
...Актунунг канын ичип,
Акту-карадузын ылтабадылар.
Акту жббжбжж тоноп алып,
Адакы учын санабадылар...

Бу «черү» албатыны корийтан черү эмес, карын, революцияны
базарга, албатыны тоноорго тзззлгбн банда болуп жат. Албаты тоношко
чыдажып болбой салала, колына мылтык алып, Совет жан учун бан-
диттерле тартыжа берген. Актар партизандардын согултазына чыда-
жып болбой, Моңол жери жаар качкылаган. Жетире соктырбаган Колчак-
тын генералдары арткан-калган бандазын жуунадып, андый ок аскын-
тоскын офицерлерин Алтайга ойто экелип, албатынын акту канын тз-
гүп, Колчактын жанын ойто тургузарга албадангандар.

Поэт бойынын тууызында партизандардын ат-нерслү керектерин, олордыг Совет жан учун бандиттерле тартышканын сүрекей жакшы, чокым көргүзет. Албатынын ортозынан өзүп чыккан командирлер Долгихтин, Воронковтыг ла Третьяктын тартыжузын поэт көргүзип, олордыг жалтанбазын, Совет жанга чыдык болгондорын бийик көдүринилү сөстөрлө айдат. Катанду деп журтта жуулган Кайгородовтын бандазын оодо согорго болуп, Долгихтин отряды кижн өтпөгөн карлу мөңкүни ажа бергенин поэт сүрекей жакшы көргүзет:

Бис Кайгородовты базатан
Кату жакылталу улус эдибис
Кайгородовтын бандиттери бистиг
Канысты төгүп, базып та салза,
Коммунист партиянын кереги жаан,
Качап да жегери журт..

Учы-бажы жок тайга. Шуурган. Арыган аттар, жуучылдар карга бадалгылап, канча күнге баргылап жат. Моральный жанынан турумкай эмес кезик жуучылдар сананган санааларын чыгара айдыжып, карлу мөңкүни ажарга мойножып тургулайт. Же бу уур өйдө отрядтын командири, ленинский партиянын чындык уулы Долгих уур айалгадан кайра баспай, жуучылдарына мынайда айдат:

Айдар сөзигер жок по?
Айдарда мени адып салыгар.
Айыл-журтыгарга жаныгар.
Бис коммунисттер, партизандар деп,
Бир де жерде куучындабагар.

Арып, аштап калган улус бойынын командирин жангы ла көргөндий, жүректери согулып, оны аыктап тургандар. Олордын алдында партиянын чындык уулы, кандый да катудан кайра баспас командир турган.

Отряд кенетийин мылтыктарын тутты,
Оничолоры кыйгырышты: «Бисти башта!
Башта бисти, мөкөр командир!
Карагула чылап согужарыбыс,
Кайгородов бандитти базарыс!» — дешти.

Отряд шуурганду тууны ажа коноло, сакыбаган жанынан Кайгородовтын бандазын оодо согуп, партия, албаты адынан бойлорынын агару задачазын бүдүрүп салган.

Бу тууылар жаш үйенин жаантайын кычыратан сүүген бичиктери болуп жат.

Келер өйдө бистин алтай литературабыска көп поэттер кожулар, көп бичиктер бичилер, же ол бичиктердин ортозынан поэт П. А. Чагат-Строевтин бичиген жаан эмес бу бичиги аныланып, көп поэттерге болужын жетирер, иит үйенин жолын жарыдар.

Бистин алтай литературада П. А. Чагат-Строевтин жайаандык ижи бойы алдынан анылу болуп артып калган. Онын эн артык чүмдемел-

дерн өйлөргө таштатпай өдүп келеле, алтай кычыраачыларга эмди де
жаан камаанын жетирип, биске коммунист общество тазоорине болужат.

П. Чагат-Строев

ОЙГОР-БААТЫР

Орчылангын Ойгор-Баатыры
Оскөн жерин көрөргө
Бийик тайгага чыгып,
Бастыразын лаптап шингеди.
Турнабай болгон көстөриле
Туу-тайгаларды өткүрө көрди.
Кеен бүткен эне жер
Кежимче ле жуунап келди.
Туулжын болгон көксиле
Туужы¹ кептү аяладып турды.
Төрөл жеринин албаты-жоны
Текши көзине көрүнүп келди.
Жеткерлердин жеткери,
Жутпалардын жутпазы
Жетен башту жеек жылан
Жерин онын бийлептир.
Камык улусты калактадып,
Кижин канына эжинип жадар,
Көстин жажыла жуунып турар,
Коркышту жеткер табылыптыр.
Коркышту чүмдү брөгө эмитир.
Онын жаткан уйазы
Алтын кийим кийген бойы
Алтын ширееде отурган болтыр.

Жаан жамызын керелейтен
Алтын тайак тайаныптыр.
Бажындагы бөрүктери
Баалу таштарла чүмделиптир.
Эркетендү эжикчилери,
Колтыктайтан колтыкчылары
Айдары жок көп жыландар
Алды-кийинине оролыжадылар.
Жон башкаратан жутпалары,
Алкайтан алкышчылары
Тизе жеңил чөгөдөйдилер,
Тили жеңил алкайдылар.
Ого-бого токтобос
Оок-тобыр жыландар,
Октолышкан ок жыландар
Оноң-мынаң жуулыжадылар.
Көс жедерден алкагылап,
Ун жедерден эрмектенип,
Жеек жыланга мүргийдилер.
Жер тайанып, бажырадылар.
Алкыштарын угуп, жеек жылан
Алтын столды жылдыртат.
Жуулган жыландарын күндүлөп,
Ажанып, жырғап жадат.

2

Жеек жылан сайрап жадарда,
Карлагаштый кара албаты
Кыйын-шыраны көп көрүп,
Коркышту чакка түжүп калтыр.
Өскүрүп, көптөдөйин десе,
Онын табы болуп турат.
Өлтүрүп, жоголтойын десе,

Онын күүни бүдүп калат.
Кыймыраган ар-калык
Коркышту коомой жаткан болтыр.
Ийт аяктан аш ичип,
Ийне үйдинен күн көрүптир.
Бий-жыландарыла жонды тоноп,
Байып жаткан жылан эмитир.

¹ Туужы — мында айдылганы аайынча: кайчы.

Эр-жанына жон кулданып,
 Эремжиген жылан болтыр.
 Жескимчилу жеек жылан
 Жер кыртыжын бийлеп жадат.
 Албатынын аш-кыраларын
 Артыспай, жудуп тураг.
 Колго түшкен кырачы
 Кылгалу ажын жибес эмтир.
 Ашты этсе де, ачападан
 Олуп жадар жаңду эмтир.
 Айдары жок албан-күчтен
 Ал-чагы чыгып калтыр.
 Канайдар да аргазы таппай,
 Калактап-сыктап жаткан эмтир.

Кара жутпа кулданып жаткан
 Кату иштеги ишмекчилер
 Түни-түжи иштегилеп,
 Түш жарыгын көрбөйдилер.
 Иштей-иштей келерде,
 Ич-индери жунулыптыр.
 Албан ишке тургулаарда,
 Арказындагы кийимдери
 үзүлпиптир.

Тирүге эттерин жидирип,
 Тирүге канын сордырадылар.
 Камык эткен жөөжөлөриле
 Кара жутпаны байгызадылар.

3

Албатыдан чыккан алыптар
 Ол шыраны көрүп, чыдабайтыр.
 Ачап-сыйап жыландарла
 Албатыны айрырыга

жуулажыптыр.

Жаңыстан-жаңыстан жуулажар деп,

Алып жакшызы жыгылган эмтир.
 Ишкүчиле жаткандардын

алыбы —

Жетен кулаш тайакту,
 Жер кыртыжы бөрүктү
 Жер көдүрер Жер-Кезер¹
 Канча жылга чыгара
 Жыландарла тартыжып,
 Бир жутпаны өлтүрүп салза,
 Оскөзү ордына тура берер.
 Жетен башту жеек жыланның
 Жетен бажын кеспегенче,
 Жайым жадын болбос деп,
 Сагыжына кирбей турат.
 Темир-Кезер² акызыла,
 Амадулары жаңыс болгонун

билбей,

Канча бйгө чыгара
 Кара жагыска тартыжып жадат.

Ишмекчилердин алыптары
 Алтан кулаш темир маскалу,
 Темир-Кезер ле Жер-Кезер
 Жакшы жазап бирикпейтир.
 Канча жылга чыгара
 Кара жутпала эки башка,
 Камык күчтерин салгылап,
 Кара Жерге тартышкылаган эмтир.
 Жетен башту жеек жылан
 Эки карындашты жаңыстан
 Неме этпей жетип ийип,
 Эки башка тоскырыптыр,
 Олорго болушкан улусты
 Ончозын тоолоп тудуп алып,
 Уур кыңылар кийдиреле,
 Түрмелерге сугуп салтыр.
 Оны көргөн Ойгор-Баатыр
 Айдары жок ачынды.
 Ачу корон кыйгырып,
 Ама-томо сыгырды.
 Жер-кайракан селес эдип,
 Жеек жылан серт этти.
 «Жетен башту жеек жылан!
 Эр өлтүрүп эремжибе,
 Эктү жаагын айрырым!
 Акту жаткан албатыны

¹ Жер-Кезер — крестьяндар.

² Темир-Кезер — ишмекчилер.

Кулданып, сен, амтажыба,
 Ала көзинди ойорым!» — деп,
 Жер торгылта кыйгы салды.
 Отыгын эмди ушта тартып,
 Кымын отты¹ чагып ийди.
 Кызыл жалбыш көрнө күйүп,
 Коркышту жарык боло берди.
 Үч башка тартыжып жаткан
 Эки баатыр-карындаштар
 Акту бойлоры жаңы көрүжип,
 Оны жок узак бйгө
 Одош-тедеш жуулажыптыр.
 Бирлежип тартыжарга
 Бой-бойлорын билишпейтир.
 Канча жылга тартыжып,
 Кара тери тегин агыптыр,
 Камык салган күчтери
 Кара жерге барган эмтир.
 Оны жок жастыргандарын
 Ондоп карындаштар көрдилер,
 Бой-бойлорыла таныжып,
 Кол тудужып, жакшылаштылар.
 Оны көргөн Ойгор-Баатыр
 Отурган тайгазынан түжүп
 келди.

Једип келип, карындаштарга,
 Јакшылажып, колын сунды.
 Олордын танышканына сүүнүп,
 Олорго куучындады:
 «Түней кыйынга өзүп,
 Түней шыралалан карындаштар,
 Таныжып болбой, үч башка
 Темей жерге тартыштыгар.
 Ээн жерге чыккан
 Эски жолды жолдобогор.
 Биригеле тартышсабыс,
 Быжу јенү ол болор!
 Калык-јонды көдүрзебис,
 Кем де биске чыдабас!
 Оодо сокпогодый шинбее
 Орчыланг үстинде биске
 табылбас.

Бойыбыстанг башка

Бисти кыйынанг кем айрыыр?
 Бойыгар эмди слер барып,
 Черүлерди жууп алып,
 Калык-јонды көдүригер.
 Ойто богго келигер».
 «Алгыр черү баштап жүрер
 Алып-күлүк сен болорын,
 Темир черу баштап жүрер
 Темир баатыр сен болорын,
 Јакылтамды јаспа» — деп,
 Ойгор-Баатыр јакып турды.
 Тенеридий күкүрт болды,
 Темир айдый шыңырт болды.
 Алтан кулаш темир маска
 Айга, күнге јалтырап келди.
 Темир черу бажын билген
 Темир-Кезер једип келди.
 Јер тоозыны тенериге чыкты,
 Тегери тоозыны жерге тушти,
 Түн караңуј түже берди.
 Темир маска жүктенип,
 Темир черү келгиледи,
 Темир-Кезер баштап келди.
 Темир-Кезер айдып турды:
 «Орчылангды айладып билген,
 Ойгор-Баатыр, сен баштазан.
 Темир маскам элегенче,
 Темир черүүм үзүлгенче
 Јыландарды токтоктоорым.
 Ачап-сыйап ач јыландар
 Ачу терис ичкен эди,
 Акту күчис јиген эди.
 Ачу корон көп көргөнис,
 Ач үренин үзерибис,
 Ачап кардын јарарыбыс» — деп,
 Темир-Кезер айдып турды.
 Јаткан агаш јада сынды,
 Турган агаш тура сынды.
 Кайа-таштар көчкөлөнді,
 Агын талај ажынды.
 Јаан талај чайпала берди,
 Јаан тайка тумантый берди.
 Јетен кулаш тайакту,

¹ Кымын от — большевиктердин «Искра» деп газеди.

Јер кыртыжы бөрүктү
Јер көдүрер Јер-Кезер
Јер бүркеген черүлү:
«Јуудан куру калышпас» — деп,
Једип келген мында турды.
Јер-Кезер айдып турды:
«Орчыланды айладып билген,
Ойгор-Баатыр, сен баштазан.
Кара бажым кезилгенче,
Кызыл каным төгүлгенче
Јуулажарга келген эдим.
Јер иштеген кара албаты
Јердин ээзи болор јанду.
Јеектеп јонды јиген јылан
Јерге сөөгин салар јанду.
Јер бүркеген черүлерим
Јерге јылан жылдыртпас» — деп,
Јер-Кезер куучын салды.
Ойгор-Баатыр айдып турды:
«Јетен башту јеек јылан
Эр өлтүрүп эремжиди,
Ат өлтүрүп амтажыды.
Үч үйеге јуулажала,
Үч түбинде базарыс.
Эленчикке јуулажала,
Элди-јонды айрырыс.
Үргүлјиге јуулажала,
Үренин јыланнын үзерибис.
Эргек тәзи изигедий
Катан јууга киригер» — деп,
Ойгор-Баатыр куучындады.
Оны уккан алыштар
Карсылдада каткы салды —
Кайа-таштар көчкөлдөндү.
Күрсүлдеде каткы салды —
Күл-талканы собырылды,
Оду сайын таркай берди.
Јер көдүрген Јер-Кезер
Кату јерди кажык бойго,
Јымжак јерди тизе бойго
Чөгрө басып, телчип јүрди.
Јетен кулаш тайагыла
Јерге согуп басып јүрди.
Алтан кулаш темир маска
Айга-күнге јаный тудуп,

Јалбак ташты јара согуп,
Кайа-ташты оодо согуп,
Темир черү бажын билген
Темир-Кезер басып јүрди.
Тоолоп тоозына чыкпас
Темир маскалары мызылдаган,
Темир-Кезердин черүзи
Тартыжуга белен турды.
Јердин чындык ээзи болор,
Јер көдүрер Јер-Кезердин
Јер бүркеген черүзи
Коштой келип тура берди.
Көбө куйагын кийинген,
Катан јепселин салынган
Јаан ийдөлү Ойгор-Баатыр
Белен јуулажарга энчикпей
турды.

Јетен башту јеек јылан
Эркетендү эжикчи јыландарын,
Јууга јүрер јуучыл јыландарын,
Алкыш айдар ак јыландарын,
Оок-тобыр ок јыландарын
Јууп алган јуун этти.
Јеек јылан айдып турды:
«Тас таракай адалу,
Таар тон кийимдү
Ойгор-Баатыр деген кезер
Орчыланга ады чыкты,
Ончо јонды түймедип келди.
Кулдын уулы кул болбоско,
Кудай салган каанына
Кара санап, түймеен тапты.
Јер бүдерде, кожо бүткен
Јеек јылан угымды
Јок эдерге сананды.
Темир черү бажын билген,
Алтан кулаш маскалу
Тенек бүткен Темир-Кезер
Темир черүни јууп алган,
Темей эмес кожулып алган,
Јуулажар деп јыдып јүрү.
Јер кыртыжы бөрүктү
Јетен кулаш тайакту
Јер көдүрер Јер-Кезер

Јер бүркеген черүлү
Јер блаажып жуулажар деп,
Ойгор-Баатырга кожолды.
Тенек бүткен Темир-Кезердин,
Јер көдүрер Јер-Кезердин
Бажын биллип башкарган,
Оморкогон Ойгор-Баатыр
Јаан жуудаң жалтанбас,
Јаантайын баштайтан дийт.
Ойгор-Баатыр оморкобозын,
Ок-тарызы јок болор.
Қыйғылу жуу бистен барза,
Қыймыраган черү барза,
Адар, тудар аргазы јок,
Айдар жаңыс тилдү болор,
Бистин колго јарт түжер.
Јууга жүрер јутпаларым,
Јуучыл черү жууп алып,
Ойгор јуртын жуулап келзин,
Ойгордын бойын алып келзин.
Коронду јаман тилдү эди,
Кодорып тилин үзетем.
Тирү шулмус бүткен эди,
Тирүге тудуп экелзин.
Қызыл тилге бүткен эди,
Қызыл тынын кыйатам.
Ойгор көксин оододым,
Көргүр көзин ойодым» — деп,
Јетен башту јеек жылап
Јерди јара тееп турат.
«Тенек бүткен Темир-Кезерге
Темир кыңы сугар керек.
Темир черүни тоскырала,
Темир казар ишке салар.
Темей јерге жуулашпас — деди. —
Тенегин оның чыга берер,
Јер көдүрер Јер-Кезердин
Јер бүркеген черүзин
Јер башкалай тоскырала,
Јер-Кезерди олјолойло,
Јердин кату ижине салар,
Јерди база блаашпас» — деди.
«Оморкогон Ойгор-Баатырдын
Бажын кезип, будына салар,
Будын кезип, бажына салар.

Јаантайын түймеен табар
Јаан тенек таңма» — деп,
Јеек жылап јакып турды.
Јакылтазын угала,
Јеек жыланның жыландары
Ўбуй-субуй жылыжып,
Ўзун чөлгө батпай барды.
Оролышкан-карчалышкан,
Қыймырашкан-шыркырашкан,
Оңдоп болбос неме болды.
Ойгор-Баатырды жуулап барды.
Удурумкай Ойгор-Баатыр
Ума черүзинле удур келет.
Эки черу туштажып,
Қоркышту согуш кайнай берет.
Темир черүзин баштап алып,
Толголышкан жыландарды
Темир-Кезер бир таладаң
Көс-баш јоктоң жуулай берди.
Алтаң кулаш масказыла
Ары өтсө, алтап муннан,
Бери өтсө, бежен муннан,
Былча согуп бүртүп турды.
Јетен кулаш тайакту,
Јер көдүрер Јер-Кезер
Јер бүркеген черүзинле
Экинчи таладаң жуулап кирди.
Эр-јагына улус кыйнап,
Эремжиген жыландарды
Эт чилеп туурай берди,
Эн чилеп јырта берди.
Ойгор-Баатыр ортозында
Јыландардын јаандарын,
Јутпалардын јутпаларын
Талдап туруп кырып јадат.
Амадузына јединип,
Алтын чүмдү јеек жыланды
Акту бойы өлтүрерге,
Амадап эмди ичкерлеп турат.
Јолын бектеген жыландарды
бүртүп,
Јеек јаланга једип келди.
Ўлдүлериле чабышкылаарда,
Ўлдү мистери тыгынышпады,
Қажызынын да эттери

Кайа-таштый кату болды.
Жыдаларла кадажарда,
Жыда бажы өтпөй турды.
Женишип болбосто Ойгор-Баатыр
Жеек жыланга айдып турды:
«Улустын эткен жепселдери
Бис экүге тыгынбаста,
Ада-энебис жайап берген
Айры колдор болзын» — деди.
Көп куучын жыгынан
Эге-бүгө тартыжып,
Эки алып күрештилер.
Беш жылга күрежип,
Бой-бойлорын женишпедилер.
Тогус жылга тудужып,
Тобракка түшпедилер.
Күрешкен ойлоры узаган сайын,
Ойгор-Баатыр тынып турды.
Баскан буды — темир казык,
Туткан колы — темир каду,
Меке-тегезин көптөдип,
Мергедеерге жыланды жедип
келди.

Жыланның күчи чыгып,
Эр тудары астай берди,
Жер тайанары көптөп,
Женерине бүтпей барды.
Ол тушта Ойгор-Баатыр
Үренин үзетен өштүзүн
Үч темденип көдүрүп чыкты.
Ак айаска жетирип,
Көк аясты көргүзеле,
Көб-корымга арта сокты.
Жылан жерге түжерде,
Жер-кайракан селес этти.
Ташка тийген эди-сөбги
Тайга болуп жада берди.

Агып чыккан онын каны
Талай болуп тура берди.
Ойгор-Баатыр базып келип,
Жетен бажын кезип турды.
Тушка-башка чачала,
Ичи-кардын жарып ийди.
Жудуп салган калык-жон
Чубажып чыгып келди.
Олорго жайым берген
Ойгор-Баатырды алкап турды.
Онын кийинде Ойгор-Баатыр
Өлгөн жыланды өртөп ийди.
Жетен кулаш жер-тамыга
Күл-кубалын собырып ийди.
Жеек жыланның жер үстинде
Жыды жок болуп калды.
Жеек жылан жыгыларда,
Жердин алты үлүзи —
Жайымдалган жаан ороон
Жайым болуп жыргай берди.
Оны айрыган Ойгор-Баатырдын
Орчыланга ады чыкты.
Жуулап бойы жууга барбай,
Жуулап келгенин жандырбай,
Албатызын башкарып,
Амыр-энчү жада берди.
Кулы-бийи жок жадын
Калык-жонго берилди.
Угы башка улустын
Өч-бөндөри жоголды.
Жаңыс билеге биригип,
Карындаштардый жада берди.
Жонды жыргаткан
Ойгор-Баатырдын
Жер-телекейге ады чыкты.
Ишкүчиле жаткандарга
Канча түпкө мөңкү болды.

ЖАҢА БЕДЮРОВТЫҢ ЧЫККАНЫНАҢ АЛА 80 ЖЫЛДЫГЫНА

ОКОПТО БИЧИЛГЕН УЛГЕРЛЕР

«Майдын кыска түндеринде күзүрт-
жаныртуу жуу токтоп калды» дегенинен
ле калжуурган фашизмнинг уйазынын
үстүндө кызыл мааны элбирегенинен
бери төртөн экинчи жыл барып жатка-
нына тен бүдөргө де күч. Ол коркышту
уур-күч, кезикте кичи чыдузы чыдаш-
пагадый 1418 туш ле тун айдары жок
араай жылышкандый. Жөнүнүн кий-
ниндеги өйлөр дөзө сүрөкөй түргөн
өткөн деп билдирет.

Төрт онжылдык биске бүгүн жуу-
чактын төрт жылындый бодолот... Ки-
жиликтин эзем санаазы андый.

Бүгүн бис жуудан жанбаган намыс-нө-
көрлөрис керегинде, суру жок табылбай калган жинттер керегинде, бис-
тин жаныбыста жок төрөөн-тугандарыс керегинде кунукчылду санана-
дыс... Бис жер үстүндө жүрүм учун, слер ле бистин бүгүнгү ле кечеги
күнибис учун тын-жүрүмдерин кыскабай берген жирме миллион совет
улустын ончозынын эземине бажыс энилтедис. Бу төртөн бир жылдын
туркунына жаңы үйелер, жуу-чак дегенин билбес, онын кызыл-кара от-
жалбыжын көрбөгөн, адаларынын ла таадаларынын өдүп чыккан кор-
кышту уур-күчтерин билбеген, же ол ок өйдө жөнү биске кандый баала
жедишкенин билер үйелер өзүп чыдаган. Жаңы өзүп жаткан үйе: «Кем
де ундылбаган, не де ундылбаган» деп чылазыны жоктон айдып жүргө-
ни сүрөкөй жакшы. Ол керектин база бир жакшынак керези төртөн жыл-
дан ажыра өткөн өйдө көндүрө ле фронттын бойында поэт-фронтовик
Жаңа Тодошевич Бедюров бичиген үлгерлерин кепке базып чыгарганы
болуп жат. Бу жаан эмес үлгерлик бичикти Жаңа Тодошевичтин уулы —
поэт Бронтой Бедюров ло поэт Паслей Самык белетегендер.

«Алтай жуучыл жаңары» деген жуунты жаан утка-таскадулу болго-
нында, анайда ок келер өйдө тын учурлу болорында аланзу жок. Чо-
кымдап айтса, бистин литературалык жүрүмисте ол жарамыкту ла бийик

баалагадый керек болды. Бойыгар да бодозоор: ол, окоптордо чүмделген үлгерлер, кайду жуу-согуштардын керечилери, кере болуп жаткан жерден эдилген үлгерлик репортаж болуп жат... Андый кайкамчылу керек алтай үлгерликте мынын алдында качан да болбогон. Алтай литература, бистинг көппациональностьторлу Төрөлистин бастыра карындаштык литературалары чылап ок, Ада-Төрөл учун Улу жуунунг бйлөринде албатынын жуу-жепселдү тартыжузын ла ат-нерелү ижин жаркынду көргүскен.

Кезик бичинчилер жууда бойлоры турушкан. Бүгүн баш айас олордынг күндүлү ады-жолдорын база катап эске алыналы. Олор: бистинг ортобыста эмди жок А. Ф. Саруева, С. С. Суразаков, А. М. Чоков, Исай Тантиев, Владимир Иртанов. Бүгүнгү күнде бистинг ортобыста Ада-Төрөл учун Улу жуунунг ветерандары И. П. Кочеев, А. М. Демченко, И. В. Шодоев жүргүлери. Олор жуу-чак керегинде чүмдемелерин жуунунг кийинде арткан ээми айыныча бичиген деп жартын айдар керек, а Жаңа Бедюровтынг үлгерлери ле кожондоры көндүрө жуу-чак өдүп турган жерде бичилген. Олордынг ат көдүрүп болбос баа-чуузы шак мынызында. Жуунтыннг авторы керегинде бир эмеш элбеде айдып ийелик. Жаңа Бедюровтынг кожончы-поэт ады-жолы туку одузынчы жылдар башталып турарда элбеде жарлу болгон. Ол жылдарда Кызыл Черү ле онынг мактулу башчылары керегинде кожондор бичип турган поэттер Иван Эдоковло, Исай Тантиевле коштой Жаңа Бедюровтынг кожондоры элбеде жарлу болгон. Анчада ла онынг «Командирди сагыганы» деп кожонгын агылап темдектеер керек.

Ол бйлөрдө бис, Чолушмандагы, Балыктуулдагы интернаттарда жадып, үренип тургандар, ол кожонгды байрам күндерде стройдо ла кожоннынг урокторында тынг көдүринилү ле өкпөорин кожондоп туратаны эмди ле көгүс-санаамда жыгырап туру:

Келжат, келжат командир —
Кызыл Черү геройы.
Э эх, эх ха ха!
Кызыл Черү геройы!

Кыскарта айтса, Жаңа Бедюров агылу тематикалу поэт болгон. Эки сөслө оны «жуучыл-патриот» деп айдарга жараар. Анайда айдары жолду. Онынг бастыра жүрүми жуучылдынг жолыла колбулу өткөн ине.

Ж. Т. Бедюров 1907 жылда Оймон волостыто, эмдиги Көксуу-Оозы аймакта Корумду журтта чыккан. Жаш туштан ала Туулу Алтайда жаңы жүрүмди тюзөөринде турушкан, башкарунынг кычырузыла 1928 жылда Ыраак Күнчыгышта Кызыл маанылу агылу черүде турарга атанган алтай иниттердинг бирүзи болгон. Ол 1929 жылда КВЖД-да кыдат милитаристтерди оодо согорында турушкан. 1934 жылда РККА-да службаны божоткон согында оны ичбойындагы керектердинг органдарына иштесерге ийгендер.

Менин санаама Жаңа Тодосевич Улаганнынг РОИКВД-зында иш-

теп турган тужы кирет. Онын гимнастерка-чамчазынын жакасында үч үчтолык, жегинде дезе чекисттердин тагма-темдеги — куйак ла жыда көрүнөт. Эмдиги өйдө болзо, ол подполковниктин жамызында болгон.

Жаңа Бедюров Ада-Төрөл учун-Улу жуунун баштапкы күндеринен ала онын жеңүлү күнине жетире от-калапту жерлерде болгон. Жуу-согуштарда ат-нерелү керектери учун жуучыл ордендерле, медальдарла кайрадаткан.

Коммунист J. Т. Бедюров фронттон жанып ла келеле (ол эки кол-тык тайакту болгон), жада каларга жетире (1961 жылда) олыды жок иште болгон. Жуунун кийиндеги жылдарда ол чүмдемел ишти таштабаган, бойынын жерлештеринин иштеги ат-нерези керегинде үлгерлер ле кожондор бичиген. Онын фронттогы бичиген лирикасын алар болзо, ол үлгерлер саргарып калган дептерден ле дневниктерден алылган. Мен ол үлгерлерле он жыл кирези мынан озо таныжала, жарлаарга жараар деген шүүлте бичигем. Же, эмди көрүп турза, ол жуу-чактын от-жалбыжына алдырткан, жуу-согуштардын ортозында ооктордо ло блиндажтарда бичилген үлгерлер узак ойгө жарлалбай артып калган эмтир. Же бот, учу-учында озор ак-жарыкка чыкты. Автордын дневниктеринде бичилгенинен бис онын үлгерлери кепке базылар, макка чыгар амадулу эмес, бойынын ла күүн-санаазына келиштире бала-барказына укаа эдип бичилген деп билип аладыс... Жуу-согуштар ортодо каа-жаада учурап туратан кыска бош өйлөрдө, жер туранын ичинде жүк ле элбегден турган жарыккыштын жанына жууктап, ол жалмаштагы сумказынан дневниктерин кодорып, үлгерликтү ле прозалу жолдыктарды чүмдеп отуратан. Ол жолдыктарда, айла, сүрекей тыг утка-патриот ийде бар болгон деп темдектеер керек. Бу жолдыктарда бойынын улу Төрөлин, бойынын калыгын сүүген патриоттын, коммунисттин, жуучылдын акту жүректен айткан шүүлтелери салылган. Ол кыска да болзо, же шүүлтези аайынча терең учурлу жолдыктарда өлүмди көстөг-көскө көрүп турган кижинин санаалары, онту-сыстары, күүн-табы бириктире айдылган. Онон жең жастанып жыгылган нажы-жуучылдар керегинде коронду сарнаалар, удабас келер жеңү, төрөби-тугандар, сүүген эш-нөкөри, төрөл Алтайш, бурылып жанатан ижемчи керегинде шүүлтелер угулат... Мыны жуунтыга кирген үлгерлердин ле кожондордын аттары да жарт көргүзөт. Уксагар да: «Күндүлөп жоныс алказын», «Төрөл жеримде амыр жүрүм», «Амыр жүрзе бирикпей...», «Атту черү кавалерист», «Жеңү келген тужында» ла онон до өскөлөри. Бу үлгерлерди кычырып тура, бис алтай жуучылдын көгүс-санаазын жуук билип турганыстый бодолот. Шак бу үлгерлерден жуунун сыркын тыныжы, ол жуу-чактын чындык жандары жап-жарт эзелет. Бистин алдыбыста совет киж, солдат ла поэт, Төрөлинин коручызы бүткүл бойы тура берет. Мынан кандый бир үлгерди анылап темдектеерге болбос, ненин учун дезе, бу жуунтыга кирген үлгерлер ончозы жаңыс темага — фашизмди оодо согорына, Советтердин жерин олжочылардан жайымдаарына, Жеңүни жууктадарына.

Јана Бедюровтын јуу тушта бичиген үлгерлери алтай улустын жанжыккан кожон культуразыла јуук колбулу болгоны анылу ајарулу. Олордын көп сабазы оос чүмдемелдерден башталат эмезе оныла колбулу. Је автор фольклорды албанла суга салып турган эмес, үлгердин эстетикалык күүлигин байгызарга тузаланганын темдектеер керек. Автор бойынын үлгерлерин кожоннын үйелерине келиштире, алтай калыктын үлгерлеринин тебүзинен кыйышпай, оос чүмдемелдин жанжыгузынан јана баспай бичиген. Темдек эдип көрөли:

Јеерен адым семисте —
Јеленин дезем, јер кату.
Кайран јееним урады,
Барар эдим, чак кату.

Јага Бедюровтын үлгерлик бичимел јайалтазын көрүп тура, бис оны жанарчы поэт деп, алаңзыбай айдар аргабыс бар.

«Алтай јуучыл жанарында» јуу-чакту кату јылдардын канла, тарынын јыдыла кожулган онту-сыктары шингип калган. Үлгерлик жангыс ла јенүге ичкери, јескинчилү өштүни оодо согорына ууландырылган. Је үлгерликтег бис јуучылдардын көксине теренг эбелип, јүрек-буурына томылып турган сөстөрдн угадыс. Ол јолдыктарда сүүш те керегинде тема бар. Јага Бедюровтын «Алтай јуучыл жанары» деп бичиги — јуудан јанбаган солдаттардын ла эзен арткан ветерандардын үндери:

Мен өлүп те калзам,
Мениг талдама јүрүмим
Качан да албатынын кожогында
Ундылбас мөнкү артар
Мен јоголып та калзам,
Мениг јакшынак кебимди
Албатым бир де ундыбас —
Јараш тагдакка тунгдеер

Поэт бүгүн бистинг ортобыста јок, је онын үлгерлик јолдыктары артып калган, эмди де тын утка-таскадулу ийде. Ол јолдыктар јуучылдын агару керегинин, јана баспазынын, патриотизминин, најылыктын ла карындаштыктын јозогы болуп артар. Бу јолдыктар өлүм-шыралу јуунын көрнөбзин өдүп чыккан. Олор авторло кожо фашизмнин базынчыгына удур тартыжуда болгон, бүгүн де бойынын күндүлү јеринде.

С. С. КАТАШ

ЭЖИМНИНҢ КОЖОНДОРЫ*

Эки кулак серт эдип,
Элик кайда туру не?
Эки көзи мелтиреп,
Эжим кайда жүрү не?

Айры кулак тийижип,
Аңдар кайда туру не?
Ал-санаазы кунугып,
Агам кайда жүрү не?

* * *

Кызыл-чоокыр кучуйак
Кырга качан конгой не?
Кызыл-күренг ол эжим
Кыйыннаг качан келгей не?

Кара-чоокур кучуйак
Карга качан конгой не?
Кайран жакшы ол эжим
Каргыштаг качан жангай не?

* * *

Кара-чоокур кучуйак
Калыг агашта ол барды.
Кара-күренг үүрелер
Канду жууда ол барды.

Кызыл-чоокур кучуйак
Кыр-тайганы ол ашты.
Кызыл-күренг үүрелер
Кыйынду жууга ол барды.

* * *

Туйук көлдин туманы
Тууга качан чыккай не?
Туйук кара кабакту
Көзимнег качан чыккай не?

Кара көлдин туманы
Кайага качан чыккай не?
Кара туйук кабакту
Көксимнег качан чыккай не?

ЭЛЕЙЕКТИНҢ КОЖОНЫ

Эмил сайлу ол кузук
Эзенде жылда чыккай не?
Эптү жүрген карындаш
Эбирип качан келгей не?

Кара сайлу ол кузук
Кажы жылда бүткей не?
Кару жүрген карындаш
Кажы жылда келгей не?

* 1. Бедюров алдынан бойы үлтерлер бичигенинег башка, жууда жүрүп, Алтайын, албатызын, бала барказын санап, алтай кожондордунг күүэиле, эбелтезиле чүмдемелдер жайаган. Олордунг кезигиле таныжыгар (Редакциядан).

ЈУРЧЫМ КЫМЫСТЫҢ КОЖОҢЫ

Јети јашту јеереним
Јерин санап киштептир.
Јер түбинде ол јестем
Јуртын санап кунуктыр.

Алты тиштү ак-боро
Алтайын санап киштептир.
Акту түште ол јестем
Алкыш санап эриктир.

Айланып эткен алтын күүк
Эм јайгыда ол эдер.
Алтын сынду јестеме
Акту сөзим чийерим.

Эмил сайлу кузукты
Эм јайгыда чертерим.
Эрлү бойы јестеме
Эзендү сөсти чийерим.

Айланып аккан талайды
Айакка тозуп амзадым.
Алтай түбинде јестемди
Айлар өткүре сакидым.

Көгөрип аккан талайды
Көнөккө тозуп амзадым.
Көрүнбей барган јестемди
Күндер ажыра сакидым.

УУЛЫМ АРАНЫҢ КОЖОҢЫ

Ак чечектин бажында
Адару качан конгой не?
Алтын ошкош ол адам
Айланып качан келгей не?

Көк чечектин бажына
Көбөлөк качан конгой не?
Күндүлү кару ол адам
Көрүнүп качан келгей не?

17 ноябрь, 1944 ј.

БАЙКАЛДЫҢ* КОЖОҢЫ

Арсыл-керзил тайганын
Акту јерин мен көрдим.
Азыйда барган агамнын
Амыр жүргенин мен уктым.

Кара агашту тайганын
Кажагар јерин мен көрдим.
Качангы барган агамнын
Картычказын мен көрдим.

* Байкал — поэтин ачызы, эмди Карагол-Оозында јаткан Б. К. Чекурашев. Онын эске алынганыла, олар жуу тужында чындап та үлгерлү самара бичиктер алып, Јаңа Тодошевичтиг бичигенин энчикпей сакыйтан.

Ак-боро түктү адыгар
Арыбазын качан да.
Акту жүрген бойыгар
Алтын кептү ол жүргер.
Кара-боро адыгар
Калапту салкын ол болзын
Кару жүрген бойыгар
Кату кептү бек болгор.

Үкүбейтен боро ат,
Оштүлерге чике бар.
Улду туткан ол колунг
Узулбезин качан да.
Карайлаган кара ат,
Калапту казыр ол манга.
Канду жууда, карындаш,
Карыкпагын качан да!

Айланып минген аргымак
Арыбазын, агалар.
Алдында барган бойыгар
Айланып ойто жаныгар!
Ойнодып минген эрјине
Омок ло болзын, агалар.

Озолой барган бойыгар
Ойто Алтайга жаныгар.
Саадак туткан колугар
Сал ошкыш бек болзын,
Улду туткан колугар
Изү оттый ол болзын!

26 ноябрь. 1944 ж.

УНУТПАСТЫҢ КОЖОНЫ

Кара тай болзом кайдадым,
Отоп жүрер ол эдим.
Канатту болзом кайдадым,
Кайып келер ол эдим.
Куран болзом кайдадым,
Отоп жүрер ол эдим.
Учатан болзом кайдадым,
Учул келер ол эдим.
Апагаш торко платочек
Алын карманда ол жүрү.
Алтын ошкош айткан сөс
Алтан јылга ундылбас.

Көпөгөш торко платочек
Коштой карманда ол жүрү.
Көстөп айткан сөзигер
Күмүш ошкош билдирди.
Кара тайды тударга
Кара армакчы бек болды.
Канчындарга сакыырга
Кайран ойын эм келди.
Боро тайды тударга
Боро армакчы бек болды.
Бойдондорды сакыырга
Быйанду сөзис эм келди.

Кызыл-боро ол адым
Арыганы бу туру.
Кызыл-күрен эр бойым
Кугарганым бу туру.

Ак-боро адым ол калза,
Ак кумакка кем көмөр?
Акту бойым ол калзам,
Ак торкого кем ороор?

Көгөрип жаткан көк теңис,
Көндүгип сени кем кечер?
Көк чечектү Алтайым,
Көөркөп сени кем көрөр?
Айланып жаткан ак теңис,
Айланып сени кем кечер?
Ак чечектү Алтайым,
Амадап сени кем көрөр?

Жаш агажы болгожын,
Бүри сергибес Алтайым,
Жайгы куштар болгожын,
Уни серибес Алтайым.
Седен-жараш Алтайым,
Сени санап эрелдим.
Улу жуунын жеринде
Улу тынып эриктим.

УЗБЕК КАДЫРОВ КОЖОНДОГОН

Бедюровтың ол ады
Колтыгында канатту.
Канду жууга киргенде,
Жалтырады үлдүзи.

Кош аркага барганда,
Койон аңдар мантады.
Колмылтыгын тударда,
Кодырлу фашист бир качты.

Кайа-ташка чыгарда,
Казыр аңдар манташты.

Каптыргазын кармаарда,
Каршу фашист бир кетти.

Алтай жуучыл жүрүмү
Күмүш кептү жалтыра!
Бөрүлердин жуузында
Бөккө кептү жаңыра!

Жаңа Тодош жүрүмү
Жалкын кептү жараш жүр.
Жаан жуунын ортодо
Жажыл болоттый бек жүр.

23 февраль, 1945 ж.

Бий-Кадынның белтирин
Бийеледип кечелик.
Бийик-Сур деп адысты
Бирге сыймап минелик.

Кадын-Бийдин белтирин
Карайладып кечелик.
Кара-Сур деп адысты
Кайран түгүн сыймайлык

Кыра кезер чалгыла
Кескен чилеп кезерис.
Кылдан чичке тыныбыс
Кыйылганча жүрерис.

Өлбн кезер чалгыла
Кескен чилеп кезерис.
Өлбнбн чичке тыныбыс
Кыйылганча жүрерүс.

Жаңа Бедюров жаныс та үлгерлер чүмдеген эмес, је жуу-согуш се-
лереген туштарда дневниктер база-бичиген. Онынг дневнигинен алыл-
ган үзүккө таныжыгар. Орустап ла бичигениле салып јатканыбыстыг
төс шылтагы слерге ол ойдинг тыныжы сезилзин, ээзини соксын. Экин-
чиде, олар — эмди историйанын документтерп, от-көрийб ортодо эткен
јуучыл репортаж (Редакциядан).

ЗДРАВСТВУИ, 1944 И!

Прожит большой год, пройден важный этап на пути к победе. На-
ступает новый год, с которым связаны большие надежды человечества.

Навстречу грядущему году мы идём с рожденной в борьбе песней,
новым гимном нашей великой Родины:

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Знамя советское, знамя народное
Пусть от победы к победе ведет!

Пройдет и этот год. И когда ты, товарищ, будешь встречать дома
в кругу семьи, родных будущий новый 1945-й год, ты вспомнишь свои
боевые будни, своих храбрых друзей, с которыми вместе ковал ты по-
беду, завоевывал свою славу.

Подымем же, товарищ, нашу солдатскую чарку за Родину нашу,
за счастье народов, за нашу победу!

1943 год начался со Сталинграда, и он закончился наступлением
на Витебск и на Бердичев. Пусть военные обозреватели измерят прой-
денный путь — от Владивостока до Херсона и от Воронежа до Киро-
стени.

Истекший год все предрешил. От Кавказа до Днепра. От Египта
до Италии. Есть русская поговорка: не удержался за гриву, не удер-
жишься за хвост. Ее вспомнишь при зрелище отчаянных контратак гер-
манской армии. Они не удержались на Волге, не удержаться и на
Двине.

1944 — эта цифра кажется непривычной, но я ее вижу начертан-
ной на граните и мраморе: год победы. Эта клятва наша и всего че-
ловечества. Земля стосковалась по колосьям и сердце стосковалось по
счастью.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ ОЙРОТА

Бесстрашные, честные, стойкие сыны и дочери ойротского народа! Матери наши, вскормившие нас грудью, и отцы, передавшие нам свое благородство, шлют нам горячий, как лучи солнца, привет и благославляют нас неустанно идти вперед, мстя без пощады.

Пусть неугасимым огнем ненависти к врагу горит у нас в сердцах кровь наших отцов! Пусть любовь матерей наших обогревает нас от вражеских пуль!

Герой-ойрот, о подвигах которого будут спеты песни и рассказаны легенды! Наши дети берут с нас пример, гордятся нами и, вручая свои судьбы в наши руки, шлют нам поклон, полный надежды и уверенности в нас.

Джигиты-ойроты, львы, в чьей груди бьется сердце Алтай-Бучая, Алып-Манаша, несущие смерть зверям над облаками и в морях, в горах и долинах! Наши подруги, исполненные верной любовью к нам, родственники и соседи, которые повторяют наши имена с гордостью, шлют поклонны по числу звезд на небе, по неисчерпаемости воды в реках.

Вот уже два года гремит война на фронтах. Война беспощадная, война кровавая. Война не на жизнь, а насмерть. Война против головорезов, собранных со всей Европы. Война против озверелого, коварнейшего и злейшего врага.

Под непрерывным ливнем снарядов, под шквалом бомб и мин бросаются в атаку храбрые джигиты на свору разбойников, уничтожают врага и рвутся вперед, освобождая город за городом, аул за аулом.

Ойротские джигиты идут в атаку рука об руку, плечом к плечу, сердцем к сердцу с сыновьями всех борющихся за свободу советских народов. Как мы любим свою Родину, свой народ, так мы, ойроты, не щадя свои силы и жизни, грудью защищаем каждую пядь родной земли на фронтах от моря Белого до моря Черного, от кавказских гор до пыльных степей Украины, от Балтики до Кубани.

Честь и слава народным батырам! Честь и слава героям-фронтовикам ойротского народа! Бессмертие и вечная память павшим героям-сыновьям ойротского народа!

Ойрот БЕДЮРОВ. 1942 год

ОЙРОТЫ

Ойрот и конь — это нечто неразлучное.

В силу специфических условий жизни и быта ойроты обладают качествами чрезвычайно важными для воина. Ойрот круглосуточно находится около своего стада. Всю свою жизнь он проводит в походе, по-

стоянно кочуя по горам за стадами, охраняя его в условиях сурового и резко меняющегося климата.

Ойрот стойко переносит мороз, жару, непогоду. У него веками выработалась необычная подвижность, особая острота зрения, чуткий слух, повышенная наблюдательность. Ойрот — природный закаленный боец, меткий стрелок, быстро ориентируется в боевой обстановке. Ойротское войско не знает усталости в бою. Выносливость его удивительна. Он безропотно переносит лишения и невзгоды походной жизни, холод и метели. Презрение к смерти, храбрость и отвага, готовность умереть за Родину — таковы его характерные черты.

Смелый ты, ойрот, смелый! Ты борешься за великое правое дело. Ты — солдат армии пролетарских борцов за свободу, самой многочисленной армии, самой могучей армии в мире. Так смелей же, ойрот, верный сын Отчизны, вперед на врага!

1942—1944 годы

ИЗ ЛИСТОВ ФРОНТОВОГО ДНЕВНИКА

Период жарких, тяжелых боев под Воронежом.

В эту ночь я снова был дома в родном краю, в далеких горах Алтая — Ойротии.

Я скакал по горным тропам и лесам Каракола. В лицо бил горячий ветер, а под копытами моего скакуна шелестела высокая трава.

Эх, Алтай, Алтай, Ойротия — ролина моя! Край безбрежный, необъятный. Я пел и слагал о тебе прекрасную песню. О вольной нашей жизни, о широкой стране нашей, о богатой земле, о дремучих лесах и высоких горах, о быстрых реках Катунь, Урсуле, о снежном походе партизан и верных людях — героях я пел...

И вот уже виднелся знакомый ёзёк (селение). Я осадил коня и, соскочив с него, зашел в юрту и там у очага я увидел подругу жизни — Чечек. Увидел Розу такой, какой была она в первые дни нашей радостной любви.

Она вскочила на ноги, блестящие таналары зазвенели в толстых косах, заиграли, спадая с бёрик — лисьей шапки на лоб. Я бросился вперед, протянул к ней руки и... проснулся.

...Было 5 часов утра. И было еще темно. Было серое, туманное небо и только на востоке чуть порозовели облака, подумалось — это от многих многодневных нестихающих жарких боев. Я долго лежал и не мог прийти в себя. Тоска сжимала мое сердце: здесь все было по-иному. И лес был другим, незнакомым, и степь, и роша казались иной.

Вблизи гулко разорвался снаряд. Эхо далеко разнеслось по лощинам. Затем быстро, бреющим полетом пронеслась стая немецких самолетов, дав несколько пулеметных длинных очередей и одновременно

сбросив десятки авиабомб. Я вскочил и долго прислушивался.

Там, за лощинами, у опушки леса и на окраине города стояли немцы, их замаскированные минометные батареи. Это они оторвали меня от родных гор Алтая, от мирного труда, от Розы и моих маленьких детей: Ары, Эммы и Элочки. Это они здесь, на горке разрушили бомбами и снарядами высокое, прекрасное здание пионерлагеря. Это они превратили вон тот поселок Дома отдыха и электростанцию в руины развалин. И это они рвались туда, на восток к моим родным краям Алтая, чтобы сжечь наши ёзёки (деревни) и юрты, разорить поля, нашу прекрасную землю и ограбить наши богатства, забрать наш скот и замечательных кавалерийских скакунов, затоптать танками наши колхозные ёзёки, залить наш священный Алтай кровью его народа.

Нет, не допущу я этого! Клянусь именами бесстрашных и бессмертных ойротских богатырей: Ойрота, Алтай-Бучая, Алып-Манаша, Ак-Тайчи, Канзабия, что верой и правдой служили Родине. Могучая сила отважных ойротских батыров, мечом и клинком, пулей и стрелами уничтожавших врага, воспела во множестве народных песен и сказана-пересказана в легендах. Во веки веков не померкнут и будут жить вечно их имена.

...Каждый метр нашей территории, захваченный врагом — это жизнь и судьба советских людей, наших братьев и сестер, отцов и матерей, жен и детей. Это хлеб для армии и тыла, металл и топливо для промышленности и транспорта, снабжающих армию боеприпасами и вооружением. Судьба Родины, судьба нынешнего и последующих поколений в наших руках, воинов РККА. Ни шагу назад! Стоять насмерть! Нет времени размышлять и колебаться, ибо моя кровь, моя жизнь принадлежит не мне, а моему народу, моей Родине.

А после наших общих побед над гитлеризмом я должен вернуться в родную семью и, переваливаясь с ноги на ногу, побегут ко мне навстречу мои дети, перебивая друг друга, будут жаловаться и рассказывать о своих делах, юных забавах и будут спрашивать, засыпать папу волнующими нескладными вопросами о делах кровавых, битвах за Родину. Тогда не будет конца радости нашей семьи...

* * *

— Погоди, что это я размышляю! Ведь мне приказано сегодня, ровно в 6 часов утра, 16 августа прибыть к командиру и комиссару 1 батальона на командный пункт, что находится в пяти километрах, на западной окраине Воронежа.

Я разбудил своего помощника, боевого товарища, бронейщика Хохлунова. Он тоже сибиряк, из Новосибирской области. Колхозный бригадир, этот бесстрашный воин, часто рассказывал о богатствах своего колхоза. Он очень сожалел своего командира роты, лейтенанта Белоглазова и политрука Ермакова. Сибиряки, оба пали смертью

храбрых 21 июля 1942 года в районе под Воронежем у кожевенного завода.

— Ты остаешься за меня. Подъедут старшины, отпустишь им боеприпасов. Кроме этого подъедет наш ездовой тов. Черепко. Выдай ему несколько ящиков патронов и винтовочных. Всего 5 ящиков и ящика три гранат. Пусть он сейчас же доставит на командный пункт батальона. Меня ждать некогда. Я иду, чтобы в 6 часов быть там, понятно? Ну, прощай, если убьют или перехватят, присяге не изменю!

Прощаясь, Хохлунов предупредил:

— Товарищ старшина, берегите себя, маскируйтесь. Я вас жду к 9 часам, приготовлю завтрак и сварю конину, что убило вчера бомбежкой.

— Хорошо, товарищ Хохлунов, не беспокойся. Я вернусь, но не забывай — бесстрашный герой отдаст всю отвагу своего сердца в боях за любимую Родину, за счастье и независимость... Если меня убьют, прошу тебя написать моей семье. Адрес я тебе дал. Ну, еще раз пожмем друг другу руки. Пока, мой друг и боевой товарищ!

И вот я иду к командному пункту батальона. Продвигаюсь быстро, почти бегом. На пути разбитые блиндажи, воронки от снарядов, авиабомб, окопчики, щели и разбитые танки. И тела наших бойцов, еще не захороненных, дальше — подбитые немецкие танки, валяются свежие и старые трупы поганных фашистских вояк, офицеров и солдат.

Стоп! Я заметил на северо-западной окраине города группу идущих. Кто они бы ни были, нужно немедленно узнать для чего они идут. К моему счастью, впереди большая щель. Я — туда. На прицельном расстоянии я узнал. Это немецкие разведчики в составе 7 человек. В черных касках и зеленых шинелях. Человек военный, сами знаете, нет времени на размышления и колебания. Я должен всех этих бандитов угостить свинцовым завтраком. Я отличный стрелок. Надеюсь на свой глаз, надеюсь на свой безотказный карабин, у которого нет штыка — он больше на вооружении наших кавалеристов.

Поглаживая заряженный на пяти патронах карабин, снял предохранитель и проверил на ремне две гранаты Ф-1. Все готово!

К моему удивлению, фашисты разбились на три группы. Двое пошли по левую сторону. Еще двое на правую сторону и трое идут прямо на меня. Подпустив их на расстояние 200 метров, всех троих с трех выстрелов проводил на тот свет. Сам себя не выдавая, наблюдаю, как я сидел, ожидая волков на переходе в далеких горах Алтая.

Правая группа тоже показалась в щели. Но только показывает на штыке каску. Врешь, меня не обманешь, я старый, прожженный волк! И в это время около каски показалась поганая рожа фашиста, который получил сладкий завтрак. Я увлекся вторым, также показывающим мне каску на штыке, куда приготовился спустить курок, как вдруг возле левого уха раздался роковой выстрел автоматчика и подбил кисть левой руки.

Я на секунду растерялся, можно сказать, присел. Меня вроде оглушило. Нет, я сын своего народа, я армейский большевик, я верен принципам коммунизма! Я не изменю присяге! Знаю, фашист стрелял в меня, чтобы ранить, а потом взять живьем в качестве живого документа (языка) и получить за это награду — за поймку большевистского агитатора. Он крикнул: «Руки вверх! Иди сюда!»

— Нет, врешь, ты меня не взял и не возьмешь! Сыны октябрьской победы, хранители ленинско-сталинской чести и славы никогда не покоряются и не склоняли перед врагами головы и не склоняют! С этой мыслью я бросил гранату одну за другой в стоящем от меня 10—15 шагах и решавших мою судьбу фашистов. Брошенная граната изорвала их на клочки. В это время тот, оставшийся в живых, фашист открыл по мне огонь из автомата и другие фашисты оттуда, откуда шли семеро. Но я по-пластунски отполз и укрылся за танк: им так и не пришлось выполнить своей задачи добытия языка.

Шесть матерых бандитов погибли бесславной смертью от руки советского бойца.

В этом неравном эпизоде подоспели товарищи по оружию, 10 красноармейцев и один командир. Можно сказать, выручили меня. Они оказали мне первую помощь, и направили в санпост. Командир был с одной шпалой; капитан или старший политрук. Он меня поблагодарил, записал мою фамилию, имя и отчество, должность и звание.

Он сказал:

— Вы, товарищ старшина, настоящий герой. Я сообщу вашей части комиссару дивизии.

Но я совершенно упустил из виду узнать этого командира, кто он и какой части. Не было времени, да и некогда. Только из красноармейцев один мне сказал, что они ищут своего командира.

Хотя этот незнакомый командир может просто сказал и похвалил за мой подвиг, как он выразился: «Я вас наблюдал с помощью бинокля. Обязательно сообщу комиссару вашей части, и правительство вас наградит по заслугам!» Я ему ответил, что мой долг бойца, большевика — это как можно больше и беспощадно уничтожать немецких захватчиков, где бы они ни находились, откуда бы они ни появились.

Героем должен быть каждый воин РККА, сражавшийся на передовой линии огня.

* * *

Дорогие друзья, боевые товарищи ойроты, алтайцы, казахи, узбеки, русские, украинцы, белорусы, эстонцы, литовцы, латыши и многие другие национальности и народности, входящие в нашу славную героическую РККА и защищающие нашу славную Родину! К вам я обращаюсь: не верьте немцам, когда они зазывают вас к себе. Нет зверя хищнее их в плену. Вас будут бить, пытать, прижигать раскаленным железом.

Товарищи! Если вы любите Родину, наше богатство, наше приволье, ее славу, ее боевые товарищи, то бейте фашистов беспощадно, без жалости, без страха, как говорится, бей снарядом, а где прикладом, где гранатой, а где лопатой, где напором, а где измором, где походом, а где обходом, где тараном, а где обманом — рассчитайся с врагом поганым.

Товарищи танкисты, артиллеристы, летчики, конники, пехотинцы, бронебойщики, саперы, пограничники-чекисты! Мы помним подвиги Чапаева и Котовского, Щорса и Пархоменко. Мы знали, что рано или поздно Родина даст нам в руки оружие и в грозные для нее дни призовет защищать нашу землю.

* * *

Мы, воины советского народа, с молоком матери впитали беспредельную любовь к Родине и смертельную ненависть к ее врагам. Впереди тяжелая и упорная борьба с озверелым и хищным врагом. Но нас, советских людей, ничем не запугать, не на таких напали.

Лучше погибнуть на поле брани, чем жить в батраках у гитлеров-помещиков — вот девиз нашей армии, армии юных бойцов. Мы победим, ибо живет и будет жить наш великий народ.

Начальник боепитания 1 батальона
845 с/п и старшина 2 стр. роты,
старшина Янга Тодошевич БЕДЮ-
РОВ. Полевой госпиталь 2645, III от-
деление, 1942 год, сентября 3 дня.

* * *

...Меня вырастил комсомол. Меня воспитала партия большевиков. Мне доверил советский народ, правительство, командование. Я оправдал это доверие, заслуженно получив военное звание младшего лейтенанта. И я оправдаю еще больше это звание в бою, в этом можете быть уверены.

* * *

Прошу, пишите, мои товарищи-друзья. Сами знаете, какое большое значение имеют ваши письма. Письмо на фронте — это золото, источник силы, это пополнение свежей кровью после ранения, это могучие силы жизни и шинель, примерзшая к земле, кажется теплой и палящая жара переносится легче, а усталость смывает как внешним ливнем. А если нет долго письма или оно неласково, тогда за пазуху шинели заползает злая обида и точит сердца, как червь яблоко.

* * *

Мы радуемся своим успехам и успехам своей части и мы плачем, отпуская в братские могилы тела любимых боевых друзей, товарищей по оружию.

Мы трепещем от радости, разглядывая пожелтевший портрет сынишки или дочурки или наивный простой платочек подруги из дому, который пронес через пламя, дым и кровь войны.

* * *

Товарищи, очень хочется жить, жить, дышать, ходить по земле, видеть небо над головой. Да, очень хочется жить, увидеть победу, прижать к шершавой шинели кудрявую головку сына, дочерей... Какая красивая мечта, только подумать! Порой обидно, что товарищи получают от друзей письма, а я нет. Если мое письмо получит кто-нибудь из знакомых и друзей, то пусть напишет мне за всех близких и дальних.

* * *

На войне боец без женщин живет, без детей, без семьи, в его душе много нежности остается, злость расходуется в бою, нежность — только на товарищей.

...Приходится много ночей подряд не смыкать глаз, перенося тяжести и боль, усталость в боях и походах. Как мило, как радостно, когда твои дорогие боевые друзья получают весточки из родных краев и тут наливаются новые силы, приходит бодрость, энергия.

Да, жизнь тяжела: она властно требует от нас жертв, но она же закаляет наш дух. Она дает нам силы для подвигов.

* * *

Милая! Старайся поменьше думать обо мне, а самое главное, не думай о смерти. Вспомни о тысячах женах, мужья которых тоже ушли на фронт. Вспомни, что мы не одни в этот грозный для нашей Родины час. С нами лучшие люди всего мира орлами поднялись против фашизма. И, шагая с ними плечом к плечу, мы боремся за то, чтобы грядущим поколениям не пришлось переживать страдания, какие переживаем мы; мы боремся за нашу Родину Советов, за нашу свободу.

Когда видишь звериные рыла фашистов, то особенно отчетливо сознаешь свой долг — как можно скорее покончить с ними. Нашу страну они хотят превратить в смрадную тюрьму.

Мне часто приходится видеть в освобожденных нами селах и городах замученных, истерзанных, сожженных и повешенных советских людей: детей, женщин, мирных граждан.

Что может быть бесчеловечнее этого! И наш ответ на неслыханные по своей жестокости преступления этих злодеев может быть только

один: растоптать кровавую гадину фашизма! Разгромить его во имя свободы не только у нас, а на нашей священной земле, но и всего человечества, где только топчет землю фашизм!

* * *

Некоторые товарищи развлекаются в любви, некоторые разлагаются на стоянках, деревнях, особенно там, где жил немец 15 и больше месяцев. Есть отдельные барышни и дамы, жили, крутили на широкую ногу с немецкими офицерами и они же развлекаются, привлекая к себе нас и наших бойцов. Да, любовь — это хорошее дело, но на это не все у нас кидаются, не время теперь. Лично я так рассуждаю: кто же может сейчас думать о такой любви!

Можем ли мы думать о луче солнца, когда само солнце застлано дымом снарядов и бомб, когда его закрывают от нас черные крылья вражеских самолетов? Нет, сначала нужно сбить эти самолеты, а потом уже думать о солнце. Имеем ли мы право отгораживаться от жизни в эти грозные дни и замыкаться в узком мирке личного счастья? Нет, сначала нужно завоевать счастье для всех, а там уже можно будет подумать и о себе.

* * *

Я хочу, чтобы вновь засияло солнце над нашей страной, чтобы вновь загорелся огнями Днепрогэс, задымилась заводы Днепропетровска, чтобы донецкий уголь вновь пошел по железным дорогам нашей страны, чтобы морем-оксаном заполнились засеянные поля, радуя сердце колхозного хозяина, крестьянина.

Я хочу, чтобы в древний город Киев, являющийся колыбелью нашей истории, никогда больше не ступала вражеская нога, чтобы вновь свободно зазвучала у березовой рощи над уснувшей речушкой задумчивая русская песня, чтобы в зеленых парках наших городов вновь заиграли беззаботно наши дети.

Товарищи, так будем же биться до конца во имя счастья наших детей и внуков, во имя нашей единой братской семьи, нашей любимой Родины!

* * *

...Прошел за два года войны многие сотни деревень и сел, и выдавшему всякие виды предстояло драться за свою родную деревню, за своего боевого товарища Мещерякова.

Позади много было больших и малых сражений, через них я пронес свою испытанную огнем и железом юность, получил награду за отличие.

ВОРОНЕЖСКИЙ ФРОНТ, 1942 г.

* * *

...На днях обнаружен новый документ о чудовищных злодеяниях немецких людоедов, о фактах умышленного распространения эпидемии сыпного тифа среди десятков тысяч советских людей в лагерях, расположенных близ переднего края обороны.

Мы знаем, на что способны наши враги. Мы видели по пути наступления по всей теперь освобожденной нами от немецких захватчиков территории от Волги до Карпат руины и пепел сожженных городов и сел. Колодцы и подвалы, ямы и овраги, заполненные телами зверски растерзанных жертв немецкого кровавого разгула, хранят следы злодеяний.

* * *

Каждый воин уже знает, что немец — это зверь. Только беспощадное истребление фашистского зверя может спасти сотни тысяч людей, еще томящихся под немецким игом.

* * *

Ты спас Киев, спаси Одессу. Ты спас Ольгу, спаси Машу. Ты устал, ты валишься на холодную землю, ты вытираешь рукавом лоб. Но земля пахнет кровью и шинель пахнет дымом.

* * *

Красная Армия бьет немцев превосходной тактикой и стратегией, мощными танками и артиллерией, авиацией, доблестью бойца, офицера.

* * *

Тов. Вася! Мы с тобой братья по пролитой крови, братья по оружию, братья по сердцу — верному молодому русскому сердцу. Они всегда поддерживают друг друга плечом.

* * *

Мы несем святую месть на своих штыках, на лезвие клинков. Три ранения, полученные за время войны, не вывели меня из строя. Руки мои сильны, глаз зорок. Сердце мое полно жгучей ненависти к врагу.

Мы прошли славный путь боев. Мы заслужили от вождя 12 благодарностей. Умножим славу своих знамен в грядущих боях. С честью выполним приказ вождя. Не пожалеем ни сил, ни крови и жизни для того, чтобы быстрее очистить от фашистских захватчиков всю нашу священную землю и восстановить государственные границы СССР по всей линии от Черного моря до Баренцева моря.

Мы к славе Отчизну свою поведем!

1944 год

В жизни нет горячее, глубже и священнее чувства, чем любовь к тебе, Родина! Родная моя земля, мой милый, славный Алтай, Ойротия!

1945 год

Кепке базарга Б. Бедюров жазаган

АЛТАЙЛАРДА ЛА ТЕЛЕУТТАРДА ОН ЭКИ ЖЫЛДЫ ТЫНДУЛАРДЫН АТТАРЫЛА АДАГАНЫ

Тындулардын адыла адалган он экижылдык өскө ороондордогы да, бистинг де ученыларды жаныс катап жылбиркедип соныркаткан эмес. А. Н. Самойлович «Бир кезек турк укташтарда тындулардын адыла он эки жылды адаганы жанынан»¹ деп бичигинде азиат укташтарга учур-лалган бу сурак аайынча бир канча литературалык тоолор көргүзөт, а «Турк албатыларда тындулардын адыла адалган он экижылдык аай-ынча сурактар»² деп ижинде бу суракты шинжүлөп үренер төзбөлгөлөрдү темдектейт. Онын шүүлтези, бу сурак аайынча бедренништи оной ары өткүрөр керек.

Кажы ла учены-специалисттинг жылбиркежи оны катап-катап байагы он эки жылдын календарине бурылат. Шак анайда Орхондо жебрен турктардын он эки жылды андардын адыла адаган бичимелдерин кепке басып жарлаганы финн учены И. Микколага болгар князь-тардын списокторында славян эмес сөстөр бар болгону аяртты. Ан-дый сөстөр «Именник» деп бичикте бар болгону жарталган. Же шинжү-чилердин бирүзинде де байагы «календарь» деп адалып турган неме туштабаган. Шак бу айалга мени Алтайда табылган агаш «календарь-ды» ла телеуттардын андый ок календари жуалган чаазынды жарлаарга мендетти.

Он экижылдыктын анын аттарыла адалган календарин тузалана-ры жанынан бичимел Катановто бар.

1927 жылда Кузнецкий райондо Бочаты суула этнография жорыкла жүреримде меге телеуттар жаткан Челуой журтта «жыл» деп атту кален-дарьды көчүрүп жуап аларга келишкен. Ол кижы Алтайда жаңы мур-гүүлди — буркан жаңын жагдаган телеут Серапион Шадеев болгон. Ол календарь ак чаазыннын 1/4 үлүзү кеминде кара карандашла жу-ралган. Календарь Серапионнын колына жада калган карган апшыйак-таң кирген дежет. Апшыйак оны көгүс санаадан ла эске алынып бичи-ген дежер.

Жылдык календарьдын бүдүми тегерик кеберлү. Оны эбиреде бут бажында турган он эки тынду жуалган, жылдарды тоолооры тегелик-тинг он жанындагы чычканнын журугынан башталар. Чычканнын кийин-

¹ А. Н. Самойлович. «Бир кезек турк укталардын он экижылдык циклинде кубулталар керегинде». Таврический учен. Арх. Комис солундары. 49 №. 133 с. 1913 ж.

² А. Н. Самойлович. «Турк албатылардын 12-жылдык тындулар циклинде сурактарга». ЛИЖВЯ издательствонин: Кунчыгыш запискалары. 1 т 147 с.

нен частын стрелказы бараачы ууламла уй, онын кийиннен бар, оны ээчиде койон, улуу деп аг, жылан, ат, мечин жылдыс, кой, такаа, ийт ле чочко тургулап жат.

Тегеликтин ичинде он жанынан үстүгү толыкта чочко ло чычканын одожында күн журалган. Сол жаны жаар, күннен эмеш брб, ийтин сүрининг одожында күннин чолмонынын журугу көрүнөт. Сол жанындагы төмөнгү толыкта ат ла жыланнын одожында ай журалыптыр.

1928 жылдын жайында Шебалин аймакта Кыргысту журтта иштеп жүргөн этнограф А. Г. Данилинге СССР-дин наукалар Академиязынын Антропология ла Этнография музейине буркан жаңыла колбулу бир канча баалу экспонаттарла кожо тындулардын адыла адалган он эки жылдын «календарин» таап табыштырарга келишкен. Онын бүдүмн: төрт толыкту, узуну 23 см, тууразы 22 см, калыгы 2 см агаш доско. Бу досконунг тал-ортозында терени 3 мм, ойгон тегеликте учы-кыйузы каламаларлу сүр кезилген (монголдоп ол улжай итасун эмезе агару учук деп адалат). Бу тегеликти эбире бой-бойынан 4—7 мм-ге жетире база жалбагы 3 мм, терени андый ок 3 мм курчу барат, онон жалбагы 12—18 мм журалган, оны айландыра элбеги 5 мм ле кени 3 мм курчу, оны эбире ортозы 5—8 мм-ден, жалбагы 2,5—3 см, терени 3 мм, жалбагы 3-тен 8 мм-ге жетире бблинген тилбектер көрүнөт. Кажы ла эки тилбектин ортозында «календарьдын» сүрлери кезилген. Он жанында үстүгү толыкта чычкан көрүнөт, онын кийиннен частын стрелказы жүрери аайынча уй, бар, койон, жылан бүдүмдү төрт таманду, бажында жалаага түнөй төрт јунду сүр (?) улуу, кырок (жылан), ат, мечин, агашка јолөнип алган кижининг сүри, кой, такаа, ийт, чочко тургулап жат.

Мындай ок календарьды бис Ондой аймакта Кени ичинде жарлык Шунды Уйалбасовтон көргөнис. Бу календарьдын эки тууразын түжүрө аттын кылынан өргөн буучактарга тилбек бөстөр — жайык буулап койтыр. Бу жаны мүргүүлдин јандалгазы болгодый.

Жылды тоолооры эки эбирин аайынча өткүрилөт. Баштапкы эбирин 13-ти, экинчизин — 25, үчинчизин — 37 ле онон до ары көргүзөт. Качан алтайларга кажы бир кижининг чын јажын тоолоп алар керек болгондо, олор кандый бир жылда болгон керектен баштап, частын стрелкалары айланып барганы аайынча толо эбирин, бүгүнгү жылга ла күнге жетире толгоп јадылар. Шак анайда «ат жылда» чыккан телеут Серапион 1927 жылда (койон жылда) бойынын чике јажын билерге, ат жылдан баштайла эки эбирү өткен, анайда јирме бешке јеткен. Онон ары койон жылга жетире кой, мечин, ийт, чочко, чычкан, уй, бар ла учында толо эмес койон (1927) жылды эбирер керек болгон. Мындай тоо јарталган — $25 + 8 = 33$ толо жыл ла толо эмес 34-чи жыл. Бойынын жүргөн жылдарын билер кижиге чыккан жылынын тындузын билип аларга бир де күч эмес. Анайда эдерге тоолоп баштап јаткан жылдан баштайла, частын стрелказынын жүрүжине удурла керектү кеминче толо эбирү толгоп, жүргөн жылдарды кайра тоолоп келер. Тоолош кандый

тындуга божогон, ол байагы кижининг чыккан жылы болор.

Жыл жаскыда, айландыра үзе чечектеп, күүк эдер бйдө башталат.

Он эки жылду календарьдын кажызы ла аңылу керекле, темдекле колбулу, олордын кезигин алтайлар ундып та салган. Алты жыл «уур, кату жыл», база алты жыл жеңил жыл болор дежет.

Жеңил жылдар:

1. Чыккан жыл. Бу жылда чыккан кижини ырысту, көп мал тудар.
2. Бар жыл (темдеги ундылып калган).
3. Койон жыл. Бу жыл улуска «жымжак, жеңил».
4. Улуу жыл (темдеги ундылган).
5. Ат жыл.
6. Кой жыл (темдеги ундылган).

Уур жылдар:

1. Уй жыл. Кыш уур, кату, жаскыда мал, анчада ла уйлар өлөр, же кезикте кем жок өдөр дежетеп.
2. Жылан жыл (темдектери ундылган).
3. Мечин жыл. Бу жылда улус көп өлүп жат.
4. Такаа жыл (темдектери ундылган).
5. Ийт жыл (темдектери ундылган).
6. Чочко жыл. Малга эмеш качаанду, кижиге жол жок жыл.

Алтайлардын шүүлтөзиле болзо, кажы ла кижиге 13-чи, 25-чи ле 37-чи жажында ол эмезе 1,2 ле 3 айлаткыштын учында оору эмезе өлүм де болор чочыдулу. Адалган жылдарда коркышту аярынкай болор керек. Качан бу өйлөр тал-табыш жок өдө бергежин, кижин өлөрдүн өлгөнчө неден де коркымбай жүрөр аргалу.

Кажы ла кижин бойынын чыккан аң жылын билер учурлу. Ненин учун дөзе, кижин чыккан жылдагы аңга өскөзине көрө аңылу башка көрүм-шүүлтөлү болор керек. Кижин бойынын чыккан жылынын анын өлтүрбөс, тынын кыйбас учурлу. Онын да учун кой жылда чыккан кижиге кой сойып алар керек болзо, айыл ээзи кижин малдыг тынын кыйарын бойынын журтында өскө эр кижиге эмезе айылдажына айбылап, качан онын тыны чек жоголо бергенде, бажын айрып, сандарын сөгүп, үйө-сөбгүн омырып жат. 1892 жылда, ат жылда чыккан телеут Серапионинин айдыжыла болзо, ол мында, жерде атты жаным ла өлтүрбөс эмес, же камчылаар да учуры жок. Анайда эткежин, ого жер үстинде жүрөргө жеңил болор. Ийт жылда чыккан, же бу тындуны согуп, торолодып турган кижиге ак-жарыктын үстинде жүрөргө коркышту уур-күч болор. Кажы ла кижин бойынын чыккан жылындагы тындуны корулаары бай туткан жанжыгу болуп жат.

Жаным ла мечин жылда чыккандар жер үстинде ончо тынар-тындунын жүрүмин үзөр аргалу; ологор кинчек болбос, ненин учун дөзе ологордын жылдыстары тенеринин түбинде.

СССР-дин наукалар Академиязына докладтар.
1929 В. 1 №. 5—9 стр., Ленинград.

АЛТАЙ ЛА ЈОПОН ТИЛДЕРДИН ЈАЖЫТТАРЫ

Ыраак Куичыгышта јаткан јопон калыктын јебрентик јадын-јүрү-ми, культуразы, кееркемели бистинг кажыбысты ла соныркадат. Је јопондордын историзын, этнографиязын, археологиязын бис бүгүн эм үстине јакшы билбезис.

Ученыйлардын шүүлтезиле, алтай тилдин билезинне беш башка тил кирет: түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей ле јопон. Бу өрбгн ай-дылган тилдердин кажызын ла алзабыс, ого кирип турган оок ло јаан албатылардын тилдери керегинде тоолой айдарга келижер. Мен ол алтай тилдин билезинне киреечи тилдер керегинде айдарга турган эме-зим, а јүк ле алтай ла јопон тилдердин бой-бойлорына јуукташ бүдүм-дерин темдек эдип көргүзедим.

Кычыраачыларды акту күүнимнен јилбиркен эткен бу кичине-к ичим ле таныштырып тура, озо ло баштап айдарга турганым мын-дый, — бу иш научный эмес, ол јүк ле алтай ла јопон тилдерден тем-дек эдип алынган учуры ла кеберн бой-бойлорына јуук ла түйгөй сөстөр керегинде. Ол сөстөр јопон иероглифтерден көчүрилген. Сөстөрдин тыш бүдүмн иероглифтерде канайда айдылып турган, анайда ла бе-рилген. Јопон тилде «ч» ла «л» тузаланылбайт. «Ч»-нын ордына «ј», «л»-дын ордына «р» айдылат. Алтай сөстөрдинг ортозында литератур-ный тилге кирбеген таныш эмес сөстөр база учураар, олор теленит улустын эрмек-куучынынан алынган.

Јилбиркеген кижн јопон сөстөрднн бир кезигин мындай бичик-терден көрөр арга бар: Н. В. Головини — «Јопон тилдин грамматика-зы», 1986 жылда «Москванын университети» издательстводо кепке ба-зылган. Н. И. Фельдман-Конрад — «Јопон-орус сөзлик», 1977 жылда Москвадагы «Орус тилдинг» издательствозында чыккан, Л. А. Немзер ле Н. А. Сыромятников — «Јопон-орус сөзлик», 1960 жылда «Наука» издательстводо кепке базылган. Кезик јопон сөстөр «Јебрен јопон сөз-ликтен» алынган.

Јопон тилге мен Литературанын Москвадагы институтында үре-нип турала, институт ажыра јопон тилдин энирги курсына кирип үрен-гем. Кыска бйгө бу јенил эмес тилге үренетени, иероглифтерди бичин-рине таскадынатаны тегин неме эмезин мен ибкөрлөримнен канча ла катап уккам. Андый да болзо, јопон тил мени тын јилбиркеткен.

Бичип алган бу кичине-к ичимди мен Горно-Алтайсктагы наукада шинжүлү институттын тил шиндеер бөлүгининг каруулу ишчилерине көргүстим, олор оны жарадып көрдилер. Алтай ученыйлардын ортозын-да јопон тил билер филолог јогы ачымчылу болды. Келер өйдө андый ученыйлар бисте, байла, болор, ого јаныс ла иженелик.

А. САМУНОВ

АЛТАЙ ЛА ЈОПОН ТИЛДЕРДЕ ЈУУКТАШ СОСТОРДИН УЧУРЫ

Јопон тилде	Алтай тилде
АБАРА, малдыг, кижинин жабыргазы	КАБЫРГА (база ла андый)
АГО, кижинин ээги, малдын ээги	ЭЭК (база ла андый)
АГУРА, отурар, јерге отурар	ОТУРА, ол отура түшти, отура эрмек-тенди
АГАРИСАГАРИ, бийиктеер ле јабызаар	АК ОРО, САИГ ОРО, бийиктеер, өрө-лөөр
АГАРУ, бийик болоры, өрөлөөр	АГАРУ, агару керек; агару керегис учун
АЈАКЭРУ, бойынан туура көрөр	КЫЛЫКТААР, кижини кылыктаар күүн-дү
АЈИКИНАИ, кунуучыл аялға	КЫЛЫКТУНАИ, бүгүнгү кўннин кыжык-тунай
АПНОКО, кайлык киж, кайлык мал	КАЙЛЫК (база ла андый)
АПРО, јиктү јерлер, капчал јер	АПРЫ, айры јерлер, суу аккан јерлер
АПРЭН, кижинин ачурканганы, шыразы	КАИРАН, кайран киж, кайран бйим
АКЛ, казанын кагы эмезе кири	КАК, казанын кагы
АКАРИТОРИ, жаркын, жарык јер	АГАРУ ТОР, тордин бажы, күндүлү јер
АКАРИ, ак-јарык, жаркын	АК-ЈАРЫК, ак-јаркынду Алтайым
АМЛМИ, аштын тату амтамы	АМТАМ, АМТАМДУ, курсақтың амтамы
АРАП, салкын керегинде	АРАП, араай соккон салкын
АРУКИБУРИ, кижинин эптү базыды	АРУ КЕБЕРИ, онын ару кебери
АСАСЭ, балкашту саспак јер	САС, сас јер, састу јер
АСЭРУ, јаранып өзөр, чечектелер	ОСОР, ОЗОР, кыс бала јаранып (өсөр) өзөр
БАЙДЭН, таштарга курчаткан суу	БАЙСЫН, бис байсында эжингенис
БАРАДАМА, бордомол ок (картечь)	БОРДОМОЛ ОК (сангыс ла элезиннег эткен ок)
КАТАИ, кату	КАТУ база ла андый
ХИРОИ, элбек, кеен	КИРЕП, ол кирей тебинеле туруп алды
УЦУРУ, кижинин сўри, суудагы сўр	СҮР, СҮРИ, суудаг онын сўри көрўиди
КАГАИ, түбек, оору-јобол	КАИ, КАП-БУК, кырыспа, онын кайы једер
КАГИ, јүжүүр	КАДУ, агаштын кадүзы
СУИАГЭРУ, сууны сордырар, суу сорор	СУУ АГАР, СУ АГЕРЕР
СУИТОРУ, сууны сор, сууны шингир	СУУ СОР эмезе СУУНЫ СОРОР
ТЭН, тегери, чанкыр тегери	ТЕНЕРИ
КАРА, кабык, кузуктын кабыгы	КАДАР, КАБЫК
КАРА, куру	КАРАН, УРУ, каран киж (куру киж дегени)
КАРУ, кыркар, кайчылаар	КЫР, теренин түгин кыр
КАРЭН, санааркаш, ачурканыш	КАИРАН, кайран јобжом јоголды
КАТАМАРУ, катуланар, тыгыдынар	КАТУЛАНАР
КАТУ, КАТАИ	КАТУ
КАТИАИ, согулта, табарыш	КАТАИ, экилези катый согулган
КАЭРИ, кайра јанып келген	КАИРА, ол кайра једип келди
КАЯ, кый өлөг, кыйтак өлөг	КЫИ, КЫЙГАК, база ла андый
САИ, јайалта, байлык	СЫИ, ар-бүткеннин сыйы
СУРИ, уурчы, тоноочы	СУУРЫ, карманынаг чебер суурып ал
СУРИ, кепке базар, базылган сўр	СҮР, эмезе, СҮРИ, кепке азылган сўр
СУРУ, јыкар, не-немени јыкар	СҮР, терени сўр, терени сўрер керек
СУРУДОП, учкур, сўўри башту	СУУРИ, сўўри башту

СУРЭСУРЭ, жыжылган, такып жышкан

ЦУРУЦУРУ, килег болор, тайкылчанг
НАНИНАНИ, нени-нени
ТОО, он
ТООБУ, баш
ТОГЭ, тегенек
ТОГУУ, мал сойгоны, мал сойор
ТОКО, төжөк, орынның төжөги
ТОКОЕ, үргүлji, жайын-чакка
ТОМЭРУ, айлына кондырар
ТООНАН, ууры, уурданар
ТАВАРА, баштык
КИРУ, кезер, кертер
КАНАТЭ, эрте, эртелеп
ОННА, үй кижн
СУКУ, сүүр, сүүш
КҮРЕ, төг жер, ийик ачык жер
УН, сөс айдар, эрмектенер
ЕРУ, жөлөр, жөлөнөр
СУКОЯКА, су-кадык
УТИ, ич жаны, не-неменин ичи
ИРУ, кирер, айылга кирер
ТОМОДОМО, кожо, бөм-бөм
КАН, каанын бөрки (корона)
КОГОЭРУ, соокко чарчаган кижн
САЭРУ, соок болоры, соор
ХАНЭРУ, башты кезе чабар
КЭН, үлдү, бычак
КЭДЗУРУ, кезер, жонор
ТАКУ, стол
СН, история
СОКА, кижн бөлгөн айыт (траур)
ТАН, сүүнгенин терең тынар
ТИРИ, тоозын-тобрак; кир
ХАРАМУ, карынду боло берер
АНЭ, жаан эжези, эже кижн
УРЕСИП, ырысту кижн, ырыс
СУН, тууразыла кемјү
САН, туу
КУДЗУРЭРУ, жемирлер, бузулар
ТАТЭРУ, тудар, тура тудар
КОВАГАРУ, коркынчак олоры
КАКУ, кату болоры, кату кижн
АКУ, ачурканыш, ачынчак
ГАП, ачурканыш, кородош
ИНУ, нйт
ХАКУ, кагар, согор, токтоктоор
САКУ, сыгар, сык
СИБОРУ, сыгар
ЦУКУ, сок, согор, нени нени согор
ЕРУ, өрөр, кадар
ЯВУРЭРУ, жеңдиртер
КАН, күйгөк жыл, каан күн
ТАН

СУРЕ-СУРЕ, терени сүре-сүре келерде
жытыла берди
СУР-СУР, сур-сур тоштор калагдажат
НЕНИ-НЕНИ, нени- нени жазап ийер
ТОО, неменин тоозы
ТОБО, баштын төбөзи
ТЕГЕЕ, учкур башту сайгыш
ТОГУУ, төгүүгө мал сойор
ТОКЫМ, аттын токымы
ТУП-УПЕ, ол түп-үйгө жүрбөс
ТЭНЕЕР, куш уйазында түнеер
ТОНОН, оны тоно, бойын тонон
ТААР, кулурдың таары
КИРЕЕ, агашты кирелсер
КУН-ЭРТЕ
ЭНЕ, менин энем
СУУ, оны сүү
КҮРЕЕ, кедери күрееде койлор жүрн
УН, ыраактаг үн угулды
ЖООЛО, чананы турага жөлөп сал
СУ-КАДЫК
ИЧН, туранын ичи
КИР, эмесе КИРИЕР
ОМО-ОМО, иштеер
КААН, албатынын кааны
КОГОРОӨРӨН, соокко көгөрөөрөн кижн
СООР, күн бүгүн соор болор
КЫНАААР, кижини кыйнаар
КЫН, бычактын кыны
КЕЗЕР, агашты кезер
ТАКТА, алама-шикир салган такта
ИС, истер, чактардың истери
СӨӨК, соок жуур
ТЫН, терең тын; араай тын
ҚИР, аяктын ичин көрөр аайы жок кир
КАРЫНДУ, үй кижн
ЭНЕ
ЫРЫС
СЫН, сыныла кемјири
СЫН, бийик сынду туу
КҮЗУРЕЕР, күзүрөп жемирлер
ТУДАР, айыл тудар
КОРКОР база ла андый
КАТУ, кату кижн
АЧУ
КАЙ, болгон, кай жеткен, оору-жобол
ИПТ
КАК, казыкты как, кадуны как
СЫК, кийимди сык
СЫГАР, кийимди сыгар
СОК
ОР, эмесе ОРӨР
ЖЕНДИРТЕР, жеңдирер
КААН, күн, каан жыл
ТАН

ХИ, күй
КУРАП, карагуй

КЕКУ, күй, кожоңгыз күйү, бие
ДООДЗО, озо кирсэр, оюлодо
Я, ок-жаа
ЯСАКИ, саадак
ОРИ, мал кийдирер оро
КАИ, кеменин кайлач
СОГУ, сөгбөр, кийиминин жигин сөгбөр
АБУКУ, суунун көбүгү
КОБОРЭРУ, ажынар, көбүрер
ЭН, ойноор, бијелер
КОИ, койу, батпак
КООТЯ, койу чай
ЮЮ, эмесе КУМА, айу
СА, элезин, тобрак
КЮТИ, уур аялга
КАН, канда
ТАГА, курчуу
ДЗЮ, такталып калган түк
КАГАРУ, жөргөбөр, көктөбөр
ОРУ, өрөр, меелей өрөр
КИПСЭРУ, кийининдирер, кийдирер
ТЕЕ, ичсе
ХАРА, карын, ич-карын
ХИДЗА, дизе
БУТОО, бије, ойын-коқыр
САЯ, сай, кузуктыг сайы
ХООМУРУ, сөөк жуур, көмөр
ХИ, жабар, кийдирер
СИ, сөс
КОТОБА, сөс жетирер
ХОКОРУ, көкир, сүүлөр
ТЮЮ, блум, кийин-шыра
ТЕНА, жонор, жонулган агаш
МАСАКАРИ, жаан малта
ОНАТА, малта
КИПТАЭРУ, кайыштар, кызыдар
СОО, соок
КАБАН, аптырга, кайырчак
ТЕЕ, туу, тайга
ТАЕРУ, жөлөкөр, тайанар
ТАКА, шонкор, карчага
ГА, кас
КУРО, кара, карагуй

КУН
КУРАП, чыгымдуу жаман ой, кокумай-
курай
КОКУ, көкип ач, көкир
ОЗО, айылчыны озо божодор
ЛАА
СААДАК
ОРО, малдык орозы
КАИЫК, кайыкча сууны кай
СОК, СОГОР
КОБУК
КОБУРЕР, казандагы эт көбүрер
ОИЫН
КОПУ
КОПУ ЧАП
АПУ
САП, сай-кумак, сайлу жер
КУЧ, күч иш
КАИГА
ТЕГЕЕ
ТУК, койдуга түгү
КАДААР, КӨКТООР
ОР, ОРОР
КИПСЕЕР, КИПЗЕЕР, тоңду кийзеер
ИЧЕЕ
КАРЫН
ТИЗЕ
БИЈЕ
САП, кузуктыг сайы
КОМОР
КИП, ол бөүктү кий
СОС
КОПТОБО, сен мени коптобо
КОКИР
ЛУУ, ЛУУ-ЧАК
ЖОН, эмесе ЖОНОР
МАСКА
МАЛТА
КАИЫЛТАР
СООК
КАП, КАБЫН, КИПИМ-КЕБИН
ТУУ
ТАПАНАР
ТАКАА
КАС
КАРА

БИБЛИОГРАФИЯ. ХРОНИКА

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА ОНЫҢ УЛУЗЫ КЕРЕГИНДЕ

* * *

Москвадагы «Наука» издательстводо «Этническая ономастика» деп жуунты Р. Ш. Джарылгасинов ло В. А. Никоновтын редакциязыла кепке базылды.

Ономастика дегени не? Ол албатылардыг бс ады, улuzuнын аттары, чоло аттары, јерлердин, кудайлардын аттары. Бу бичик аңылу темдектериле улустыг ады-јолын, бир кезек албатылардыг историязын, культуразын, мүргүүл жагын, тилин, јадын-јүрүмин јартаарга јаан болужын јетирет. Бичикте И. К. Добродомовтын «Не «река» — а «женщина» деп статьязы јарлалган. Бу статьяда Алтайдагы Кадын суунын ады јарталат.

* * *

Новосибирсктеги «Наука» издательстводо (1985 ј.) «Урало-Алтаистика: Археология. Этнография. Язык» деп бичик чыкты. Жуунтыны филология наукалардын докторы Е. И. Убрятова белетеген. Анда венгерсовет ученылардын шинжүлү иштери јарлалган. Шинжүге урал-алтай тергееде јаткан эл-калыктардын социальный, этника, культура колбулары көргүзилет.

Бу бичикке А. П. Уманскийдин «Памятники эпохи» великого переселения народов на Алтае» деп статьязы кирген.

* * *

«Художник» (8 №, 1986 ј.) журналда Л. Цесюлевичтин «Рерих. Космос. Алтай» деп статьязы јарлалды. Рерихтин самараларын, статьяларын, айткан куучындарын шингдеп тура, онын эн ле сүүген төрөл јери Алтай, Сибирь болгонын автор оморкодулу темдектейт.

Н. Рерих Алтайга көп јуруктар учурлап жураган, ол тоодо «Подземный народ», «Клад захороненный», «Богатыри проснулись» ле оног до бс көлөри.

Н. Рерихтин јетире бичибеген калганчы јуругы база Алтайга учурлап алган. Јеңил, чанкыр, ак тайга — ол Улу Кадын-Бажы Уч-Сүмердин кебери деп бодолот. Јурукчыны калганчы бйлөрдө Улу мөңкү — Кадын-Бажы Уч-Сүмер кычырып, бийик мөңкүзине, төрөл јерине эзедип турганы јарталат деп, статьянын авторы темдектейт.

* * *

«Природа и человек» (9 №, 1986 г.) журналда Ю. Макунинин «Ак-Кемское озеро» деп статьязы чыкты. Ю. Макунин бу көлдин жарыны ла байлыгын көргүзөт.

Кадын-Бажына көп шиндеечилер, туристтер, географтар жүргөн лө жүрөт, олоу бу јер керегинде көп статьялар ла иштер бичиген. Је энг ле темдектү ишти В. В. Сапожников бүдүргөн деп айтса, јастыра болбос. Ол Алтай керегинде көп иштер бичиген. 1907 јылда В. В. Сапожников «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Западная Сибирь» деп бичик чыгарган. Бу бичикте Ак-Кемнин көли керегинде баштапкы ла катап јарталганду јетирү берген. Ол тужында Ак-Кемнин көлине једерге јол ачылбаган. Бу көлди Кујурлу суунын ичи өрө Кадын-Бажы Уч-Сүмердин јарымына јетире чыгып көрөр аргалу болгон деп, Макунин јетирет. Эмди Кадыннын суузын јакалай жүстер тоолу туристтер жүргүлөйт.

* * *

«Социалистическая индустрия» (5 октябрь, 1986 г.) газетте Н. Чулихинин «Загадки Денисовой пещеры» деп статьязы јарлалды. Бу статьяда баштапкы кижии Сибирь ле Түндүк Азияда јатканын СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин история, филология ла философия Институдынын директоры нөк. А. Деревянкого башкарткан экспедициянын ижи керелөйт. Май айда (1986 г.) бу куй-ташта јуун-семинар өткөн. Анда Канаданын, Американын ла бистин учены археологторис турушкан. Бу куй-таш Кан-Оозы аймакта Ануй суунын јаказында деп айдылат.

Алтайда табылган јөбрен культуралар Сибирьдеги, Япониядагы ла Түндүк Америкадагы культураларга түнгөй деп, археологтор јетирет. Туулу Алтайда јөбрен культура эн озо табылган деп темдектегилөйт. Туулу Алтайдын эл-јонынын јөбрен табынтызы бистин албатыга агару ла јуук деп, КПСС-тин Кан-Оозындагы райкомынын баштапкы качызы Н. М. Тайтаков оморкогонду куучындап, опыла коштой бу куй-ташты историйнын кереези эдерис, аймак ичинде көп тоолу иш өткүрөрис деп айтты.

* * *

«Советская Россия» (16 октябрь, 1986 г.) газетте В. Варванецтин «Подскажут олени и лоси» деп јетирүзи салылды. Јетирүде Сибирьдеги геология, геофизика ла минеральный сырьенин наукада шинжүлү Институдынын ишчилери Ак-Кем сууны јараттай ак-боро өгдү той балкаш тапканы керегинде айдылат. Новосибирдин ученылары бу табылган той балкашты 2,5 млн. тоннага једер дешкилөйт. Бу той балкашты јиген тындулар түргөн өзүп, семирп јат. Балкашты областтын

хозяйстволоры тартып, мал-ажын азыраар аргалу деп, ученылар темдектейт.

* * *

«Труд» (24 май, 1986 ж.) газетте Ф. Попов керегинде М. Юрьевтин статьясы жаралды. Ф. Поповтын сўр-журугын О. Полещук соккон.

* * *

«Коневодство и конный спорт» (6 №, 1986 ж.) журналда партия обкомынын экинчи качызы В. И. Чаптыновтын «В Горном Алтае» деп статьясы кепке базылды. Анда озочыл жылкычылар керегинде айдылат. Журналда мергендү иштү жылкычылардын «Улаган» совхозтон К. Саниннинг, «Көксуу» совхозтон А. Маймановтын сўрлери чыкты.

* * *

«Советская Россия» (19 июнь, 1986 ж.) газетте П. Петининг «Хранитель Телецкого озера» деп фотожурукту жетирүзи жаралды. Жетирүде Алтын-Көлдин жарадында жаткан Н. П. Смирнов керегинде айдылат.

БИЧИИЧИЛЕРДИҢ ЧУМДЕМЕЛДЕРИ АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА БИЧИИЧИЛЕР КЕРЕГИНДЕ

* * *

Москвада «Советская Россия» издательстводо А. Адаровтын «Весна моей земли» (1986 ж.) деп ўлгерлик жуунтызы он мун тиражту чыкты.

* * *

«Современник» издательстводо Л. Канинчининг «Ожидание весны» деп повестын ле куучындардын жуунтызы кепке базылды. Бичик 50 мун тиражту чыкты.

* * *

«Детская литература» издательство Б. Укачининг «Поступь времени на земле» деп ўлгерлик жуунтызын чыгарды. Бичикти журукчы Н. Федорова кееркеткен.

* * *

«Литературная Россия» (22 август, 1986 ж.) газетте «Встреча на земле Горного Алтая» деп жетирү жаралды. Ондо СССР-дин Бичиичилер биригүзинин Башкармазынын председатели С. В. Михалков ло

качызы Э. Ю. Зиминнинг Туулу Алтайда жүргени керегинде айдылат.

Бу ок газеттин 19 сентябрьда чыккан номеринде И. Чирковтын «Встречи в Туве» деп фотожурнени басылды. Жетиүдө алтай ла тува литературалардын Күндери Тува АССР-де өткөни керегинде айдылат. Эки нажылык албатынын бичиичилери койчылар ла малчылардын тур-луларына жүрүп, жылу туштажулар өткүргени СССР-дин албатылары-нын нажылыгын там тыгныткан.

* * *

«Современник» издательство М. Ломунованын «Белые цветы иван-чая» деп жууитызын чыгарды. Бичикке Б. Укачининин жүрүмине ле жайаан-дыгына учурлалган «Ветка горного кедра» деп очерк кирген.

* * *

«Сибирские огни» (6 №, 1986 ж.) журналда А. Вашурин В. Деменьевтин «Звездный путь: Поэзия Горного Алтая и других сибирских народов: прошлое и настоящее» деп бичигин шигдейт.

Л. БАШТЫКОВА

МӨНҮН ЖЕРДЕ ЈАҢАРЛАР

Кандый кайкамчылу, жараш јер! Карлу сүмерлер, элес эдер агажы јок ак чыгыр туулар, түрген мөнүн суулар, көк көлдөр. Бу Мөңүн-Гайга аймак Туванын эн түштүк-кунбадыш булуны, јака ла ыраак јери. Бу аймак бистин Көш-Агаш аймакла гранду, айылдаш. Кандый да сур-чанкыр өңдү кырларла бистин де, олордын да койчылары ак кийис айылдары агарып, јайлуулап, көчкүлеп жүрет. Тува АССР-дин бу аймагында былтыр үч августтан төрт августка јетире алтай-тува ли-тературалардын күндери өттн. Бу литературалык туштажуларды Туу-лу Алтайдын ла Туванын бичиичилик организацияларынын пландары-ла, карындаштык нажылыкты тыгыдар деген амадуларыла, РСФСР-дин бичиичилер биригүзинин башкартузы јаратканыла өткүрдибис. Јол-јорык, туштажулар сүрекеј солун болды. Бис — мен, Сергей Манитов, Анчы Самунов, Москвадан келген журналист Иван Чирков Горно-Ал-тайсктан Мөңүн-Гайга аймакка јетире јети жүс километрден артык јол өттибис. Көкөрүден ары Күнчыгыш јаар Сайлу-Кемнин ыйыктарын колтыктај бис Тува јерине ажып бардыбыс. Боочыдан ажып, чөл-јалан јерге түжүп келдибис. Бу Мөңүн-Бүре деп јер болуптыр. Алтай улус оны Бөкөн-Бүре деп адајтан. Мында, чанкыр туулардан түшкен түрген суунын јанында эки тува малчыла тушташканыс. Олордон бис эзен сураарыста, олар аттарынын үстинен энчейип, колдорын берип, «эки-и, эки-и» дештилер, мынызы «Јакшы, јакшы» дегени болуптыр.

— Бу суунын ады не?

— Мөңүн-Бүре.

— Аймактын төс жерине канайып жедер? Мугр-Аксыга?

Олордын бирүзү бистин айтканысты чала-была оңдоп, камчызынын сабыла кайдаар да түндүк жаар, көк ынаарга чөңүп калган туулар жаар уулап, айтты:

— Мугр-Аксы кыска орык. Жаан Мөңүн-Тайга, Кичү Мөңүн-Тайга — узун жол.

— Ол тайганын ары учында — Мугр-Аксы — деп, экинчиси айтты.

Бис жердин аайынча бирде өрө чыгып, бирде төмөн түжүп, бирде жолду, бирде жолы жок жерлерге барып ла жадыбыс. Учунда кандый да сүрекей жаан ла жараш, кайкамчылу көлдин жанына једип келдибис. Бу Киндиктү-Көл дейген көл болуптыр. Эбире ээн, бийик сын тайга. Көлдү жакалай билдирер-билдирбес жолло јортуп ла ийдибис. Ырыс болуп, көлдин учында тува балыкчыларга ла тус аларга бараткан малчыларга јолуктыбыс. Олордыг бирүзү — Ырыс-оол деп кижі биске аймактын төс жерине канайып једерин јартап берди.

— Бу ла тайганы ажып барзагар, эки кийинс айыл турар. Ол айылдардын бирүзине конуп алыгар.

Бозом эгир. Соок. Јааш јаап келди. Бис бу жараш ла ээнзимек тайгалардан меңдеп түжүп, тува койчынын айлында кондыбыс. Кийинс айылдын ичи кандый јылу. Айылдын ээзи үй кижі айтканысты чек оңдобой јат. Орустап та, алтайлап та айтсабыс. Таң эрте туруп, мантадып ийдибис. Бежен бернесте јол өдүп, Мугр-Аксыга једип келдибис. Бу јаан эмес, је ару, јараш јурт. Ол сүрекей бийикте, чек ле Мөңүн-Тайганын ак карлу сүмерлеринин жанында туруп јат. Берн чике јол јаныс ла самолетло. Кызыл городко јетире беш јүс километр. Бу жолло ого Монголдын гранин эки катап өдүп једеринг.

Тоғус час. Амырайтан күн. Райкомго келдибис, кижі јок. Јол кечире кичинек гостиница. Онын жанында беш кижі туру. Олордын бирүзүн танып ийдим. А-а, Кызыл-эник Кыргызович Кудажы — Туванын бичиничилик организациязынын башкараачызы! Арткандарыла таныштыбыс. Кызылдаг беш бичинчи самолетло учуп келген эмтир. Олордын тоозында поэтесса, прозаик, драматург, история наукалардын кандидаты Танова Екатерина Дуктуг-ооловна, гостелерадионын ишчиси Лидия Иргит, «Шыг» газеттинг корреспонденти, поэтесса Артык Ховалыг, Туванын гостелерадиозынын баш редакторы, Тува АССР-дин культуразынын кайралду ишчиси Алексей Иркитович Јараш-оол.

Бис мында таныжып, сүүнчилү эзендежип турганчабыс, КПСС-тинг Мөңүн-Тайгадагы райкомынын экинчи качызы Владимир Туматович Ондар-оол једип келди. Мында ок јербойынын үлгерчилери Сая-оол, Салчак Молдурга ла Түлүш-оол болдылар.

Бу ла күн бис райкомнын баштапкы качызы Шагдыр-оолго јолуктыбыс. Райкомдо солун куучын өткөн. Бу аймак Тува республикада ар-

бүткени эн кату аймак болуптыр. Мында агаш та жок, малга азырал эдип өлгөн дө өскүрер жер жок.

— Агашты да, малга азырал өлгөндү де өскө аймактарда белетеп, экелип жадыбыс — деп, Шагдыр-оол Норбу Сомбуевич айдат. — Айалга кату да болзо, иштеп жадыбыс. Аймак ончо пландарды ажыра бүдүрүп, социалистический мөрөйдө жөңүчил болуп, эки жылга улай КПСС-тин Төс Комитетинин, СССР-дин Министрлер Советинин, ВЦСПС-тин ле ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин көчүп жүрөр Кызыл маанызын алган.

Бу ла күн энирде жаан эмес, ару ла эптү стадиондо алтай-тува литературалардын байрамы ачылды. Байрамда КПСС-тин райкомынын баштапкы качызы Шагдыр-оол уткуулду сөс айдып, Тува автономиялык республиканын, Мөңгүн-Тайга аймактын жедимдерин темдектеди. Алтай ла тува калыктар ортодо нажылыкты тыгыдарында литература ла искусствонун учуры сүрекей жаан болуп турганына ажару этти.

Алтай ла тува литературалардын колбулары тынгып, теренжип турганы керегинде, алтай ла тува бичинчилердин произведениелери эки тилге удурате-тедире эрчимдү көчүрүлүп турганы керегинде сөсти Туванын Бичинчилик биригүзинин Башкартузынын председатели Кызыл-Эник Кудажи айтты. Тува ла алтай калыктардын ортодо озодон бери карындаштык колбулар керегинде мен база айттым. Сергей Манитовтын, Анчы Самуновтын алтай тилге кычырган үлгерлерин тува угаачылар онгододу ла соныркап укты. Анчада ла Манитовтын кокырлу, чүми жок, жарт үлгерлери улуска жарады. «Сүрүштим ле сүрүштим» деп үлгерди угуп, улус жүр каткыда отурат. Мен Сергей Манитовко кокырлап айттым: «Бу сен тува поэт болбойун? Мында артып калзан кайдар?» Ол каткырып айтты: «Жок, Алтайыма жанарым, Ондойым санаама кир туру».

Бу күн бийик, жылдыстарга жуук Мөңгүн-Тайга жеринде баштапкы ла катап алтай үлгерлер, алтай кожондор жаңыраган, тува ла алтай сөс-төр бирде билижип, бирде билишпей турган. Мында ок тува нөкөрлөр биске учурлалган сүрекей солун концерт тургусты. Кандый үндөр, кандый музыка! Сыгыт дейтен кай керегинде айдып та болбозун! Бу тува улустын кайкамчылу искусствозы!

Аймактын төс жеринен алтай-тува литератураларын күндери малчылардын ыраак турлуларында, «Мөңгүн-Бүрөн» совхозтын төс журтында өттү. Бисти кайда ла жылу уткыгандар. «Алтай төрөлдөр келдилер» — деп, тувалар айдыжат. Тушташтар көп сабазы кийис айылдарда, ак жалаңдарда өдүп турган. Олордын койчыларынын айылдары бир аай эки-үч өрөкөдөп туратан эмтир. Анча-мынча болбос жирме-одус кижжи жуулып ла келер. Мында куучын, кокыр. Үлгерлер кычырыш. Бис бой-уштын жерибис керегинде, алтай албатынын жадын-жүрүми, ижи-тожи, культуразы, литературазы ла искусствозы керегинде куучындап жадыбыс. Олордын, тува карындаштардын жадын-жүрүмиле таныштыбыс. Бу улустын жүрүми, ижи Көш-Агаш аймакта алтай ла казах улустын жа-

дын-жүрүмине түнөй. Ол до ок кийис айылдар, ол ок койлор, эчкилер, сарлыктар. Жаңыс ла төблөр жок. Бу жер бийик ле соок, салкындаак.

Бис өзөктөн өзөккө, айылдан айылга барып жадыбыс. Беш август-та Мөңүн-Тайга журтта жаан литературный энгир өткөн. Залга толо улус. Күнге, салкынга күрерип калган чырайлар. Олор бисти сүрекей лаптап угуп жадылар. Жуук та тил болзо, билерге күч ине. Бис те көп учуралдарда тува тилди жетире ондоп болбой турадыбыс. Мындый учуралда орус тилге көчүредис. Көп калыктарды бириктирген, күр болгон кайран орус тил! Ол жогынан не болор эдибис.

Совхозтын директоры тегерик күрен чырайлу, жаан кара көстөрлү келин биске уткуулду сөс айтты. Совхозтын једимдери ле таныштырды. Онын ады Ооржак Эчки саар-кыс. Республика ичинде сок жаңыс директор келин. Ол эн бийик јерде иштеп јат. Мөңүн-Тайганын сыранай төш колтыгында. Ооржак ла совхозтын парткомынын качызы бисти Алтай көргөн ажуга жетире үдешкен. Ого јеткенче бис, алтай-тува бичинчилер, ак кемирчек айылдарга кирип, койчы-малчы улусла таныжып, ологго үлгерлерис кычырып, жаңарларис жаңарлап жүрдибис. Сүрекей соныркак, күндүркек улус эмгир. Ажуда бисти тува јеринин бичинчилери — Кудажи, Иргит, Ховалыг, Танова, Јараш-оол, Салчак, Сая, Түлүш, совхозтын башкараачылары Орге ле Ооржак, койчылар кожонго үдештилер. Бис те алтайыстын жаңарын жаңарлап бердибис. Тува автономиялык республикада мен эки катап болгом. Је бу јорыкта мен Туваны чек өскө јанынан көрдим. Тегин улустын жүрүмине сүрекей жуук јанынан, жаан, оды чачылган залдарда үлгер кычыарга, изү колчабыжу угарга сүрекей јакшы, је уур јолдор өдүп, тегин, иштенкей улустын айлына кирип, оттын јанында үлгер кычыары онон артык. Бис, машинада беш кижи, Сергей Манитов, Ангчы Самунов, Иван Чирков, мен ле шофер Юрий Кинов Киндиктү-Көлдн эбирип, кин Алтайсыка ойто јанып келдибис.

Аржан АДАРОВ

КАЛЫКТЫН ЧҮМ-ЈАҢЫНЫН БАЙРАМЫ

Калыктын јайаандыгынын Улу Октябрьдын 70 јылдыгына учур-лалган II Бастырасоюз фестивали ороондо элбеп өзөт.

Былтыр 20—21 ноябрьда Туулу Алтайдын национальный драм-театрынын өргөбозинде фольклордын байрамы өткөн. Мындый байрам-ды өткүрери керегинде јопти облисполкомнын культура башкартузы облсовпрофдо, комсомол обкомыла кожо јараткан.

Ойын-жыргалчы артисттердин чүм-јаң ойын-концерттерин эл-јон жаантайын јилбиркеп көрөтөн. Калганчы өйлөрдө бу јилбү там жаанаган. Оны өткөн көрү-байрам јарт керелейт. Эки күннин туркунына театр-дын көрбөчилер отурап залы (ого бир уунда 600 кижи отурап аргалу)

жык толо болгон. Алдында жылдарга көрө, туружаачылардын да тоозы чик жок көптөгөн. Ойын-жыргалдын жүзүн, кемн — ончозы билдирлү аңыланган.

Байрамнын ээжилери мындый болгон: көрүгө кыйалтазы жоктон албатынын жербойындагы устары эткен күүлик ойноткыларды, кеп-кишимдерди, өскө дө эдимдерди экелер. Концерттинде тойдын, иштин, ойыннын, өскө дө фольклорлык чүм-жандарды көргүзөр. Анайда ок городтын предприяттилеринде, организацияларында иштегендерле аймактардан келген делегациялардын туштажулары темдектелген.

Текши айдар болзобус, чүм-жаннын байрамы утка-кееркемел ле политика жанынан бийик кеминде өткөн. Ондо Чойдон өскө бастыра аймактар турушкан. Көрбөчилер албаты устарынын көп илбилү эдимдериле танышкандар. Бу жанынан Кан-Оозы, Көш-Агаш, Турачак, Ондой ло Шабалин аймактардын көрүлерин жакшы деп темдектелер керек.

Городтын ишкүчиле жаткандарынын өмөликтериле туштажулар солун өткөн. Олордо жагыс та ойын-концерттин талдама номерлери көргүзилген эмес, иштеги једимдер, озочылдардын јозогы ла баштанга кайы, жагырта төзөш ло түргендедеш керегинде куучындар болгон.

Тоомжулу журн, ого областтын культура ла кееркемелнин баш специалисттери: музыканттар, балетмейстерлер, режиссерлор, журукчылар ла төзөмөл комитеттин чыгартулу улусы кирген, үч районды — Улаганды, Көш-Агашты ла Майманы, анайда ок культуранын журттардагы байзындарынан Иогачтагы ла Чендектеги СДК-ларды аңылап темдектеген. Олор дипломдорло, Күндүлү грамоталарла, баалу сыйларла кайралдаткандар.

Фольклордын байрамы ондо турушкандардын да, көрбөчилердин де санаазында ундылбай узакка артар болор. Ойын-концерттер, туштажулар күүн-санааны көдүргөн, жаңы жайаандык ийде-күч кошкон, байгыскан. Жербойынан келген ойын-жыргалчы артисттер жаңыс та бойбойынан үрөнгөн, ченемел алышкан эмес, је нөкөрлөринин ойынын көрүп, бойларынын једим-једикпестерин јарт көрүп, ондогон деп айдарга јараар. Тууразынан көргөнн, түндөштиргени јаантайын тузалу. Бу ончозы — јакшы.

Је оныла коштой байрам ајару эдер бир канча сүрактарды илелеген. Олорго бис оной бурыларыс. Эмди дезе городтын да, областтын да эл-јонын күйбүреткен фольклордын байрамын ајарып ийектер.

Бастыра көргүзилген номерлерди, турушкан улусты тоолозобус, көп ой керек болор. Мындый тооломол айалганы јартабас та. Не дезе, аймактардын экелген программаларын бүткүлдинче алар болзобус, олор байрамнын некетелеринне чике келишпей турган. Чүм-јаңдык номерлерле коштой акту бойларынын кожондоры, үлгер-куучындары болгон, олор дезе көрүннн программазында темдектелбеген болгон. Турушкан деп ат ла болзын деп экелген мендей-шиндей белетелген ле кемн аайынча сүрекеј јабыс номерлер болгоннын канайып айтпас. Онын учун байрамды көргүзилген жүзүндерле болнп өткүрзе, артык болор ошкош.

Байрамда орус, алтай, казах фольклор чокым айгыланып, жаркынду көргүзүлгөн.

Майма районун ойынчылары

Орус бөлүктүн төзөлгөзү аланзу жоктон Майма районуннгу туружаачылары болгон деп айдар керек. Олордын программасында албатынын чүм-яндары элбеде тузаланылган. Кееркеде жазаган туранын жанында түк иирген, түүнген, кожондошкон жаанактар отурат (бу Муну-Оозынын фольклорлык ансамбли, башкараачызы Л. Жарова). Бу ойдо сиенага көрбөчилер отурган залдан сүүнчилү кожонго кееркемелдердин Маймадагы школынын ансамбли чыгат (башкараачызы Н. Н. Менохова). Онон олорго орус албатынын «Журтты керий суу агат» деп кожонун кожондоп, Культуранын Кызыл-Озөктөгү журт байзыгынын хоры козулат (башкараачызы Н. С. Бормотин). Ээчий кожон-бијезин культуранын Маймадагы байзыгынын омок-сеген жаанактары көргүзөт (башкараачызы Н. Н. Менохова). Бастыра ойып-концерт текши кожонго божойт. Туружаачылардын белетенижи, ойынын кечи түнгей эмес те болзо, аймак бүткүлүнче јилбилү, јенил көрүнген, программасы жуунак, бирлик ууламјылу болгон. Олордон кееркемелдердин Маймадагы школынын Н. Н. Менохова башкарган ансамблин темдектеер керек: репертуарды билгир талдаганы, кожон-

дорды албатыда озодо кожондогоны аайынча кубултпай жетиргени — бу ончозы керегин билер, үредүлү ле сескир жүректү башкараачы барын көргүзет. Фольклорго, албатынын жанжыгуларына мындай чебер болгоны ансамблдин онон арыгы өзүминин ле јединдеринин тӱзӱлгӱзи.

Кӱксуу-Оозында Чендек журттан келген орус кожоннын ансамблин М. А. Петрова сӱрекей бийик кеминде белетеген. Кожоннын кӱӱ-журугы, кӱрӱбичиге жетирген эп-аргазы, кийген кеп-кийимдер бӱдӱмжилӱ ле чындык. База бир жаан учурлу айалга — М. А. Петрованын ансамблинин бастыра туружаачылары 8—10 класстарда ӱренген кызычактар. Балдардын кӱӱлик школдында директор болуп иштеп, Мария Анатольевна јаш ӱйени албатынын кожондорын, чӱм-јандарын билерге ле сӱӱрге, ологорго чебер болорго таскадат. Кӱксуу-Оозы аймак Чендек журттын ансамблинен ӱскӱ нени де экелбегени ачу.

Кан-Оозынан А. Бобровтын ла В. Медведевтин бойлоры балалайкала, баянла ойноп, экӱ кожондогон кожондоры јакшы угулат.

Турачак районнон алдында чылап ок, И. Д. Балмазов башкарган Иогач журттын ансамбли келген. Бу ӱмӱлик жаантайын иштеп, ойын-кошерттерде туружып турганы јарт сезилет, је ологордо репертуар, јӱ-зӱндер јанынан једиклестер бар. Орус албатынын кожондорын кожондогон Анна Петровна Пилипчук ла Анна Степановна Иванова керегинде јылу сӱстӱр айдар керек. Бу јаанактар кожоннын иште де, амыралтада ла, ойын-јыргалда да кожо алып јӱрет. Же ологордон ӱренген, кожондорын кожондогон јашӱскӱрим јок болгоны ачу. Бу јанынан Горно-Алтайсктагы 6-чы номерлӱ школдын ӱренчиктеринин ле ӱредӱчилеринин кӱргӱскен ойыны учурлу (башкараачызы Н. Федяева).

Городтогы 12-чи номерлӱ школдын ӱренчиктеринин ансамблин (башкараачызы Ю. П. Кречетов) кӱрӱбичилер јылу уткыгандар, онын бастыра туружаачылары 10—12 јашту уулчактар болгон. Ологор калбактарла, кирееле, сыгырткыштарла, ӱскӱ дӱ табыштанар ойноткыларла кӱӱнзеп, акту јӱректен ойногондор. Же балдарды кӱӱлик ойноткыларла ойнооруна база ӱредер керек, Юрий Петрович мыны бойы да биллип, бу јанынан иштеерин темдектеп турган ошкош.

Горно-Алтайсктагы 1-кы номерлӱ школдын Р. В. Филимонова башкарган «Россияночка» деп ансамбли албатынын кожонын база чебер жетирген. Кӱп ӱндерле кожондоору ајарулу, кичеенип белетелген. Же калганчы ӱйлӱрдӱ бу ансамбль алдындагы бийик кеминен тӱмӱндӱй бергени кӱрӱнет.

Орус бӱлӱк керегинде куучынды божодып тура, байрам чӱм-јанга чебер болгон, оны корыган ла ундылбазын деп орныктырган улус барын, эм тургуза ас та болзо, јайалталу јинт ойноочылар табылып келгенин кӱргӱскен деп айдар керек.

Кӱш-Агаш районнын туружаачылары казах албатынын кееркемелин јаркыду ла профессионал бийик кеминде кӱргӱскендер. Актал журттын домбристтеринин ансамбли (башкараачызы Т. К. Акпожанов)

кеен-жараш ойыныла сүүндирген. Домбрала жаантайын ойноп, ойноор узун бийиктеткени, репертуарды элбедери аайынча иштегени бу өмөликке жаңыс та область ичинде эмес, өскө дө жерлерде жакшынак адын ададар арга берген.

«Казак ойын»

«Казак ойын» сүрекей жылбилү эдилген. Бу номерди албатынын кожондоры, чечен тили, домбрала ойногону, сүрлү жараш кийимдер кееркедет. Жаан эмес, же ныкта программа казак албатынын байлык чүм-жангын толо көргүскөн.

Алтай чүм-жанг керегинде айдар болзобус, бастыра жүзүндерди көргүскөн программаны бир де аймак экелбеген. Онын учун кажы ла жүзүнди тангынан башка ажарып көрөктөр.

Байрамда алтай чүм-жангын тос бүдүм кай болгон. Көрбөчилер С. Д. Куюковтын (Улаган журттан), Э. А. Калкинин (Жабаганнан), Ю. Мамаевтин (Балыктуулдан), Э. Епишкинин (Караколдон) кайлаганын сүрекей жылбиркеп ле жаан ажарулу уккандар.

Чүм-жангын өткөн жаан байрамы Алтайдын кееркемелинин эн жеберен бүдүм — кай — жолдын белтиринде болгону база катап жарт көргүсти. Чокымдаза, бөзүм алынбай, жоголып баратканын. Ненин учун мынайда боло берген?

Бүгүнкү күнде бистин эн жаан кайчыбус — А. Г. Калкин жаңыс та Туулу Алтайдын улузын кайкаткан эмес, ырада да жерлерде жарлу.

Је... Калкининиң керегин уалатып апаргандар јок. Јок, нениң учун десе, Элбек Калкин алдындагы ла јеткен кеминде артып, бспөй јат. Т. Шинжин ле Н. Шумаров кайдыг өскө јерлердеги бүдүмдериниң камаанына алдыртып, алтай кайдаг туура јуре бергендер. Бу сурак аайынча тургуза өйдө јаңыс шүүлте јок. Онын учун кайчылардын «клубын» эмесе «обществозын» тзббори — некекте боло берген. Ондө јилбиркеген улус жуулыжып, кееркемелдин бу бүдүмле колбулу блааш-тартышту сурактарды шүүжер, эмдиги айалгадан чыгар аргаларды бед-реп табар эди. Мындый клуб анайда ок эл-јондо кайга јилбү ойгозору-на јомбөр, кайлаарга күүнзеген јиптерди үредерине болужар эди. Бис он үч јашту Эркемен Епишкининиң кайын угуп кайкайдыс. Је бу уул-чакты үредер, јөн-сүме берер кижн јок. Ол радиодон, концерттердег кайды угуп, алдынан бойы ла үренип аларга ченечет.

Туулу Алтайда кайдын мынан ары өзбри эмесе јоголып калары таңынан кайчылардын кереги эмес ине, бу бистинг ончобыстың текши керегис. Обөкөлөристин јебреннен бүгүнгн күнге јетирип экелген энчи-зин корыры, эл-јондо ого јилбү ойгозып, кайчылардын тоозын көптө-дөри бистинг бойыстан камаанду. Темдек эдип, Туваны алактар. Ондө баланы јаштаң ла ала кайлаарга үредерининг бүткүл системазы тө-зөлгөн.

Байрамның учкары концерттин белетеп тургускан режиссер А. В. Юданов көрүде турушкан төрт кайчыны јаңыс номерге бирикти-рип, кайчылардын маргаанын көргүскен. Карган кайчы С. Д. Куюков топшуурын алкыс сөстөрлү Э. Епишкинге бергени ле јипт кайчы үредү-чизининг керегин уалатып, кайга јаңы өгдөр кошкони, јаңы тебүле апарганы јаан учурлу. Режиссер кайдын өзүп баргадый јолын көргү-зерге чындык ла јаркынду арга тапкан.

Шоорло ойноорында эмдиги өйдө ас учурап турган једимди А. Сма-гулов (Көш-Агаш јуртан) көргүскен. Онын «Койонок», «Алтай» деп кожондорды шоорлогони (баян коштой ойноп) көрбөччилерди кайкат-кан. Бу күүлүк ойнооткынын бедирүлү турумкай иштезе аргалары јаан болгонин бис ончобыс көрдис. Б. К. Чекурашевтин (Караколдон) ло А. А. Чоковтын (Балыкчадан) шоорлогонин көрбөчилер кажы ла кө-рүде јылу уткыйдылар. Је энг ле ачузы неде десе — олордын таскадып үреткен үренчиктери јок, кееркемели тазылы јок агаштый.

Калганчы өйлөрдө комысчылардын тоозы көптөп, өзүмн билдирлү аңылана берди. Мында, байла, Якутска эдилген ле арга јеткенче ай-мактарда ойногон улуска једиштирген комыстардын јомбөлтөзи база бар. Байрамда турушкан комысчылардан А. Чейнинаны (Улаган јурт-тан), Л. Барбачакованы (Ортолыктан), В. Енчиновты (Кан-Оозы-нан), Ю. Мамаковты (Караколдон) темдектеер керек.

Комысчылардын, бу ойноткала ойноорго үренип аларга күүнзе-гендердин тоозы көптөйт. Мыныла колбой, Якутияда эдилген комыс-тар јок болзо, не болор эди, ойноор улус јок болор бо деп сурак са-наага келет. Јок ло болбой. Бисте комыс эткедий бойыстың да устарыс

бар, жаңыс оморды бедреп табар, жакшынак ойноткылар эдерге бастыра жандай жомоор ло болуар керек. Бис НТР ойинде жадып турус деп айдып тура, бойыстын ийде-кунисле комыс эдин алар арганы таппазыс па? Же эмди жаңыс ойноор күүн — ас. Бир-эки жылдан бис комысла ойноорынын школын тозоп, үредүнн методиказын, программазын бетеп аларыс. Же ол тушта комыс алар жер жок боло бербезин деп, эмди сананар ла иштенер керек.

Чүм-жаннын байрамында икили тарткан сок жаңыс кижин Улаган аймактан Юрий Бадыкин болгон. Бу күүлүк ойноткы ойнолбой ундылып калган дезебис, жастыра болбос. Бадыкинге бисте жараш күүлү жакшынак ойноткы бар деп эске алындырганына быйан.

Артисттердин жаан үйезинин чыгартулу кижизи Мария Васильевна Кастаракова керегинде быйанду сөстөрдн аңгылап айдар керек. Ол куманды улустын кожон-бијезин көргүскен. Көрбөчилер оны сонуркап көргөнн ле укканы жарт. Бистин күүлерде мындый немеге эм тургуза ас туштап жадыс. Жуукта тозолгон национальнн ансамбльдин артисттерин М. В. Кастаракованын номери жылбиркеткенинде аланзу жок.

Туулу Алтайдын алдындагы театрынын артизи жаан жашту Клавдия Матвеевна Эндокованы (Шабалин райондо Акжол журттан) көрбөчилер жылу уткыган.

Чүм-жаннын бу өткөн байрамы жайалталу жагы јинттерди табар, оморды үредүнн улаалтарга культура ла кееркемелдин үредүлү заведениелерине ууламжылаар амадулу база болгон. Көрүде А. Бебин (Балыкчадан) ла М. Моносов (Күлчегеннен) профессионал сценага чыгар аргалузын көргүскен. А. Бебин күүлүк ойноткылар ла жакшы ойнот, кожондойт ло бойы күү чүмдейт. М. Моносов «Јинт аңчы» деп жылбилү сценка ойногон. Бу артисттерге једимдериле болорзынбай, үренин барар керек.

Байрамнын программазында темдектелген төс жүзүндердин бирүзин албатынын чүм-жандары болгон.

Алтай албатыда, кажы ла эл-калыкта чылап ок, бойынын чүм-жандары, јанжыгулары бар. Олор байрамда канайда көргүзилген?

Эн ле озо, бис сценада эмдиги өйдө ундылып бараткан чүм-жандар көргөннс баалу. Кан-Оозы ла Улаган райондор көргүскен «Кудалаш» та көрбөчилерде жаан жылбу ойгоскон. Же Кан-Оозынын номери узун, жаңыс аай чойилген болордо, Улаган ойынын чокым, ныкта тургускан. Теленгиттердин кожоны солун угулган, көп көрбөчилер оморды баштапкы катап уккан болор.

Байрамнын калганчы күнинде аймактардын эн артык номерлеринен тургузылган концерт болгон. Режиссер А. В. Юданов журн талдап алган номерлерди үч жаан бөлүккө — орус, казах, алтай чүм-жан аайынча билип, билгир бириктирген. Көрүннн туружаачыларына бу концерт программаны канайда тургузарынын үредүзи болгон деп айтсабыс, жастыра болбос. Көрү-байрам КЭБ-тин ансамблинин концертиле жабылган. Ойын-жыргалчы артисттер мында да бойына тузалу көп не-

мени көрүп алган болор, темдектезе, чүм-жангы канайда тузаланарын, ого тазаланып, жаңыны канайда табарын ла өскө дө.

Калыктын чүм-жаңынын байрамы керегинде куучынды түгезип тура, онын төзөмөл комитетинин ле жюриинин адынан бир канча итогтор эдип ийеликтер.

Мындай байрамдар улуска бой-бойыла туштажар, ченемел алыжар, үрөнөр арга берип жат, жайаандык ижине жөмөлтө эдет.

Културанын төс жерлерде органдары жербойындагы айалгала таныжат, кееркемел самодеятельностьтын једимдерин ле једикпестерин көрөт.

Јайалталу јашөскүримди талдап, култура ла кееркемелдин үредүлү заведениелерине үрөнөргө ууламјылайт ла кирерге болужат.

Албаты устарынын көрүлеринде күүлик ойноткылардын, кеп-кийимдердин эн артык бүдүмдери јарталат.

Чүм-жаңын байрамы ајару эткедип бир канча сурактарды илелеген. Олорды чокумдан ийеликтер.

Текши ајдар болзо, бир де район темдектелген бүткүл программаны экелбеген. Ойын-концерттер бой-бойынан ыраак турган, кеми, белетенижи аайынча аңыланган номерлерден турган.

Көп саба номерлер байрамга ла атанар алдында белетелген. Мынан жербойындагы кееркемел самодеяльность јаантайын иштебей јат деп шүүлте эдерге јараар. Ойындардын жаңыс кеминин шылтагы база мында.

Өткөн јылдардын көрүлерин ајаруга алзабыс — көп номерлер ле олордо турушкан улус јылдын ла бир де кубулбай келет.

Көрүлерде туружарына јашөскүримди ас јилбиркедип јадылар. Јинт улус көрүлерде бир ле катап туружала, онон јылыып калат.

Сценада кийген костюмдардын көп лө сабазы албатынын кийимине түңей эмес, коомой белетелген.

Алтай кокыр-кожондордын ончозы орус «Подгорныйлардын» күүзиле кожондолот, олор мыны бойлоры да ајарбай турган ошкош.

Алтайларда «ойойымнан» өскө күү јок деп билдирер, үзе ле кожондор жаңыс аай кожондолот.

Бу өрө айдылганы клуб та учреждениелердин ижине келижет. Бисте көп саба клубтар ла Културанын байзындары жаңыс ла кино көргүзерге ле јуун болор күндерде ачылат. Эл-јоннын амыралтазын керектү кеминде төзөгөдий улус ас, култишчилердин көбнзи аңылу үредүзи јок, јүк ле 10 класс божоткондор.

Је эм тургуза јуртта културанын сок жаңыс төс јери — ол клуб. Ајдарда, ондо ишти кажы ла кижиге јилбилү ле тузалу болзын деп төзөбөр керек.

Јербойындагы партия, совет, профсоюз, комсомол организациялар, өскө дө эл-јолдык биригүлер жаңыс ла бүгүгн күннин некелтелериле, иштин пландары бүдериле јүрер эмес, өзүп јаткан үйенин келер бий, онын политика ла јакшылыкту таскадузы керегинде сананар керек.

Журттагы жашоёскүрүмнүн культура кемин көдүрери — бүгүн туура сал-
бас иштердин бири.

КЭБ — ЖАНЫРТА ТӨЗӨШТИН ОЙИНДЕ

Калыктын чүм-жангынын байрамы өткөн лө кийинде, 26—27
ноябрда Барнаулда Алтай крайдын филармония өмөликтеринин, ол
тоодо бистин КЭБ-тин «Байкара» деп эстрада өмөлигинин ле жуукта
төзөлгөн национальный ансамблдин ижи көрүлгөн.

Он бир кижиден турган комиссияга Новосибирсктеги театр учи-
лишенин директору РСФСР-дин калык артизи Л. Б. Борисова, опера
ла балеттин Новосибирсктеги театрынын баш балетмейстери В. А. Бу-
дарев, Новосибирсктеги консерваториянын преподавательдери кирген-
дер. Онын ижин Новосибирсктеги консерваториянын ректоры, филосо-
фия наукалардын докторы, СССР-дин Композиторлор биригүзинин
члени профессор Е. Г. Гуренко башкарган. Туулу Алтайдан бу комис-
сияда облысполкомнын культура башкартузынын жаанынын ордынчы-
зы Владимир Егорович Кончев болгон. Сөсти ого береликтер.

— Бу көрү не керектү өткүрилген ле нени көргүскөн?

— Филармония өмөликтердин ле тагынан артисттердин калганчы
Бастырасоюз аттестациясында жабыс профессионал кем ле чике ижин
толо бүдүрүп болбой турганы учун ороон ичле 300-тен ажыра вокал-
инструмент ансамбльдар жабылган.

Барнаулда өткөн көрүнү ол 1982 жылдын аттестациясынын ула-
ганы деп айдарга жараар. Комиссия турушкан өмөликтердин ижин кө-
рүп, мынан ары иштеер аргалу ба, жок по деп шүүлте эдер, керектү
болзо, жөп-сүмеле болужар учурлу болгон.

Эки күннин туркунына Алтай крайдын, ол тоодо бистин область-
тын, он беш филармония өмөлигинин ижи көрүлгөн. Тагынан артист-
тер ортодон жети кизи профессионал сценада ойноорунан жайымдалган.

Бу жагынан бистин КЭБ «женил» өдө коно берген деп айдарга жа-
раар. «Байкара» ансамблге ижин жагырта төзөөр арга бергендер.

Эмди, радио, телекөрүлте ажыра элбек жетирулер келип турар өйдө,
областын эл-жоны бойын эм тургуза сок жагыс эстрада өмөлигинин
көпти сакып ла некеп турганы жарт. Ле «Байкара» деп эстрада группа
бүгүнгү күннин некептелерине келишпей жат, программа узак бидин
туркунына ас-мас ла кубулат, кезик артисттер десе канча жылдардын
туркунына жагыс репертуарлу иштейт.

Төзөлгөннине ала ас эмес өй дө өткөн болзо, «Байкара» эмдиге
тыгынан башка танылар ойинду, эп-аргалу өмөлик болуп өзүп бол-
богон. Артисттер, көп сабазы өскө жерлерден келген улус, улам сайын
солынат. КЭБ-тин башкартузыла областын жашоёскүрүмнине жагал-
талу жинтерди талдап, ишке кычыарын, үредерин кичеебеген.

Цирктин артизи И. И. Сумачаков жажы једип, амыралтага чыккан кийинде эмди областта ого јук цирктинг училищезин божоткон үредүлү бир де кийи јок. Область бойы белетеп алган үредүлү кожончылар база јок. Тоолу кожончыларыс танынан бойы үренген улус, ологро эмдиги бйдинг некелтелериле иштеерге күч болгону јарт.

Комиссия «Байкаранынг» артисттеринен јук ле концерт өткүрөөчи И. Тодосевти ле солист Н. Суворованы темдектеген. Је ологро до репертуарын жаңыртары аайынча турумкай иштеер керек. С. Суворовтын башкарган оркестри кеминде јакшы көрүнген. Мында да кадрлар, ойноткыларды ла аппаратураны јарандырары јанынан эдетен иш көп. Туулу Алтайдын ансамбли болгон адында оркестрге комыс, топшуур ла өскө дө национальный күүлүк инструменттер кийдирери кыйалтазы јок керек деп санаадым.

Фольклор ансамблди алар болзобыс, ойын-концерттинг баштапкы бөлүгинде темдектелген ууламјыны комиссия јараткан, анайда ок топшуурла, шоорло ойногон бир канча номерлерди ле эр улустын вокал ансамблин бийик баалаган.

Бойы чүмдеген кожондорлу экинчи бөлүк баштапкызынан јүдек көрүлген. Режиссурага ајару эдер, тыгыдар, келер өйлөрдө бијелеер бөлүктү јаанадар шүүлтелер айдылган.

Ансамблдинг кожончызы К. Ялбаковага концертте сольный бөлүктү болор арга берилгени сүрекей сүүнчилү. Бу ого бедренш иштеер, репертуарына јаныс та алтай кожондорды эмес, је орус, совет, Кунбадыштын классиказын, СССР-динг ле телекейдинг албатыларынын кожондорын кожор арга берер. К. Ялбакова, «Байкаранынг» солисттерине көрө, бойынын репертуарын жаңыртары аайынча жаантайын бедирүлү иштеп турганын темдектеер керек. Калганчы өйлөрдө ого көп јаны кожондор кожулган. Је кожончыга «јеигил» эстрада кожондорго токтобой, гражданский учурлу чүмдемеелдерди репертуарына кийдирерге иштеер керек. Анчада ла мындый алтай кожондор јетпей јат, балдардын кожондоры јок.

Мыныла колбой Барнаулдын композиторы С. К. Пешняк Туулу Алтайдын ончо самодельный композиторлорынын кожондоры јанынан бойынынг шүүлтезин айткан. Ол чүмдемеелдердинг ченемели ас, билгирлери јетпей турганын темдектеп, бар једиклестерди де айткан. Быјыл С. К. Пешняк Туулу Алтайга келип, бистинг композиторлогро чүмдемеелдеринг керектү кемине јетирерге болужар. Иштин бу бүдүми тузалу болгонун көргүссө, бис оны онон ары уалтарыс.

КЭБ-те тззөлгөн национальный ансамбль солун өмөлик болуп өскөдий аргазын кыска өйгө көргүскен. Бистинг мынан арыгы куучыныс бу ансамблдинг ижи ле амадулары, онын туружаачылары керегинде.

ЖОЛДЫҢ БАШТАЛАРЫНДА

Кандый ла жаңы неме туулганыла колбой жаантайын көп куучын-дар башталат, жүзүн ле башка, кезикте удур-тедир де шүўлтелер айдылат. Туулу Алтайдын фольклор ансамблин төзөп баштаганы көп улусты илбиркеткен. Мен санансам, мындый өмөлүктү төзбөрүндө некелте болгон, ненин учун десе Туулу Алтайдын музыкалык культуразынын кеми калганчы оңылдыктарда текши жабызаган. Жербойынын композиторлоры олардын бичигенин ойноор ло кожондоор улус жок деп комыдап, чүмдемелдерди, бастыра жүзүндөрле, ас бичийдилер, ол ок өйдө олардын чүмдеген кожондору ла күүлерин көп тооло кепке базылып турза, эл-жон, анчада ла жашооскүрим ортодо суруда болбойт. Мыны тем-дектеерге ачу.

«Күүни кажы ла кижин чүмдеп ийер аргалу, же онын бүдүмин, өзүмин, төзөлгөзүн, өскөзүн де билгир тургузып билери жаан учурлу» — деп, композитор-профессионалдар айдыжадылар. Чын, 4—8 тактыгын ичинде жаан эмес күүлүк журукты чүмдеп ле оны музыкалык чүмдемел деп чотоп, сценадан көрбөчилерге жетирип турар ой өткөн. Музыкада кандый ла жаңыртууны аяйлаарга бир канча ой керек болуп жат, угаачылар композитордун санаа-шүўлтезинин кемине көдүрилер учурлу. Мынайда музыка чүмдечилер өйдү озолоп, профессионал ла самодетельный артисттердин, анайда ок эл-жонунун текши культуразын көдүрерине жөмөйт.

Алтай национальный кееркемелдин бүдүмдеринин бирүзи — кай — бистин областьта ас учураар боло берген. Кайлап билери жааннан жашка улалып барганы, жаңы ийит кайчылар өзүп турганы жок.

Национальный ойноткылар: шоор, икили, керек десе топшуур ла комыс жашооскүримге кайкал болуп калган, олар гитарала, баянла ойноорун, эмдиги өйдүн соот күүлөрүн угарын артыксынадылар. Куучын албатынын самодетельный жайаандыгы керегинде өлүп жат.

Эмди керекти эмеш тереңжиде көрүп ийектер. Албаты чүмдемелинин ас учурап турган ла кеен-жараш бүдүмдерин жербойында ойгортып өскүрерин баштагадый улус профессионал музыканттар. Же албатынын чүм-жандары жадын-жүрүмге тереңжиде кирген, байлык фольклорлу музыкага сүрекей сескир улус журтаган Улаган, Көш-Агаш, Оңдой аймактардан музыкальный училищеге эмесе консерваторияга үренерге эмдиге жетире бир де кижин аткарылбаган. Ороонун өскө городторынан алдыртып экелген музыканттар бистин областьта жаткан эл-жонун чүм-жандарын билбес, национальный күүлүк культураны ойгортып өскүрерин ологро, ачыгыча айдар болзобос, бүдүрүп болбос керек.

Онын да учун Туулу Алтайда профессионал фольклор ансамблин төзбөрү некелте боло берген. Оны бис албатынын күүлүк ойноткылары — топшуурды, комысты, шоорды, икилини ле өскбөдүн де жаңыдан эдер ле ойынын жарандыар творческий лаборатория деп көрбөдис. Туулу Алтайдын албаты кееркемелин областьта ла өскө дө жерлерде

таркадарыла коштой ансамбльдин алдында турган иштер мындый: об-ластын журттарында фольклор жууры, оны келиштире жазаары, бого тайанып, жагы бижелер, кожондор чумдеери, албатынын кеп-кийимине тозолгонип, костюмдар белетеери, жайалталу жипт улусты бедреп ле таап, культура ла искусствонун уредулү заведениелерине уредуге ийери.

Келер ойлордо кожонун ла биеинин национальный ансамблин тоздор амадула былтыр Горно-Алтайстагы КЭБ-те наадайчылардын ла лекторийный группалардын ордына II кижиден турган концертный группа тозолгон. Мындый ок амадула башкарынып, бис былтыр аярулу талдаштын кийинде, 9 кижини Култураунын Москвадагы институту-дын «Хореография» болугине уренерге аткарганыс.

Национальный концертный группаны тозоп турарда, кадрларла уур-кучтер болгон, не дезе ансамбльдин кажы ла туружаачызы кожон-дон, биелеп билер, бастыра национальный ойноткыларла, анайда ок бок до куулик ойноткыларла ойнооруна уренип алар улус болзын деп кичеенгенис. Узак бедирю ле талдаш иштердин шылтузында мындый улус табылган.

Ансамбльдин тозолгонинин бери кыска ой откон. Онын бастыра ту-ружаачылары баштапкы программаны тургузары аайынча жылбиркеп ле куунзеп иштегендер. Артисттер Латвия ССР-де атай литературанын Кундерин откurerинде турушкандар. Латвиянын эл-жоны, специалист-тер ансамбльдин программанын жылбиркеп коргон ло жылу уткы-ган.

Латыш корбочилер концерттин номерлерин бийик баалаганы ан-самбль чын жол талдап алганы керегинде айткан. А Латвиянын про-фессинал артисттериле, фольклор ансамбльдарла туштажулар бой-бойын байгызарына жомогон, жагы коллектив тозолгониле колбой туул-ган башка-башка коп сурактар жарталган.

Коллективтин тозолгонин Н. Шумаров, К. Малчиев ле К. Ялбакова болуп жат.

Ногон ШУМАРОВ — драмтеатрдын алдындагы режиссеры, сцена-рист, башка-башка жайалталарлу кижин — актер, кожончы, кайчы. Коп куулик инструменттерле ойноп жат.

Константин МАЛЧИЕВ — балетмейстер ле бие тургузаачы. Бие-леер жаркынду жайалталу, сценада киймыгунун бастыра эп-аргаларын билер кижин, анайда ок ол кожондойт, тошшуур согот, комысла, шоорло ойнойт. Ансамблга келердег озо. К. Малчиев искусстволордын Кан-Оозы журттагы школында хореография болуктин преподаватели болуп иштеген.

Карагыс ЯЛБАКОВА — ансамбльдин солист, бистин националь-ный кееркемелдин ветераны деп айдарга жараар. Суурекей иштенкей кижин, кожондорды угаачыларга жагырта жетирер эп-аргаларды жаантай-ын бедрейт. Ол телекейдин калыктарынын, бойынын албатызынын ко-

жондорын тын сүйүт. К. Ялбакова көп жылдарга КЭБ-те лекторийный ла эстрада группалардын солизи болуп иштеген.

Ансамблдин күүлук төзөлгөзи — музыкальнй училищелерди үренип божоткон жинтер Г. Товаров, А. Тюрюнкин ле Н. Каланова.

Григорий ТОВАРОВ — бастыра күүлук ойноткыларла ойноп турганыла коштой бијелеп ле кожондоп јат. Јалакај кылык-јангы, уур-күч өйлөрдө нөкөрлөрине болушка келерге јаантайын белен болгоны учун Григорий ансамблдин «јүреги» болуп јат деп айдарга јараар. Ансамблыга келерден озо Кош-Агашта балдардын музыкальнй школынын директоры болуп иштеген.

Анатолий ГЮРУНКИН — Кан-Оозы аймакта Културанын Моты-Оозындагы байзыгында башкараачы болуп иштеген. Бастыра күүлук ойноткыларла ойноп јат, кожондойт, бијелейт ле ансамблдин ойноп турган чүмдемелдеринин аранжировщиги болуп јат.

Надежда КАЛАНОВА — ансамблыга келерден озо Шабалин аймактын Камлак јуртында балдардын музыкальнй школынын үредүчизи болгон. Онын пианистка болгоны репетициялар өйинде јаан болушту. Надежда анайда ок күүнзеп кожондойт, комысла, топшуурла ойнойт ло түнүрле импровизировать эдерге сүрекеј сүйүт.

Ансамблдин бијечи-солизи Татьяна АРДИМАТОВА. Мынанг озо ол областной концертный бригадада бијечилердин группазында иштеген. Татьяна кеен-јараш бијезиле аныланат, анайда ок эдискиле, комысла, топшуурла ойноорына үренип алган ла вокал бөлүкте кожондоорго ченежет.

Августа СУРОВЦЕВА — кылык-јангы аайынча кичеенкеј, јалакај, эне ошкош кижі. Ол коллективтин администраторы, улусты өйлү-өйинде азырап салар, јорыктарда конор јерле јеткилдее, көрөөчилерди концертке кычыраар. Августа концерт өткүреечи — конференсье, үзеери кожондойт, бијелейт, топшуурла, комысла, сүүген эдискизиле ойнойт.

Көрөөчилер јаантайын јылу уткыган јайалталу үч јинттин ансамблыда келер өзүни бүгүн јарт көрүнөт. Олор — В. Байрышев, Н. Майманов ло С. Санашкин.

Владимир БАЙРЫШОВ — Кан-Оозы районнын Кырлык јуртында ишмекчи болуп иштеген, кееркемелдин телекейин јакшы билген ле сүүген кижі. Комысла, топшуурла, флейтала сүрекеј јакшы ойнойт, бијелейт ле кожондойт.

Сергей САНАШКИН — Ондой районнын Шибее јуртындагы ДК-да башкараачы болуп иштеген. Ансамблыда эн ле јинт ле, байла, эн кемзинчек кижі. Владимир Байрышев чилеп ок, Сергей эмдиги јашбс-күримнин јилбүлерин корыйт. Олордын бойлоры чүмдеп кожондогон кожондоры бүгүнгү күннин музыказын ондоп ойноорына јангы агын экелет. Бүгүнгү күүлерге јангы он кожот. Је бу Сергейге ле Владимирге албатынын јанжыгуларына чебер болорына чаптыгын јетирбейт.

Олордын бијелери, кожондоры, ойыны узыла, омогыла аныланат.

Николай МАЙМАНОВ — кееркемелдердин Красноярсктагы институтун үренип божоткон, драмтеатрда актер болуп иштеген. Ол «Абайымнын кижиге алганы» деп мюзиклде көрбөчилерди жаркынду ойныыла, чүмдү вокал партияны сүрекей жакшы кожондогоныла бактырган. Ансамбляда биечи, кожончы, музыкант болуп жат, сүүген инструменти — амыргы.

Турачак райондо Иогач журтта жаткан ла агашпромхозтын сувернирлер белегер цегинде мастер болуп иштеген Владимир Дрожалкин нөкөрлөриле кожо топшуурдын үчинчи вариантын белетеп жазаган (II топшуурды). Ол бүдүмиле, күүзиле албатынын ойноткызына (оригиналга) эн жуугы. Владимир алтай топшуурды сценада ойноорына келиштире жазаары аайынча иштегени удай берген (топшуурдын баштапкы варианты 1982 жылда, экинчиси 1985 жылда болгон). Мындый бедирүле ченелте иштин шылтузуна түнөйлөп эткедий эн артык топшуур жазалза, бу ойноткыла областьтын художественный самодетельнозын, күүнзеген улусты жеткилдегерге көптөдө чыгарып баштаарыс. Тургуза өйдө бис топшуурдын үнинин чындынын жарандыар аргалар бедрейдис. Бу чүмдү детальдар белегер технология, күүлик ойноткылар белегер устар тузаланган ас учурап турган агаштар — паллисандра ла кара агаш — жок болгоныла колбулу.

Шоорды алар болзобыс, бүгүнгү күнге жетире шоорчылаар интонационный строй жок инструменттерле ойноп турган ла ноталарды тузалапбайтан. Бис бир блүк шоорлорды ансамбляда ойноорго жараар эдип жазап алганыс.

Комысла керектер артык. Бистин сурак-бичигисле башкарынып, Якутскта белетеген комыстар кем жок.

Тургуза өйдө бис албатыда болгонына төзөлгөлөнип, ойноорынын башка-башка бүдүм-аргаларын бедрейдис. Комысла ойноорынын школдоры Якутияда, Тувада, Киргизияда ла өскө дө жерлерде бар, олоордо үреничилерге болушту методический материал жуулган. Алтай комыс өрбө адалган школдордон көп жаныла агыланат. Бис комысла ойноорынын башка-башка эп-аргаларына үренерин чик жок жеңилтер мартапканыс.

Икили эм тургуза кезектей ле тузаланылат, сценада ойноорына келиштире жазалат. Артисттер амыргыны, эдискини ле албатынын күүлик өскө дө инструменттерин концертте тузаланадылар.

Албатынын күүлик ойноткыларын жазаары ла жарандыары, олоордын методический болушту материалын белегер аайынча эдетен иштер эмди де көп.

Бу иш бүтсе, профессионал артисттердин ле самодетельный коллективтердин ченемел алыжар, национальный ойноткыларды пропагандалаарын элбеде өткүрер аргалары жаанаар.

Жагы ла ойын-концерттин төзөлгөзи — сөс, кожон, бие, күү. Онын да учун биске баштапкы программаны тургузары кучке келиш-

кен. Жылдар туркунына төзөлгөн, сценада канча катап ченелген бойынын репертуары бар, бијечилер, кожончылар, музыканттар бар. Айдарда, эмдиги ойдин эстрада кожондорун, кайды, телекейдин калыктарынын кожондорун ла өскө дө номерлерди, кыскарта айтса, бой-бойынан ыраак башка-башка жүзүндерди жангыс ойын-концертте канайда бириктирер?

Бойынын тагынан башка аңылу болгон жүзүн табары, жарлу өскө национальный коллективтерге, темдектезе, «Мэнгого», «Эргеронго» (Түндүктүн калыктарынын), «Саяныга» (Туванын), «Тюльпанга» (Калмыкыянын) ла өскөлөрине де жүзүндөш болбозы база жаан учурлу болгон.

Онын учун концерттин баштанкы бөлүгүнүн төзөлгөзүн эдип бис алтай албатынын «Ойынын» алганыс. Ойын ойинде кожон, бије, күүлик инструменттерле ойнооры аайынча башка-башка маргаандар өдөт. Номерлер бой-бойын түргөн солып, улалтып апарат. Бастыра ойын жангыс ууламжыла өдүп барат.

Онон «Ойын» тойдын «Келиннин чачын өрөр» деп чүм-жангына көчөт. Ол албатыда канайда жандалган, онойдо ло көргүзүлөт.

Костюмдарла колбулу уур-күчтерди айдар керек. Бис албатынын кеп-кийимине төзөлгөлөйип, сценада кийерине жазаган костюмдарды тузаланандыс. Же кийер кийимди жазап алары — ойдин кереги, оло табынча болор.

Концерттин экинчи бөлүгүндө Туулу Алтайдын композиторларынын чүмдеген кожондоры, совет кожондор, өскө дө номерлер. Концерт ансамбльдын солизи Карагыс Ялбакованын кожондорыла божойт.

Ансамбьлда жазаган жажы, иштеген ижи, кылык-жангы аайынча башка-башка улус жуулган. Же кыска ойгө оло жангы амадулу ла жүрүмдү бек ле нак коллектив болуп бириккен. Мындый өмөлпк кандый ла уур-күчтерди жетип, амадаганына једер аргалу.

Көрбөчилер јанынан дезе јакшы күүндү јөмөлтө, ондомол керек.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын жүрүмини, ич-көгүс культуразын ла национальный кееркемелин бистин областьта ла өскө дө јертерде јаткан эл-јонго јетирер ансамбль болуп өзөргө јетип эмес јолдөр керек.

В. КОНЧЕВ,
облсполкомнын культура башкартузынын
јаанынын заместители

С. ПЕТЕШЕВА,
СССР-диј журналисттер биригүзинин члени

НАЈЫЛЫКТЫҢ УИЕЛЕРИ

(Туулу Алтай ла Туваның журукчыларының колбулары керегинде)

Ар-бүткенниң жанжыгузыла Алтай ла Тува Саян-Алтай туулыктын бирлик кырлу ла чөлдү жерлеринде жадып калган. Ошон до улам оларды бириктирип турганы кырлар. Ак кары кайылбас мөңкүлөр ле чактан чакка өзүп келген агашту учы-куйузы жок сындар, кайалар, чичкечек кобы-жиктер ле кулузун өскөн телкем чөлдөр, көлдөр, ап-ару суулар, күркүреген учар суулар. Бу түп-түңей туулу, ай-күнниң аайы база түңей жерлерде историядагы салымы, тили, жандаган жаны, жадын-жүрүми аайынча чактан-чакка жуук болгон эки калык — алтайлар ла тувалар журтап жадылар. Керек десе жаңы өйдө болгон жанжыртулар да олардо түңей: шоссе жолдорло автомобильдер, бийик ийделү электролиниялар, көп кат туралар, самолеттор ло вертолеттор, жаңы өйдин кийимдери. Кижин бодозо, улус бу алтай журукчылардын эмесе тувалардын картиналарынан нени билип алгадый. Көпти билип алар аргалузын бистин колбуларыс көргүсти.

Туулу Алтайдын кееркемел сүүчилери 1982 жылда баштапкы катап тува калыктын таштан кеелеп эдер кееркемелиле танышкан Андый жанжыккан кееркемел тува жеринин башка бистин де ороондо, гран ары жанында да жок.

Ташты чокыдып кеелеери жебрен чактарда табылган. Ол ажыра калык бойының национальнй көрүм-шүүлтезин көргүзип, калыктын кееркемелинин аңылу жанжыгузын ачар ла көндүктире өскүрер аргалар ачкан. Онын өзүми оны тууп тапкан албатының историязыла үзүлбес бек колбулу. Таш кеелеер устар көп жарымдай жокту, бичик билбес улус болгон, олардын ижи теп-тегин соот деп бодолотон, ажару да тың эдилбейтен.

Жаңыс ла совет жан турган өйдө, анчада ла Тува СССР-ге кожулган кийинде таштан кеелеп кезер кееркемел ичкери өзүм алар аргалу болды. Устар государстводон жакыталар алып баштаган, олардын иштери улай ла ороон ичинде ле гран ары жанында жаан деген көрүлөрдө көргүзилер боло берген. Эмди бу кееркемел телекейде жарлу ла тоом-ыда.

Таш кеелеп кезеечилердин Туулу Алтайдагы көрүзи бийик једимдү өдүп, творческий наҗылыктын тѳзѳлгѳзин баштаган. Былтыр 27 сентябрьда Тува АССР-дин тѳс города Кызылда Туулу Алтайдын журукчыларының көрүзи ачылган. Учy-учында, 18 октябрьда, Горно-Алтайскта Туваның устарының көрүзи болды.

Бу калганчы көрү кеми аайынча тың да жаан эмес. Журуктардын тоозы да, кеми де тартып жүрер ле тургузып көргүзер аргалардан камаанду болгон. Је андый да болзо, көрү республиканың кееркемелин толо көрѳѳ, онын ѳзүмин ле эмдиги ѳйдѳги аялгазын јарт ондоор арга берди.

Туванын журукчыларынын көрүзинен арткан эң баштапкы шүүлте — жадын-жүрүмдү терен күүндүктү, жаркынду көргүскени. Олордын творчествозы — төрөл жеринин салымын бийик көдүрингиде бичигени. Анда тос жерде жаны кижинин — иштин, жайым ла чындык учун тартыжаачынын сүр-кебери. Бу шүүлтелерди бис Туванын жажы жаан журукчыларынын — Тува АССР-дин литература ла кееркемел аайынча кайралду ишчизи В. Деминин, С. Ланзынын (1927—1977) портреттеринен көрөдис. С. Ланзы Ленинградта художестволордын Академиязын божодоло, тувалар ортозынан баштапкы профессионал журукчы болуп чыккан. Андый ок жарамыкту портреттерди республиканын кайралду журукчылары Т. Левертовская, Г. Суздальцева, анайда ок ишт журукчылар журагандар.

Портреттер көп, олорды ончозын тоолооры да кереги жок болгодый. Же мында эмдиги Туванын калык-жоны — ишмекчилер, мал ижиндеги улус, интеллигенттер, күндүлү ветерандар ла жашөскүрүм толо көргүзүлгөн деп айдар керек.

Туванын журукчылары жаан аяруны тематикалу картиналарга эткелейт. Орөги айдылган шылтактардагы улам олор жаан журуктарды экелип болбогон до болзо, же бу жаан эмес композициялар общественный тематиканын бастыразына жуугын, республиканын историязын ла бүгүнгү жадын-жүрүмүн толо көргүскөн деп айдарга жараар. Мында революциялу жылдардын ат-нережи — С. Ланзынын «Кызыл партизандар келгени», С. Сааянын «Кызыл партизандар», В. Хлызовтын «Карындаштар», Ада-Төрөл учун Улу жууны тематиказы — В. Деминин «Фронтовичка Бичен», Ю. Курскийдин «Берлиннин жанында», социалистик жаны бөйдүн — С. Сааянын «Малчылардын байрамында», Ю. Деевтин «Айылда телевизор», В. Елизаровтын «Өлөң ижинин бөй», В. Хавалыгтын «Төрөл Тува» ла өскө дө картиналарда толо көргүзүлгөн.

Же анылу жерде ар-бүткенди жураачылардын иштери турды. Бу жанрда анчада ла В. Хавалыг, В. Хлызов, А. Бойвелен, В. Денисов, В. Козлов ло өскөлөри де анылангандар.

Живопись аайынча айлалкыш шүүлтемди божодып тура, тува журукчылардын көп жарымызы эбире не-немени жарт, чике оңдоп тургандарын, оны жаркынду журуктарда акту жүректен, чүм-чам жогынан көргүзүп тургандарын темдектеер күүним бар.

Тува графиктердин же профессионал узы бийик кеминде. Олордын көбизи Сибирьде ады-жолдоры жарлу устар, ороондо ло гран ары жанында өткүрилген көрүлөрдүн туружаачылары да болгон. Олор анайда ок графиканын чүми жок эл-аргаларыла республиканын жадын-жүрүмүнүн анылу башкасын, күүлик үлгерлигин көгүске терен торгылта көргүскелейт. Бу жанынан бийик узыла, терен шүүлтезиле Туванын кайралду журукчылары Ю. Курскийдин, И. Салчактын, И. Туренконын иштери агыланат. Тува жеринин скульптуразы да жаан бөзүмүнүн жолында.

Кандый ла экспозицияда көрөөчини, эң ле озо искусствоны сүүчилерди илбиркедип, соныркадып тургадый «жаражай» бар. Туванын журукчылары турушкан көрүүлөрдө улус сүрекей жаап аяруны таштан кезип кеелеген эдимдерге эткенин мен аярып көргөм. Бу жанынан олорго түнөйлежер устар телекей үстинде эмдиге жетире жок деп темдектеер керек.

Агальматолит бүдүмдү таштан скульптура кезип кеендеери узактан бери жайалган исторический жанжыгу. Же онын жаркынду өзүмн Тувада Совет жан төзөлип, калыктын устары жайалтазын толо көргүскөдй арга ачылган кийинде башталган. 1972 жылда олордын төртүзине РСФСР-дин Государственный сыйынын лауреады деген бийик ат-нере адалган, олордын кееркемели дезе СССР-де ле өскө ороондордо жаан көрүүлөрдө көргүзилген.

Бу кичинек таш скульптуралар керегинде бичикте толо айдар арга жок. Олорды көслө көрөр керек. Айла бу көрүдө музейлерде арткан эң артык чүмдемелдер көргүзилип жат.

Журукчы — нациянын көзи деп айдыжат. Олор айландыра не-не-мени жагыс ла көрүп, билип алар эмес, же оны терен шүүп, журукта, будукта, чийүүлөрдө толо көргүзип жадылар. Онын да учун өскө калыктын кееркемелиле таныжары — ол жаантайын өскө калыктын ич санаазын, көрүм-шүүлтезин, амадузын билип алары болот.

Же кандый ла билгирдин учы-түбине једери, көрүм-шүүлтени, күүн-тапты байгызары болуп жат. Шак бу амадуга көрү бойы, онын эстетика ла билгир аайынча учуры ууландырылган деп шүүйдим.

В. ЭДОВ.
кееркемел шиндеечи

БАЖАЛЫКТАР

В Распутин. Орт (повесть) В Куртов кӧчүргөн	3
Б. Укачин. Якшы ӧйлӧр келди	63
В. Тоенов. Бек тазылдар (очерк)	64

БИСТИНГ КАЛЕНДАРЬ

И. А. Чагат-Строев	71
С. Каташ Окопто бичилген улгерлер	85
Ж. Бедюров. Эжимнинг кожоңдоры. Эжейектинг кожоңы. Лурчым Кымыстың кожоңы Уулым Араның кожоңы Байкалдың кожоңы. Унутпастың кожоңы. Узбек Кадыров кожоңдогон. Здравствуй, 1944-й! Национальная гордость ойрота Ойроты. Из листов фронтового дневника	89
Л. Каруновская. Алтайларда ла телеуттарда он эки жылды гындулардын аттарыла адаганы А. Т. Одошев кӧчүргөн	104
А. Самунов. Алтай ла япон тилдердинг жажыттары	107

БИБЛИОГРАФИЯ

ХРОНИКА

Л. Баштыкова. Туулу Алтай ла онын улузы керегинде Бичинчилердинг чӱмдемелдери. Алтай литература ла бичинчилер керегинде	111
А. Адаров. Мӧгӱн jerде жанарлар	114
В. Кончев, С. Петешева. Калыктыг чӱм-жананын байрамы	117
В. Эдоков. Наҗылыктын ӱйелери	132

ЭЛ-АЛТАП

Литературно-художественный сборник

(1-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов

Редактор С. Торбоков. Отв. за выпуск З. Шинкина. Худ. редактор В. Ортокулова. Тех. редактор Е. Манышева. Корректор Л. Паташашева.

Сдано в набор 06.02.87. Подписано в печать 27.03.87. АН 11563. Формат 70×84 1/16. Бум. тип. №3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 9,26. Уч.-изд. л. 8,66. Тираж 1000 экз. Заказ 867. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659706, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

